

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu**

Səkinə Vidadi qızı Şərifova

**MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏNİN
ƏSƏRLƏRİNDƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN
SEMANTİK-SİNTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Kitab

*Mirzə Fətəli Axundzadənin anadan olmasının 210
illiyinə həsr olunur.*

Bakı – 2022

*Monoqrafiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasının 8dekabr 2022-ci il tarixli
qərarı ilə (protokol № 10) nəşr olunur*

*AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
tərəfindən maliyyələşdirilir*

Elmi redaktor: *Qəzənfər Kazımov*
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: *Məhərrəm Məmmədli*
filologiya elmləri doktoru, professor
Vahid Adilov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Səkinə Şərifova. Mirzə Fətəli Axundzadənin əsərlərində mürəkkəb cümlənin semantik-sintaktik xüsusiyyətləri. Bakı: “Zərdabi Nəşr” MMC, 2022. – 224 s.

Monoqrafiyada 19-cu əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli mütəfəkkiri Mirzə Fətəli Axundzadənin əsərlərində işlənmiş mürəkkəb cümlələrin semantik-sintaktik xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Tabeli, tabesiz, həmçinin qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr sintaktik bütövlər kontekstində araşdırılır, durğu işarələrinin işlənmədiyi bir dövrün nəzərlə mətni mürəkkəb cümlələrin qrammatik və məntiqi-semantik bütövlük sərhədi müəyyənləşdirilir, dialoji və monoloji nitqdə mürəkkəb cümlənin təqdimi yolları üzə çıxarılır, semantik diferensiallaşma və s. məsələlərə diqqət yetirilir, mətn dilçiliyi ilə bağlı elmi yeniliklər ilk dəfə olaraq dil tarixinin öyrənilməsində tətbiq edilir.

Monoqrafiya dil tarixi və dil nəzəriyyəsi mütəxəssisləri, ali məktəblərin filologiya fakültəsinin müəllimləri, tələbələri, magistrantları, üçün faydalıdır.

Ş 4705120994-27
0103-2022

© AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2022

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	5
Giriş	9
I fəsil. Mürəkkəb cümlə. Mirzə Fətəli Axundzadənin əsərlərində tabesiz mürəkkəb cümlənin semantik-sintaktik xüsusiyyətləri	17
1.1. Tabesiz mürəkkəb cümlənin semantik-sintaktik strukturu	21
1.2. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirən vasitələr	49
II fəsil. Mirzə Fətəli Axundzadənin əsərlərində tabeli mürəkkəb cümlənin semantik-sintaktik xüsusiyyətləri	55
2.1. Tabeli mürəkkəb cümlənin semantik-sintaktik strukturu	59
2.2. Tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirən vasitələr	144
III fəsil. Mirzə Fətəli Axundzadənin əsərlərində mürəkkəb cümlə sintaktik bütövlər kontekstində	150
3.1. Sintaktik bütövlərin sərhədinin müəyyənləşdirilməsi	152
3.2. Monoloji və dialoji nitqdə mətni mürəkkəb cümlələr	169
3.3. M.F. Axundzadənin əsərlərinin dilində sintaktik bütövlərin semantik diferensiası	181
Nəticə	
İstifadə edilmiş ədəbiyyat	210

DRAM DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN SEMANTİK-SİNTAKTİK STRUKTURU

Mirzə Fətəli Axundzadə Azərbaycan dramaturgiyasının, yeni Azərbaycan nəsrinin banisidir. Onun yaradıcılığı əsasında 19-cu əsrin sonları, 20-ci əsrin əvvəllərində böyük dramaturqlar, nasirlər nəslə yetişmişdir. Tənqidi-realist ədəbiyyatın, maarifçiliyin inkişafında onun əsərlərinin misilsiz xidməti olmuşdur. Lakin bu vaxta qədər böyük ədibin dram üslubu, nəsr əsərlərinin dili kifayət qədər öyrənilməmişdir. M.F.Axundzadə yaradıcılığında öyrənilməli, təhlil və təbliğ edilməli məsələlər çoxdur. Bizim hörmətli doktorantımız Səkinə Vidadi qızı Şərifova bu cəhətləri nəzərə alaraq, böyük dramaturq, nasir və mütəfəkkirin əsərlərinin dili əsasında mühüm və maraqlı bir məsələni – ədibin bədii dilində mürəkkəb cümlənin semantik-sintaktik struktur xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi işini qarşıya qoymuş və aktual bir mövzuda kifayət qədər yüksək elmi dəyərə malik bir əsər yazmışdır.

Kitab giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş elmi və bədii əsərlərin siyahısından ibarətdir. Girişdə müəllif mövzunun aktuallığını, elmi yeniliklərini, elmi və metoloji əsaslarını aydınlaşdırmışdır.

Əsərin birinci fəslə “Mürəkkəb cümlə. Mirzə Fətəli Axundzadənin əsərlərində tabesiz mürəkkəb cümlənin semantik-sintaktik xüsusiyyətləri” adlanır. Mürəkkəb cümlənin tədqiqi ilə məşğul olan müəllif düzgün istiqamət götürmüş, ilk növbədə mürəkkəb cümlə anlayışı, mürəkkəb cümlənin əsas struktur-semantik xüsusiyyətləri barədə məlumat vermiş, sonra əsas məsələyə keçərək mürəkkəb cümlənin tarixən ilkin təbii nümunələri – tabesiz mürəkkəb cümlələr barədə tədqiqat aparmışdır.

İki bölmədən ibarət olan bu fəsildə müəllif tabesiz mürəkkəb cümlələrin məna və quruluş xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmiş, tabesiz mürəkkəb cümlələrin zaman eyniliyi, ardıcılıq, ay-

dınlaşdırma, səbəb-nəticə, bölüşdürmə, qoşulma kimi mühüm qrammatik, ümumiləşmiş məna əlaqələri haqqında, həmin məna əlaqələrinin strukturunda M.F.Axundzadə üslubunu nəzərdən keçirmiş, mürəkkəb cümlənin bu növünün tərtibində intonasiyanın, bağlayıcıların, paralelizmin, ellipsisin, mənsubiyyət şəkilçilərinin, ortaq söz və birləşmələrinin rolunu ətraflı şəkildə tədqiq edib araşdırmışdır. M.F.Axundzadə xalq dilinə, canlı danışq dilinə daha çox əsaslandığından, faktların göstərdiyi kimi, onun əsərləri mövzu ilə bağlı zəngin material vermiş, müəllif materialı ustalıqla şərh edə, mənalandıra bilmişdir.

Əsərin ikinci fəslini (“M.F.Axundzadənin əsərlərində tabeli mürəkkəb cümlənin semantik-sintaktik strukturu”) müəllif M.F.Axundzadənin əsərlərinin verdiyi materiallar əsasında tabeli mürəkkəb cümlələrin məna və quruluş xüsusiyyətlərinin tədqiqinə həsr etmişdir. Çətin bir sahə olan tabeli mürəkkəb cümlə məsələsi tədqiqatçıdan xüsusi bilik və bacarıqlar tələb edir. Səkinə xanım bu sahəyə yaxşı bələd olduğu üçün tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini əlaqələndirən bağlayıcıların, bağlayıcı sözlərin, şəkilçilərin, intonasiyanın roluna xüsusi diqqət yetirmiş, mübtədə, xəbər, tamamlıq, təyin və zərflik budaq cümlələrinin semantik xüsusiyyətlərini, struktur əlamətlərini diqqətlə araşdırma bilmişdir. Zərflik budaq cümlələri (zaman, tərz, dərəcə, yer, kəmiyyət, səbəb, məqsəd, şərt, qarşılaşdırma, nəticə, qoşulma budaq cümlələri) müəllifdən daha geniş və diqqətli araşdırmalar tələb etmiş, müəllif zəngin material içərisində dilin qrammatik-sintaktik quruluşunun bu cür problem məsələlərinin uğurlu təhlilini vermişdir.

Əsərin son fəslı (“M.F.Axundzadənin əsərlərində mürəkkəb cümlə sintaktik bütövlər kontekstində”) öyrənilməmiş, tədqiqata xüsusi ehtiyac tələb edən problemlərdəndir. Sintaktik bütövlər məsələsinin özü az öyrənilmiş olduğundan mürəkkəb cümlə ilə, xüsusən tabeli mürəkkəb cümlə ilə sintaktik bütövlərin əlaqəli tədqiqi, sintaktik bütövlər mühitində tabeli mürəkkəb cümlə məsələsinin öyrənilməsi müəllifdən daha artıq bilik və ba-

carıqlar tələb edir. S.Şərifova belə bir çətinliyin də öhdəsindən bacarıqla gələ bilmiş, tabeli mürəkkəb cümlələrin sintaktik bütöv tərkibində ümumiləşdirici hissə, izahedici məzmun və yekunlaşdırıcı bölmə kimi rolunu, yəni mətnin qurulmasında, mətnin təşkilində əsas vasitələrdən biri kimi əhəmiyyətini doğru bir istiqamətdə şərh edə bilmişdir.

Əsərin mühüm elmi və praktik əhəmiyyəti vardır. Həm M.F.Axundzadənin dil və yaradıcılığının, həm mürəkkəb cümlənin, həm də ümumən dilimizin tarixinin öyrənilməsində bu əsərin də mühüm köməyi ola bilər. Əsərdən dilimizin tarixinin, müasir Azərbaycan dili tədrisinin keyfiyyətli qurulması üçün də istifadə oluna bilər. Müəllifin üslubu aydın və səlisdir. Mühüm keyfiyyətlərindən biridə budur ki, müəllif lazımi elmi ədəbiyyatdan ustalıqla faydalana bilmişdir.

Şərifova Səkinə Vidadi qızı 17 mart 1988-ci ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. 1994-2005-ci illərdə Bakı şəhəri Binəqədi rayonundakı 83 saylı məktəb-liseydə təhsil almış, 2005-2009-cu illərdə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı ixtisası üzrə filologiya fakültəsini bitirmişdir. 2009-2011-ci illərdə Naxçıvan Dövlət Universitetinin dilşünaslıq fakültəsində Azərbaycan dili ixtisası üzrə magistr təhsili almış, 2011-2014-cü illərdə AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun əyani doktorantı olmuşdur. 2015-ci ildən Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dialektologiyası şöbəsində çalışır. Xeyli məqalə və tezisi çap olunmuşdur. “Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji lüğəti”nin, “Azərbaycan dilinin Qarabağ dialektoloji atlası”nın həmmüəlliflərindəndir. 2021-ci ildə “Mirzə Fətəli Axundzadənin əsərlərində mürəkkəb cümlənin semantik-sintaktik xüsusiyyətləri” mövzusunda dissertasiyanı müdafiə etmiş, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almışdır.

“Mirzə Fətəli Axundzadənin əsərlərində mürəkkəb cümlənin semantik-sintaktik xüsusiyyətləri” kitabı müəllifin ilk müstəqil kitabıdır.

Yeni yaradıcılıq uğurları və xoşbəxtlik arzusu ilə!

Qəzənfər Şirin oğlu Kazımov

*Əməkdar elm xadimi,
filologiya elmləri doktoru,
professor*

19.12.2022

GİRİŞ

XIX yüzillikdə Azərbaycan ədəbi dilinin bütün keyfiyyətlərini nəsr və dramaturgiya dili ilə realistsəsinə oxucusuna çatdıran Mirzə Fətəli Axundzadə dramaturq, nasir, filosof, tənqidçi, əlifba islahatçısı kimi tanınmışdır. Böyük mütəfəkkirin fəlsəfi görüşləri, həyatı əksətdirmə üsulları daim tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Bəkir Çobanzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Muradxan Cahangirov, Mehdi Hüseyn, Tofiq Hacıyev, Qəzənfər Kazımov, Əvəz Sadıqov, Sadıq Murtuzayev, Musa Adilov, Sevil Mehdiyeva, Vahid Adilov və başqaları M.F.Axundzadənin əsərlərinin dilini müxtəlif cəhətdən tədqiq edərək, dəyərli fikir və mülahizələr söyləmişlər¹, hətta yeri gəldikcə tədqiqat əsərlərinə münasibət

¹ B.V.Çobanzadə. Mirzə Fətəli Axundovda azəri ləhcəsi. Seçilmiş əsərləri. [5 cilddə]. Bakı: 2007, c. 2, 368 səh.; Ə.Ə.Haqverdiyev. Seçilmiş əsərləri. [2 cilddə]. Bakı: 2005, c. 2, 408 səh.; Ə.M.Dəmirçizadə. M.F.Axundov dil haqqında və M.F.Axundovun dili. Bakı: 1941, 43 səh.; M.P.Cahangirov. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları. [2 hissədə]. Bakı: 1989, II h., 280 səh.; M.P.Cahangirov. M.F.Axundov dram əsərlərinin dili üzərində necə işləmişdir? Bakı: 1962, 256 səh.; M.Ə.Hüseyn. M.F.Axundovun dramaturgiyası haqqında bəzi qeydlər. Seçilmiş əsərləri. [3 cilddə]. Bakı: 2005, c.3, 312 səh.; T.İ.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. [2 hissədə]. Bakı: 2012, II hissə, 392 səh.; Azərbaycan ədəbi dili tarixi. XIX əsr. [4 cildə]. Bakı: 2007, c. 3, 336 səh.; Ə.Ş.Sadıqov. Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində işlənmiş təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin xüsusi bir növü haqqında. Azərbaycan EA Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. 1976. №1, səh. 64-71; S.Murtuzayev. M.F.Axundovun komediyalarının frazeologiyası. Bakı: 1985, 78 səh.; M.İ.Adilov. M.F.Axundzadənin dili və dram sənətkarlığı haqqında bəzi qeydlər. Bakı: 1991, səh. 74-85.; S.H.Mehdiyeva. Mirzə Fətəli Axundzadənin üslub novatorluğu. Ədəbi dil məsələləri. Bakı: 2012, 354 səh.; V.Z.Adilov. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu. Bakı: 2002, 163 səh.

də bildirilmişdir.²

Lakin milli dramaturgiyanın, realist bədii nəsrin banisi, Azərbaycan dilində ilk fəlsəfi traktatın yaradıcısı olan M.F.Axundzadənin əsərləri dil və üslub baxımından o qədər zəngindir ki, bu haqda yazılan hər bir tədqiqat işi özlüyündə yeni və aktualdır.

T.İ.Hacıyevin təbirincə desək, M.F.Axundzadə *“bütün təfəkkür hüceyrələri ilə yenilikçidir; o, təkcə ədəbiyyatımızda deyil, bütövlükdə mədəniyyətimiz tarixində era başlayır”*.³

XX əsrin əvvəllərində B.Çobanzadə yazırdı: *“Mirzə Fətəlinin azəri ədəbiyyatında göstərdiyi əsli cizgilərdən birisi də onun əsərlərində işlətdiyi dildir. Bu dil, on doqquzuncu əsrin ortaları gözə alınacaq olursa, denilə bilir ki, bütün türk-tatar ədəbiyyatı üçün yenidir, yeni olduğu qədər də qiymətlidir”*.⁴

M.F.Axundzadənin zəngin irsi Azərbaycan ədəbi dili tarixində özünəqədərki və özündənsənəki dil nümunələrinin müqayisə mərkəzi olmuşdur. Artıq XIX yüzilliyin ikinci yarısında M.F.Axundzadənin yazı üslubu istər mətbuatda, istər dərsliklərdə, istərsə də bədii əsərlərdə öz təsirini göstərməkdə idi.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının gülüş ustası, mütəfəkkiri və filosofu Mirzə Fətəli Axundzadə öz əsərlərində gülüşdən bir priyom kimi istifadə edərək istər komediyalarında, istərsə də "Aldanmış kəvakib" povestində və "Kəmalüddövlə məktubları" fəlsəfi traktatında xalqı maarifləndirməyə çalışmışdır. Onun komizmdən bir vasitə kimi geniş şəkildə istifadə etməsi səbəbsiz deyildi. Komizmi *"satira və yumor üzərində dayanan böyük qüvvə"*⁵ adlandıran prof. Q.Kazımov yazır: *"Komizm insanın*

² A.A.Axundov. M.F.Axundov komediyalarının dil və üslub xüsusiyyətləri. Bakı: 2012, 464 səh.

³ T.İ. Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. [2 hissədə]. Bakı: 2012, II h, səh. 130.

⁴ B.V.Çobanzadə. Mirzə Fətəli Axundovda azəri ləhcəsi. Seçilmiş əsərləri. [5 cildə]. Bakı: 2007, c. 2, səh. 306.

⁵ Г.Ш.Кязымов. Теория комического. Баку: 2004, стр.10.

*təbiətindən doğur. O, xalqın ruhundadır. Ustadların yaradıcılığına da xalqdan gəlib, onun folklorundan süzülüb. Usta sənətkar onu xalqdan alıb cilalayır və xalqın özünə qaytarır”.*⁶

M.F.Axundzadə məhz bu niyyətlə əlyazmaları üzərində çox diqqətlə işləmiş, sözün, cümlənin ifadə edə biləcəyi mənanı təkrarən yoxlamışdır.

“M.F.Axundzadə əsərlərinin ilk tədqiqatçısı məhz müəllifin özü olmuşdur” desək, yanılmazıq. Mələmdür ki, hər bir xalqın yaşam gücündə, mədəni irsinin təməlində dil dayanır. Bunu bütün gerçəkliyi ilə görən ədib işlətdiyi hər bir kəlməyə çox diqqətlə yanaşmış, hər bir kəlmənin deyim tərzinə və cümlədə işlənmə məqamına xüsusi diqqət yetirmişdir. Öz yazılarının gələcək nəsillər üçün nə dərəcədə böyük əhəmiyyətə malik olacağını əvvəlcədən görə bilən dahi filosof öz qələmindən çıxan hər bir yazını – nəinki bədii əsərlərini, hətta ayrı-ayrı şəxslərə yazılmış məktubları və bu məktublara alınan cavabları belə arxivləşdirərək qoruyub saxlamışdır. Həmin məktublardan məlum olur ki, hələ sağlığında M.F.Axundzadənin tənqidi məqalələr yazması, dilimizin saflığı, yeni əlifba layihəsinin həyata keçirilməsi uğrunda çalışması heç də münasibətsiz qalmır və alim kimi tanınırdı. Cəlaləddin Mirzə (Əbdürrəsul xan – S.Ş.) məktubların birində yazır: “*Rusiyada iki nəfər də başqa alim vardır ki, mən onların əsərlərini görmüşəm və böyüklükləri barədə eşitmişəm. Onlardan biri Mirzə Kazım bəydir ki, Peterburqdadır. Digəri isə Mirzə Fətəlidir ki, Tiflisdədir*” [MFA III, s.234].⁷

Öz dövrünün alimləri də M.F.Axundzadə yaradıcılığına münasibət bildirmişdir.⁸ Bu xüsusda Mirzə Yusif xanın 1869-cu il-

⁶ Q.Ş. Kazımov. Seçilmiş əsərləri. [10 cildə]. Bakı: 2008, c. 2, s. 9.

⁷ İxtisarlər: MFA I – M.F. Axundzadə, Əsərləri. [3 cildə]. Bakı: 2005, c.1, 296 səh.; MFA II – Axundzadə, M.F. Əsərləri. [3 cildə]. Bakı: 2005, c.2, 376 səh.; MFA III – Axundzadə, M.F. Əsərləri. [3 cildə]. Bakı: 2005, c.3, 276 səh.

⁸ İ.Ş.Zəkiyev, M.F.Axundov və kitab mədəniyyəti. Bakı: 1974, səh. 58-80.

də Parisdən yazdığı məktubda oxuyuruq: “*Cənab Mirzə Kazım bəy Peterburqdan Parisə gəlmişdi. Sizi (M.F.Axundzadəni – S.Ş.) onunla qiyabi tanış etdim. Əlifbanızı ona verdim, apardı və vəd etdi ki, çox yaxşı bir məqalə yazacaqdır. Səfərxanada mənzil etdiyi üçün bir gecə və gündüz ərzində “Kəmalüddövlə”ni oxudu və çox bəyəndi...*” [MFA III, s.233].

M.F.Axundzadə dil öyrənməyi vacib hesab etmiş⁹, hətta tərcümə dilinə də çox ciddi yanaşmışdır. O, Tehranda yaşayan Mirzə Məhəmməd Cəfərə məktubunda yazır: “... *Molla İbrahim-xəlili əslinə tamamilə uyğun və çox-çox gözəl tərcümə etmişsiniz. Tərcümədə qətiyyəən orijinaldan kənara çıxılmamışdır. Tərcümənin də əsas şərti budur ki, onda orijinaldan nə artıq, nə də əskik bir şey olmasın...*” [MFA III, s.258-259].

Müəllif həmin məktubda “Kəmalüddövlə məktubları” fəlsəfi traktatındakı komizm məsələsinə toxunaraq yazmışdır: “*Burada bədxahlıq yoxdur. Ancaq irad tutmaq və tənqid vardır. Bu isə çox böyük məsələdir... İrad tutmadan istehzasız, məzəmmətsiz və məsxərəsiz tənqidi əsər yazıla bilməz. “Kəmalüddövlə məktubları” moizə, nəsihət deyil, tənqiddir. İnsanlar pis əməllərə adət etdiyi bir halda, tənqid vasitəsilə olmayıb, moizə, nəsihət və ata məsləhəti tərzində yazılan bir əsərin bəşər təbiətinə heç bir təsiri olmayacaqdır. İnsanların təbiəti moizə və nəsihətləri oxuyub dinləməyə nifrət edir. Halbuki insanlar tənqidi əsər oxumağa həmişə həvəskar olurlar. Avropa filosoflarının təcrübələri və bir çox inkaredilməz həyati dəlillər sübut etmişdir ki, tənqid, istehza və məsxərədən başqa, pis və yaramaz əməlləri insan təbiətindən heç bir vasitə ilə məhv etmək olmaz. Əgər nəsihət və moizənin insanlara təsiri olsaydı, mərhum Şeyx Sədinin “Gülüstan” və “Büstan” əsərləri əvvəldən axıra qədər nəsihətdir. Pəs nə üçün İran camaatı 600 ildən bəri onları oxuyur, lakin oradakı nəsihət və moizələrə əsla əhəmiyyət vermir?! Nə-*

⁹ Ş.Şamioğlu. Mirzə Fətəli Axundzadə (dövrü, elmi bibliografiyası və müasirləşmə konsepsiyası). Bakı: 2016, səh. 132-136.

ticədə isə zülm və istibdad gündən-günə artır ki, əskilməyir” [MFA II, s.259].

Göründüyü kimi, M.F.Axundzadə əsərlərindəki hər bir sözün, hər bir fikrin mahiyyətini, məhz bu və ya digər şəkildə yazılma səbəblərini, əhəmiyyətini açıqlamış, təhlil və analizdən keçirmişdir. Bu cəhəti müəllifin əlyazma variantlarında belə görmək mümkündür. Belə ki, o, əlyazmalarında söz və ya cümlənin ifadə edəcəyi qrammatik-semantik incəlikləri düşünərək düzəlişlər etmişdir.

Öz fikirlərini çatdırmaqda, əsasən, tənqidi gülüş yolunu seçən ədibin eyhamlı, kinayəli nitqi, bir cümlədə bir neçə mənanı ifadə etmək bacarığı, həm sadə təhkiyədən – xalqın saf danışığ dilindən, həm də məqsədli olaraq zəncirvari şəkildə uzanan izafət birləşmələri ilə qurulmuş cümlələrdən istifadə etməsi bir çox tədqiqat əsərlərinin yazılmasına səbəb olacaqdır.

Bu baxımdan M.F.Axundzadənin dil və üslubu ilə bağlı olan, lakin indiyədək sistemli şəkildə araşdırılmayan və tədqiqinə daha çox ehtiyac duyulan məsələlərdən biri də müəllifin əsərlərinin dilində müşahidə olunan mürəkkəb cümlələrdir. Belə ki, M.F.Axundzadənin əsərlərinin dilində müxtəlif qrammatik-semantik quruluşlu mürəkkəb cümlələr işlənmişdir. Bunu ədibin öz fikirlərini tam şəkildə oxucusuna çatdırmaq istəyi ilə əlaqələndirmək olar. Belə ki, semantik-struktur cəhətdən bir-birinin təkrarı olmayan, ikikomponentli, çoxkomponentli, bəzən də zəncirvari cümlələr şəklində qurulan, yaxud dialoji, monoloji nitq şəklində təqdim olunan sintaktik bütövlər müəllifin məqsəd və niyyətini oxucuya çatdırmaqda başlıca vasitəyə çevrilmişdir.

Ümumiyyətlə, mürəkkəb cümlə fikrin ifadə olunmasında sadə cümləyə nisbətən daha imkanlıdır. Cəmiyyət inkişaf etdikcə fikrin çatdırılma imkanlarını artırmağa daha çox ehtiyac duyulur. Bunun üçün yalnız qrammatik quruluş deyil, cümlənin semantik yükü də başlıca rol oynayır. Cümlənin qrammatik yükünü baş üzvlər daşdığı halda, semantik yükünü intonasiya, məntiqi predikativ vurğu və ya aktuallaşmış üzv daşıyır.

Son dövrlərdə mətn dilçiliyinə diqqətin artırılması dilçilərin bu sahədə böyük uğurlar əldə etməsinə gətirib çıxarmışdır. Artıq yalnız müasir dil deyil, dil tarixi materiallarının da mikromətnlər və ya makromətnlər baxımından tədqiqinin vaxtı çatmışdır. Belə ki, M.F.Axundzadənin əsərlərində işlənən (nəzərə alaq ki, əlyazma mətnlərində durğu işarələrindən istifadə olunmamışdır¹⁰) mürəkkəb cümlənin sintaktik bütövlər kontekstində tədqiqi, dialoji-monoloji nitqdə mətni mürəkkəb cümlələrin, eləcə də sintaktik bütövlərin sərhədinin müəyyənləşdirilməsi, semantik diferensiallaşmanın öyrənilməsi müsbət nəticələrə gətirib çıxara bilər. M.F.Axundzadənin dil-üslub xüsusiyyətlərini, tənqidi gülüş yolu ilə fikrini çatdırmaq istəyini, mətnaltı mənaları onun əsərlərində işlənən mürəkkəb cümlələr və ya sintaktik bütövlər daha yaxşı səciyyələndirir. Bu cümlələr özü də sadə və mürəkkəb tərkibli olmaqla iki qrupa ayrılır: a) sadə tərkibli (ikikomponentli mürəkkəb cümlələr). b) mürəkkəb tərkibli (çoxkomponentli, qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr, mətni mürəkkəb cümlələr, davamlılıq prosesinə malik zəncirvari mürəkkəb cümlələr). M.F.Axundzadə bəzən tipin xarakterini açmaq üçün mürəkkəb cümlə və ya sintaktik bütövlərdən bir priyom kimi istifadə etmişdir. Mürəkkəb cümlələrdə fikri ifadə etmə imkanları daha genişdir və dilin inkişafını şərtləndirən amillərdən biridir. Mürəkkəb cümlənin və ya sintaktik bütövün hüdudu məntiqi-semantik və kommunikativ-funksional tamlığa bağlıdır, bu tamlığı yaradan isə əlaqələndirici vasitələrdir. Həmçinin Azərbaycan dilinin inkişaf tarixini, canlı xalq danışığı dilinin əsasını təşkil edən dialekt və şivələri, XIX yüzilliklə müqayisədə dilimizin bugünkü mənzərəsini öyrənmək baxımından da M.F.Axundzadənin əsərlərinin dilini, o cümlədən bu əsərlərdə işlənmiş mürəkkəb cümlələri geniş şəkildə semantik-

¹⁰M.F.Axundov. Aldanmış kəvakib (Azərbaycan dilində, əlyazması). Arx.2, s.v.2, I, 7/100. ; M.F.Axundov. Kəmalüddövlə məktubları. Arx.2, Q10/173, s.v.13. ; M.F.Axundov. Təmsilat (əlyazması). 1857. Fond 2, s.v.6, Q5/92. ; M.F.Axundov. Təmsilat. Fond 2. Q5/91, sax.vah.4. 1850-52.

sintaktik cəhətdən tədqiq etmək çox önəmlidir.

M.F.Axundzadənin həm təhkiyə, həm də tipin dilində mətn və ya cümlə şəklində qurulmuş sintaktik bütövləri və bu sintaktik bütövlər içərisində özünə yer alan mürəkkəb cümləni müəyyənləşdirmək, onları semantik və sintaktik cəhətdən araşdırmaq, böyük mütəfəkkirin Azərbaycan dilinin inkişafında xidmətlərinin müəyyən bir hissəsini üzə çıxarmaq məqsədilə monoqrafiyada aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

- durğu işarələrinin işlənmədiyi bir dövrdə tabeli və qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrin qrammatik və məntiqi-semantik bütövlük sərhədinin müəyyənləşdirilməsi;

- zəncirvari mürəkkəb cümlələrdə davamlılıq prosesinin izlənilməsi;

- mürəkkəb cümlənin semantik-struktur bütövlüyünü əlaqələndirən vasitələrin dəqiqləşdirilməsi;

- dialoji və monoloji nitqdə mürəkkəb cümlənin təqdim olunması yollarının aşkar edilməsi;

- qrammatik dəyişmələrin semantik, semantik dəyişmələrin isə qrammatik struktura təsirinin yoxlanılması;

- sintaktik və semantik paralelliyyənin üzə çıxarılması;

- semantik strukturda intonasiyanın, məntiqi predikativ vurğunun, aktuallaşmanın, inversiyanın rolunun şərh edilməsi;

- mürəkkəb cümlənin modallaşmağa doğru transformasiyasının təzahür formalarının aydınlaşdırılması;

- təhkiyə, yaxud tipin dilində məqsədli şəkildə işlənmiş mürəkkəb cümlələrin semantik-struktur mahiyyətinin açılması;

- M.F.Axundzadənin dil və üslub baxımından Azərbaycan dilinin inkişafında böyük xidmətləri olduğu bir daha göstərilməsi.

Monoqrafiyada M.F.Axundzadənin əsərlərində (komediya-larında, “Aldanmış kəvakib” povestində, “Kəmalüddövlə məktublari” traktatında, ayrı-ayrı şəxslərə Azərbaycan dilində yaz-

dığı məktublarında) işlənmiş mürəkkəb cümlələr ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə semantik-sintaktik cəhətdən, həmçinin sintaktik bütövlər kontekstində tədqiqata cəlb olunur. Dürğu işarələrinin işlənmədiyi bir dövrdə qələmə alınmış bu yazılı nümunələrdə mürəkkəb cümlənin, yaxud sintaktik bütövlərin semantik-struktur sərhədi müəyyənləşdirilir; dialoji və monoloji mətnlərdə, zəncirvari mürəkkəb cümlələrdə əlaqələndirici vasitələrin köməyi ilə həm məntiqi-semantik, həm də kommunikativ-funksional təmlik bərpa olunaraq təhlil edilir. Sintaktik və semantik paralelliklər üzə çıxarılır. Bunun üçün yeri gəldikcə özünəqədərki və özündənsonrakı ədəbi nümunələrlə, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri ilə müqayisələr aparılır, lazımı məqamlarda ədibin əlyazmalarına müraciət olunur.

M.F.Axundzadənin əsərlərinin dilində müşahidə olunan mürəkkəb cümlələrin semantik-sintaktik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi mürəkkəb cümlənin tədqiqi üçün lazım gələn bəzi məsələlərə açıqlama gətirir. Belə ki, fikrin ifadəsinə xidmət edən mürəkkəb cümlə yalnız qrammatik deyil, həm də semantik vahiddir. Mürəkkəb cümlənin anlaşılması üçün ona mətni sintaktik bütövlər prizmasından yanaşılmalıdır. Dialoji və monoloji nitq, zəncirvari cümlələr də mətni sintaktik bütöv hesab oluna bilər. Semantik-sintaktik paralellik təbəsisiz mürəkkəb cümlələr arasındakı məna əlaqələrinin, həmçinin tabeli mürəkkəb cümlənin budaq növlərinin inteqrasiya və ya diferensiasiyasının özəyidir.

Monoqrafiya mətn sintaksisi, dil tarixi, nitq mədəniyyəti, dialektologiya, üslubiyyat, bədii mətnin linqvistik təhlili ilə məşğul olan tədqiqatçılar, ali məktəblərin filologiya fakültəsinin müəllimləri, magistrantları, tələbələri üçün faydalıdır. Bir sıra monoqrafiya, dərslik, praktikum, proqramların hazırlanmasında da bu monoqrafiyanın rolu ola bilər.

I FƏSİL

MÜRƏKKƏB CÜMLƏ

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN SEMANTİK- SİNTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İki və daha artıq sadə cümlənin semantik və qrammatik cəhətdən birləşməsi nəticəsində fikrin çatdırılması üçün ən mükməml dil vahidi olan mürəkkəb cümlə formalaşır.

Mürəkkəb cümləyə yalnız qrammatik cəhətdən yanaşmaq onu cansız sxemlər şəklində qəbul etməkdən başqa bir şey deyildir. Halbuki ünsiyyət vasitəsi olan dil fikrin ifadə olunmasında semantik qavramaya daha çox istiqamətləndirilir. Sözsüz ki, mürəkkəb cümlə sadə cümləyə nisbətdə daha mürəkkəb fikir ifadə edə bilir, çünki bu sintaktik bütövləri təşkil edən sadə cümlələr həm ayrılıqda, həm də birgə daşdığı mənanı bir arada qavramağa imkan yaradır.

Ümumiyyətlə, insan təfəkkürünün daha mürəkkəb forması olan mürəkkəb cümlə ayrı-ayrı komponentlər arasındakı məntiqi əlaqələri, modallığı və ekspressiv münasibətləri ifadə edir. Mürəkkəb cümlənin çoxşaxəli semantik təzahüründən məharətlə istifadə edən M.F.Axundzadə XIX yüzilliyin yazılı və şifahi ədəbi dilini bütün gerçəkliyi ilə realistsəsinə ifadə edə bilmişdir.

Ə.Dəmirçizadə bununla bağlı fikirlərini belə ifadə etmişdir: *“M.F.Axundov psixoloji momentləri, ruhi halları və xarakterləri ifadə etmək üçün xüsusi ifadə və sözlər sistemasından yerli yerində, düşünülmüş bir halda istifadə etmişdir. ... farsı, ərəbi ifadələr və fars dilinə uyğun mürəkkəb cümlələr rəiyyətin, ərizəçilərin danışığında yoxdur. ... Müsyö Jordan dəhşət qarşısındadır, tələsir, özünü təcili surətdə Parijə yetirmək istəyir. Bu dəhşəti və tələsməyi onun dialoqlarında çılpaqlığı ilə görmək mümkündür. M.F.Axundov bu sürəkliliyi, tələsməyi və dəhşəti ifadə etmək üçün Müsyö Jordanın dialoqlarında olduqca qısa-qısa cümlələri qovuşuq və ya tabesiz mürəkkəb cümlələr*

*halında bir-birinin ardınca düzmüşdür. Halbuki ... Müsyö Jordanın əvvəlki nitqi fərqli idi; M.F.Axundov Müsyö Jordanı silsiləli və əksərən tabeli mürəkkəb cümlələrlə ... dolğunlaşdırılmış bir dildə danışırdırmışdır”.*¹¹

Mürəkkəb cümlələr şəklində qurulmuş “*Salam verdim – rüşvət deyildir deyü almadılar. Hökm göstərdim – fəidəsizdir deyü mültəfit olmadılar. Əgərçi zahirdə surəti-itaət göstərdilər, əmma zəbani-hal ilə cəm`i sualıma cavab verdilər. ... Gördüm ki, sualıma cavabdan qeyri nəsnə verməzlər və bu bərat ilə hacətim rəva qılmağı rəva görməzlər, naçar tərki-mücadilə qıldım və məyusü məhrum guşeyi-üzlətimə çəkildim”*¹² kimi bir çox fikirləri ilə öz üstüörtülü eyhamlarını büruzə verməyə çalışan M.Füzulinin əkdiyi toxumlar artıq XIX yüzillikdə M.F.Axundzadənin dili ilə cücərərək boy atmış, XX yüzilliyin əvvəllərində “Molla Nəsrəddin”in, o cümlədən Sabirin üslubu¹³ ilə öz meyvəsini vermişdir.

Q.Kazımov yazır: “*Ədəbiyyatda komik sənət ilk kamil nümunəsini Füzulinin qələmi ilə tapdı”.*¹⁴

M.F.Axundzadə istər fəlsəfi traktatında və məktublarında, istərsə də səhnə əsərlərində kinayəli, eyhamlı, üstüörtülü ezop dilindən məharətlə istifadə etmişdir. M.F.Axundzadə komediyalarının mətnəlti faciəvi məqamlarını da görmək mümkündür. Məsələn, “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər” əsərində Molla Nuru “nuxulular”ı doğru yola çəkmək, səhvlərini başa salmaq məqsədilə tənbeh edir və Molla İbrahimxəlil kimyagərə aldanmamağa, mülklərini girov qoyub gümüş qazanmaq həvəsinə düşməməyə çağırır. O öz faciəsini kinayəli bir dillə belə təqdim edir: “... *mənim hünərim üçün dəxiərbabi-zövq və*

¹¹ Ə.M.Dəmirçizadə. M.F.Axundov dil haqqında və M.F.Axundovun dili. Bakı: 1941, səh.24-32.

¹² M.Füzuli. Əsərləri. [6 cildə]. Bakı: 2005, II c, səh. 298-299.

¹³ R.C.Məhərrəmov. Mirzə Ələkbər Sabirin söz dünyası. Bakı: 2006, səh. 254-266.

¹⁴ Q.Ş.Kazımov. Seçilmiş əsərləri. [10 cildə]. Bakı: 2008, c. 2, səh. 10.

kamal və mərifət lazımdır ki, dediyim əşarın qədrini bilələr. Zəmani ki, mənim bəxtimdən həmşəhərlilərım də ki, sizsiniz, nə kamal var, nə ağıl var, nə beyin var; bu surətdə mənim hü-nərımdən nə fayda hasil olacaq, mənim şeirim nəyə məsrəfdır?” [MFA I, s.34].

Hacı Nurunun dili ilə verilən, mürəkkəb cümlə şəklində qurulan bu mətndə güclü sarkazm vardır. Eləcə də sarkazm şəklində qurulan bu situasiyada Hacı Nurunun simasında həm də M.F.Axundzadənin faciəsini görürük. Ədibin bu üslubu Cəlil Məmmədquluzadə tragikomedyalarının təməl daşı olmuşdur. Belə ki, “Ölülər” tragikomedyasında Şeyx Nəsrullahın təşrif buyurduğu səhnədə də biz belə bir sarkazmı müşahidə edirik:

Şeyx Nəsrullah (İskəndərə). *Cənabınız da bir mənşəb sahibisiniz, ya yox?*

İskəndər. *Xeyr, mən heç bir şey sahibi deyiləm. Mənşəb sahibi bu ağalardır* (Heydər ağanı və Əliqulu bəyi göstərir). *Mən ancaq bu meyvələrin içində itburnu güliyəm.*

Əliqulu bəy (Heydər ağaya). *Yəqin genə keflidi.*

Şeyx Nəsrullah (İskəndərə). *Belə məlum olur ki, sizin dərsiniz bu ağaların dərsindən azdır ki, bir mənşəbə çata bilmə-misiniz.*

İskəndər. *Bəli, bəli, bunlar elm dəryasıdırlar. İndi də ki, inşallah, siz cənabdan ölü diriltmək elmini öyrənərlər, onda daha lap alim olarlar, inşallah!*¹⁵

Ümumiyyətlə, M.F.Axundzadənin əsərlərində mürəkkəb cümlənin sadə cümləyə nisbəti, ədibin təsəvvüründə canlandırdığı fikrin semantik məzmununun oxucuya çatdırıla bilmək istəyi ilə bağlı olmuşdur. Komik, tragikomik, dramatik situasiyalar, mətnaltı mənalar, obrazların düşdüyü müxtəlif vəziyyətlər, tiplər, xarakterlər və s. sözlə ifadə olunmalı, oxucu hər şeyi müəllifin gördüyü kimi görməli, müəllifin düşündüyü kimi düşünməli idi.

¹⁵ C.M.Məmmədquluzadə. Əsərləri. [4 cilddə]. Bakı: 2004, c.1, səh. 405.

K.Abdulla yazır: *“Təbii olaraq, sadə cümlə ilə müqayisədə mürəkkəb cümlənin kommunikativ sahəsi də xeyli genişdir. Və təbii ki, bu genişlik mürəkkəb cümlənin struktur-semantik quruluşunda özünü daha aydın göstərir. Bütün bu keyfiyyətlərinə görə müasir qavrama nöqtəyi-nəzərindən mürəkkəb cümlə tam hüquqla sadə cümləyə münasibətdə sintaktik sistemin iyerarxik cəhətdən daha yüksək vahidi sayıla bilər”*.¹⁶

T.Müzəffəroğlunun fikrincə, *“cümlə formal qrammatik struktura və semantik yükə malik ikitərəfli vahid kimi təzahür edir. Cümlənin bütöv sistemi formal və semantik tərəflərin qarşılıqlı və birgə əlaqəsində meydana çıxır”*.¹⁷

Canlı danışq dilinin yazıya alınması da hər bir müəllifdən böyük məharət istəyir, çünki fikrin ifadə imkanları şifahi dildə daha genişdir. İntonasiya, ahəng, vurğu, fasilə, modallıq, ton, eyham, nida, jest, mimika və s. amillər şifahi nitqin imkanlarını artırır. Məndəki cümlənin aktual üzvlənməsi cümlə üzvlərinin qarşılıqlı əlaqəsindən, semantik rolundan asılıdır. *“Mənanın reallaşmasına cümlənin əsas üzvləri ilə yanaşı, köməkçi sözlər, ədatlar, habelə intonasiya, durğu işarələri və başqa funksional kateqoriyalar da təsir edə bilər”*.¹⁸ *“Azərbaycan dilində cümlədə sözlər məhz kommunikativ yüklərinə görə yerlərini dəyişir və intonasiya ilə (melodiya, temp, ritm, məntiqi vurğu və pauza) nizamlanır”*.¹⁹ Bütün bunların yazıya alınması üçün semantik və qrammatik göstəriciləri birlikdə nəzərdən keçirmək lazım gəlir. Semantik dəyişmələrin qrammatik, qrammatik dəyişmələrin semantik dəyişmələrə təsiri labüd bir şəkildə ortaya çıxır.

¹⁶ K.M.Abdulla. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: 2016, səh. 156-157.

¹⁷ T.Müzəffəroğlu. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasi. Bakı: 2002, səh. 9.

¹⁸ Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı: 1985, səh. 131.

¹⁹ Ф.Ф.Ализаде. Актуальное членение предложения в современном Азербайджанском языке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук . Баку: 1990, стр. 17.

M.M.Pokrovski hələ XIX yüzilliyin sonlarında semasioloji və qrammatik tədqiqatların birgə aparılmasının vacibliyini vurğulamışdır.²⁰

Həmçinin mürəkkəb cümlələrin də komponentləri arasında asılılığın forması, komponentləri bir-birinə bağlayan vasitələrin daşdığı funksiya nəzərdən keçirilməli olur. Bu baxımdan mürəkkəb cümlənin iki növü ortaya çıxır: tabelsiz və tabeli mürəkkəb cümlələr.

1.1. Tabelsiz mürəkkəb cümlənin semantik-sintaktik strukturu

Bərabərhüquqlu asılılıq əsasında formalaşan tabelsiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında müəyyən məna əlaqələri vardır. Komponentlərarası məna əlaqələri sadalama, səbəb-nəticə, qarşılaşdırma-ziddiyyət, bölüşdürmə, aydınlaşdırma, qoşulma anlayışları əsasında müəyyənləşdirilir. Bu mənalardan ifadə olunduğu proses müəyyən zaman çərçivəsindədir.

Məna əlaqələrində semantik sıralanmanın rolu böyükdür. Ə.Cavadov göstərir ki, tabelsiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin sıralanması məna əlaqələrinin meydana çıxmasına səbəb olur. Yəni bu və ya digər məna əlaqəsi komponentlərin sıralanması və semantik birliyi nəticəsində yaranır. Onun fikrincə, Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif şəkildə təsnif edilən məna əlaqələri qarşılaşdırma, səbəb-nəticə, aydınlaşdırma, zaman ətrafında dövr edir və bu əlaqə formaları ziddiyyət, səbəb-nəticə, təhlil və tərkib kateqoriyalarına uyğun gəlir. Zaman əlaqəsindən ayrılıqda bəhs edən müəllif bu əlaqənin həcm ardıcılığı, hərəkət ardıcılığı, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kimi üç növünün olduğunu da göstərir.²¹

²⁰ М.М.Покровский. Семасиологические исследования в области древних языков. Москва: 1895, стр. 20-28.

²¹ Ə.M.Cavadov. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sırası. Bakı: 1977, səh. 99-104.

Məna əlaqələrinin qruplaşdırılması və adlandırılması baxımından digər təsniflərə də nəzər salaq:

– sadalama (1. eynizamanlı sadalama; 2. ardıcılzamanlı sadalama), aydınlaşdırma, qarşılaşdırma, səbəb-nəticə, bölüşdürmə, qoşulma;²²

– birləşdirmə (1. eynizamanlı birləşdirmə; 2. Ardıcılzamanlı birləşdirmə), səbəb-nəticə, aydınlaşdırma, qarşılaşdırma, bölüşdürmə, qoşulma;²³

Mahiyyət etibarilə bir-birindən fərqlənməsə də, adlandırma mada sonuncu bölgü prinsipi tədqiqat zamanı əsas götürülmüşdür.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin müasir Azərbaycan ədəbi dilində semantik-sintaktik cəhətdən fərqlənməyən bütün məna əlaqələri M.F.Axundzadənin əsərlərinin dilində müşahidə olunur. Bu cümlələri məna əlaqələrinə görə daha geniş şəkildə nəzərdən keçirək.

Birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Bu məna əlaqəsinin əsas əlaməti komponentlərdə verilən hadisələrin sadalama intonasiyası ilə bağlı olmasıdır. Sadalama intonasiyası bu cümlələrin ikikomponentli və çoxkomponentli olmasına şərait yaradır. Belə cümlələrdə ya eyni anda, ya da ardıcıl olaraq sadalama baş verir. Müəyyən zaman çərçivəsində bitmiş və ya bitməmiş hadisələr sadalanır. Sadalanan həmin komponentlər semantik-sintaktik cəhətdən birləşərək birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümləni yaradır. Bu cəhətinə görə birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr iki qrupa ayrılır:

1) eynizamanlı birləşdirmə; 2) ardıcılzamanlı birləşdirmə.

1. Eynizamanlı birləşdirmə. Birləşdirmə əlaqəsinin bu növündə eyni anda baş verən və bitməmiş hadisələr sadalanaraq

²² Ə.Z.Abdullayev. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: 1974, səh. 280-285.

²³ Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: 2004, səh. 288-300.

sintaktik bütöv əmələ gətirir. Sadalanan hadisələrdən hansının birinci, hansının ikinci, üçüncü və s. olmasına fərq qoyulmur. Ona görə də bu növ cümlələrdə komponentlərin yerini asanlıqla dəyişmək mümkündür. Bu cəhətinə görə birləşdirmə əlaqəsinin bu növü “zaman əlaqəsi” də adlanmışdır.

M.Musayev qeyd edir ki, “*zaman konstruksiyalarının struktur-semantik tiplərinin hər birində konkret olaraq hər hansı bir qrammatik zaman reallaşır. Həmin qrammatik zaman hüdudu isə iki əsas hissəyə ayrılır: müxtəlifzamanlılıq və eynizamanlılıq*”.²⁴

M.F.Axundzadənin əsərlərində eynizamanlı birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri bir-birinə ya intonasiya, ya da tabesizlik bağlayıcıları (və, da, də, həm, həm də, nə, nə də) ilə bağlanır:

Nuxulular. *Molla Həmid, bu dərviş nədir, bu xoruz nədir?*[MFA I, s.37]. *Taxılıımızı kim yığacaq, xırmanımızı kim döyəcək* [MFA I, s.149]. *Heydər bəy. ... nə inək yağı var, nə qoyun yağı* [MFA I, s.130]. *Çəmənin üst tərəfi getdikcə uca, qarlı dağlara müttəsil olur və qabağında bir dərə var, içindən bir balaca çay axır*[MFA I, s.35]. *Ağa Kərim. Mübarək addır. Əziz bəy, mən sizinlə göftgu edim, Səkinə xanım da eşitsin* [MFA I, s.165]. *Kimisi bu cəhətdən ölür və kimisi zəif və lağər olur* [MFA I, s.206] və s.

Komponentləri paralelizm əsasında qurulan eynizamanlı cümlələr də vardır.

Heydər bəy. Pərvərdigara, bu necə əsrdir? Bu necə zəmanədir? Nə at çapmağın qiyməti var, nə tüfəng oynatmağın hörməti var. Sabahdan axşamədək, axşamdan sabahadək arvad kimi dustaq alaçağın içində otursan. Dövlət dəxi hardan olsun, pul hardan olsun? Ah keçən dövrlər! Keçən dövrlər! Hər həftədə, hər ayda bir karvan çapmaq olurdu, bir ordu dağıtmaq

²⁴ M.Musayev. Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi. Bakı: 2011, səh. 172.

olurdu. İndi nə karvan çapmaq olur, nə ordu dağıtmaq olur. Nə Qızılbaş döyüşü var, Nə Osmanlı döyüşü var...[MFA I, s.121].

“Sərgüzəşti-mərdi-xəsis” komediyasında Heydər bəyin monoloqundan götürülmüş bu mətndə paralelizmin həm qrammatik, həm də semantik göstəriciləri vardır.

Mətnin əvvəlində sadalama (Bu necə əsrdir? Bu necə zəmanədir?) və bu sadalamadan yaranan suallar (Nə necə əsrdir? Nə necə zəmanədir?), ardınca gələn aydınlaşdırıcı, izahedici cavablar bu mətni bir sintaktik bütövə çevirmişdir. Aktuallaşma əsasında (at çapmağın, tufəng atmağın; dövlət, pul; karvan, ordu; Qızılbaş, Osmanlı) daha qabarıq verilən paralelizmlər qrammatik eynizamanlılığı daha da gücləndirir: qiyməti var, hörməti var; haradan olsun; karvan çapmaq olurdu, ordu dağıtmaq olur; döyüşü var.

Dilin inkişafı prosesində təkrar olunan paralelizmlərin ixtisarı həmcins üzvlərin yaranmasına da səbəb olur. Q.Bağirov bu kimi halları danışığ dili ilə əlaqələndirmişdir.²⁵ Verilmiş mətndəki bir cümləni nəzərdən keçirək: *Sabahdan axşamadək, axşamdan sabahadək arvad kimi dustaq alaçığın içində otursan.*

Bu cümlə “arvad kimi dustaq alaçığın içində otursan” paralelizminin təkrarından xilas olmuş və “sabahdan axşamadək, axşamdan sabahadək” həmcinsləri ilə işlənmişdir. Halbuki cümlənin semantik fonu belədir: Sabahdan axşamadək arvad kimi dustaq alaçığın içində otursan, axşamdan sabahadək arvad kimi dustaq alaçığın içində otursan.

Eynizamanlı birləşdirmə əlaqəsində təkrar olunan paralelizmlərin ixtisarı ellipsis yaradır. Ellipsisin baş verməsinin əsas səbəbi xəbər və xəbərlik şəkilçilərinin ixtisarı olur:

Ağa Mərdan. *İşi nahaq, özü qayım və xəsis* [MFA I, s.179]; *Çünki nə külldə ixtiyar var, nə cüzvdə* [MFA II, s.69].

Eynizamanlı cümlələrdə, demək olar ki, “*birinci cümlədə*

²⁵ Q.Ə.Bağirov. Bədii əsərlərdə danışığ dilinin qrammatik xüsusiyyətləri. Bakı: 1978, səh. 84.

(birinci komponentdə – S.Ş.) *iştirak edən obyektlər və ya subyektlər bu və ya digər cəhətinə, həcminə, cəmiyyətdə, təbiətdə tutduğu mövqeyinə görə ikinci cümlədəki* (ikinci komponentdəki – S.Ş.) *subyektlərdən fərqlənir. Birinci cümlədəki subyekt və ya obyekt ikinci cümlədəkinə nisbətən iri, fəal, vəzifəcə böyük, əsas və s. olur*”.²⁶

Cümlənin birinci komponentində işlənmiş üzv və ya söz birləşməsinin asılı tərəfi ardınca gələn digər komponentlə (tabesiz mürəkkəb cümlənin komponenti ilə) əlaqələnir:

1. Şərəfnisə xanım. *Parijə bizlərdən nə gedən var, nə gələn var!* [MFA I, s.57].

2. *Quldurlar atdıqları tüfənglərin gülləsindən araba atının birisi ölüb, Yengi Dünya ayısı yaralanıb, meymun qaçıb itibdir və güman gedir ki, arabada olan şeylər də qarət olubdur* [MFA I, s.88].

Göründüyü kimi, 1-ci cümlədə feili sifət tərkibinin əsas tərəfləri (gedən, gələn), birinci komponentin asılı tərəfi (Parijə bizlərdən) ilə əlaqələnmişdir. 2-ci cümlədə isə üç komponentdə baş verən hadisənin (araba atının birisi ölüb, Yengi Dünya ayısı yaralanıb, meymun qaçıb itibdir) səbəbini ifadə edən söz birləşməsi (Quldurların atdıqları tüfənglərin gülləsindən) tabesiz mürəkkəb cümlənin birinci komponentində işlənməklə semantik cəhətdən əlaqələndirici funksiya daşımışdır. 2-ci cümlənin digər iki komponenti də tədqiqat baxımından maraq doğurur: güman gedir ki, arabada olan şeylər də qarət olubdur.

Cümləyə 1-ci baxış: “baş cümlə+budaq cümlə” tipli tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə sadələşmiş şəkildə: arabada olan şeylərin də qarət olunduğuna güman gedir.

Cümləyə 2-ci baxış: modallaşmağa doğru transformasiya olunan baş cümlə (güman gedir, güman olunur, güman ki) + eynizamanlı birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin bir

²⁶ Ə.M.Cavadov. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sırası. Bakı: 1977, səh. 102.

komponentinə çevrilən tamamlıq və ya mübtədə budaq cümləsi (arabada olan şeylər də qarət olubdur).

Cümləyə 3-cü baxış: modal söz + eynizamanlı birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin dördüncü komponenti.

Dilin inkişafı baxımından hər 3 baxış doğrudur, yəni bu cümlədə 1-cidən 2-ci, 2-cidən isə 3-cü baxışın formalaşması labüddür.

Eynizamanlı cümlələrdə zaman eyniliyi ilə bərabər, çox vaxt semantik cəhətdən məkan eyniliyi də olur: *Şərəfnisə xanım ikinci damda ahəstə ağlaya-ağlaya yun darayır, kiçik bacısı Gülçöhrə yanında oynuyur* [MFA I, s.45]; *Yuxarıda Səkinə xanım oturub, Gülsəba böyründə ayaq üstə durubdur* [MFA I, s.167]; *Hamı gəlib-gedirdi, elə Məhəmməd otururdu və heç danışmırdı* [MFA II, s.63].

2. Ardıcılzamanlı birləşdirmə. Eynizamanlıdan fərqli olaraq, bu növ cümlələrdə bitmiş və bir proses olaraq şüuri şəkildə ardıcılıqla davam edən hadisələr sadalanır. Bu cəhətinə görə ardıcılzamanlı birləşdirmə “ardıcılıq əlaqəsi” də adlanır.

Birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin bu növü də M.F.Axundzadənin əsərlərində geniş şəkildə işlənmişdir. Bu cümlələrin komponentləri bir-birinə müasir Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, əsasən, intonasiya ilə, bəzən də tabesizlik bağlayıcıları ilə bağlanmışdır: *Bu halda Hatəm xan ağa qaim səş ilə Şahbaz bəyi çöldən çağırır, Şahbaz bəy tez damdan çıxıb gedir* [MFA I, s.111]; *Qaçır meymunun dalısınca, meymun da qabağından o yana-bu yana tullanır, sonra ağaca çıxır, başlayır onun təqlidini gətirməyə* [MFA I, s.84]; *Ağa Mərdan. Əlbəttə, siz gedin, iki saatdan sonra Ağa Kərim sizə əlli tümən və uşaqların da icrətlərinin yarısını qulluğunuza gətirər* [MFA I, s.178]; *Hamudan irəli xəlbiri qaldırıb özün qapıya salır, dalınca da o birilər, sonra da vəzir çıxır* [MFA I, s.104]; *Bu halda qapı açılır, Pəri xanım və Nisə xanım içəri girirlər* [MFA I, s.117]; *Bu halda Səməd bəy Teymur ağa ilə içəri girir və hər ikisi baş əyirlər* [MFA I, s.113].

Nümunələrdən görünür ki, M.F.Axundzadənin, əsasən, səhnə əsərlərinin dilində “bu halda” ifadəsi ardıcılzamanlı cümlələr üçün səciyyəvi xüsusiyyətə çevrilmişdir. Bu tipli cümlələr “eynizamanlı”, “ardıcılzamanlı” terminlərinin bir əlaqədə – birləşdirmə əlaqəsində verilməsinin, bir növ, təsdiqidir. Lakin eynizamanlılıqda komponentlərin yerini çox vaxt dəyişmək mümkün olsa da, ardıcılzamanlı cümlələrdə bu, qeyri-mümkündür. Ardıcılzamanlı birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr tarix etibarilə “*çox qədim olub ümumtürk dövründən təşəkkül tapmışdır*”.²⁷

Eynizamanlıda bitməmiş, ardıcılzamanlıda isə bitmiş hadisələr sadalandığı üçün birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr açıq sıralı cümlələr əsasında qurulur və çoxkomponentli ola bilər:

a) çoxkomponentli eynizamanlı cümlələr: *Birisi müctəhidin yanına yüyürür, birisi şeyxülislamın yanına qaçır, birisi imam cüməyə şaki olur, birisi darugəyə gedir, birisi bəylərbəyiyə ərz eləyir, birisi şahzadə qapısına rücu edir* [MFA II, s.35]; *Bundan əlavə, cəhənnəmdə qırx zaviyə var və hər zaviyədə bir ilan var və hər ilanın qarnında üç yüz otuz əqrəb var və hər əqrəbin dişində üç yüz otuz zəhrdən səbu var* [MFA I, s.49].

b) çoxkomponentli ardıcılzamanlı cümlələr: *İşarə edir, döşək üstə Ağə Səlman oturur, ondan aşağıda Əziz bəy əyləşir* [MFA I, s.167]; *Bu halda qapı açılır, içəri girir Ağə Səlman, yanında dörd nəfər sərbaz və Əziz bəy və onlardan sonra daxil olur Ağə Abbas, Hacı Qafur arvadı Zeynəb xanım və dörd nəfər şahid* [MFA I, s.184].

c) eynizamanlı və ardıcılzamanlı cümlələrin qarışığından yaranan çoxkomponentli tabesiz mürəkkəb cümlələr: *Fərzaşlar naziri yıxırlar, ayağın fələqqəyə salırlar, ikisi fələqqəni tutur, ikisi çubuq götürür* [MFA I, s.103]; *On gündən sonra ayrılırlar: birisi ala dağa gedir, birisi qara dağa* [MFA II, s.90].

²⁷ Q.Ş.Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı: 2019, səh. 405.

Bəzən eynizamanlılıq və ya ardıcılzamanlılıq sintaktik bütöv kontekstində davam edir: *Şah yedi, doydu, süfrə yığıldı. Aftafa-ləyən gəldi, şah əlini yudu. Qəhvə gətirdilər, içdi. Qəlyan verdilər, çəkdi* [MFA I, s.204].

Bəzən sadə cümlələr şəklində qurulmuş sintaktik bütövə də eynizamanlılıq və ya ardıcılzamanlılıq nəzərə çarpır: *Bəşinci məclis vaqe olur obada. Heydər bəy alaçığın içində oturubdur bir gün irəli toy edib gətirdiyi gəlini ilə. Çöldə zurna-qaval çalırlar. Cahıl uşaqlar oynuyub söz oxuyurlar* [MFA I, s.149].

Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Bu növ tabesiz mürəkkəb cümlələr, adətən, ikikomponentli olur. Birinci komponent səbəb, ikinci komponent isə həmin səbəbdən törəyən nəticəni bildirir. Bu cəhətinə görə ikinci komponentdə bir sual yaranır: Bu niyə belə oldu? Bu hadisə niyə baş verdi?

Buna görə də səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə ilə müqayisə edilməli olur: *Üç il divana düşdün, üç il sürgünə sürüldün, gözəl ömrün keçdi* [MFA I, s.34].

Bu cümlədə birinci komponent (üç il divana düşdün, üç il sürgünə sürüldün) səbəb, ikinci komponent isə (gözəl ömrün keçdi, yəni gözəl ömrün puç oldu) nəticə bildirir: – Niyə gözəl ömrün puç oldu? – Çünki ömrün divanda, sürgündə keçdi.

Bu cümlənin səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə variantı isə belə olmalı idi: Gözəl ömrün keçdi (puç oldu), çünki üç il divana düşdün, üç il sürgünə sürüldün.

Semantik cəhətdən bu cümlələrdə fərq hiss olunmur. Lakin qrammatik cəhətdən, asılılıq baxımından fərqlilik nəzərə çarpır: “baş cümlə+budaq cümlə” tipində asılılıq daha çox hiss olunduğu halda (“çünki” tabelilik bağlayıcısının da burada rolu vardır), tabesiz mürəkkəb cümlə kimi işləndikdə bərabərhüquqlu asılılıq başlıca rol oynayır.

Bu isə onu göstərir ki, səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə ilə səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr tarixən biri digərinin yaranmasına təsir göstərərək qarşılıqlı şə-

kildə inkişaf etmişdir. Bu prosesdə cümlənin komponentlərinin yerdəyişməsi də rol oynamışdır.

Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr bir tərəfdən də ardıcılzamanlı birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrlə müqayisə olunur. Belə ki, hər iki əlaqədə bitmiş hadisələrin sadalanması baxımından oxşarlıq var. Lakin əsas fərq odur ki, “*səbəb-nəticə əlaqəli cümlələrin ikinci tərkib hissəsinin əvvəlinə nəticədə sözünü, ardıcillıq əlaqəli cümlələrə sonra sözünü əlavə etmək olar. Səbəb-nəticə əlaqəli cümlələrdə bir obyektivlik, kortəbiiyyət, ardıcillıq əlaqəli cümlələrdə subyektivlik, şüurluluq olur. Tabesiz mürəkkəb cümlənin bu iki növü birinin (ardıcıl birləşdirmə) açıq, digərinin (səbəb-nəticə) qapalı sıralı olması ilə də fərqlənir, belə ki, səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdən fərqli olaraq, ardıcıl birləşdirmədə sadalama yolu ilə tərkib hissələrin sayını artırmaq da olur*”.²⁸

Ümumiyyətlə, səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tabeli mürəkkəb cümlənin müxtəlif budaq növlərinə çevrilmək imkanı çox güclüdür. Sadəcə, semantik-sintaktik göstəricilər bu cümlələri səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə kimi qavramağa imkan verir. Aşağıdakı səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümləyə bəzi qrammatik dəyişmələrə keçid nəzəri ilə baxaq: Bayram. *Xeyr, mən divanbəyiyyə söz vermişəm, heç yerə qaçmamam* [MFA I, s.93].

– Tamamlıq budaq cümləsinə keçid: Mən divanbəyiyyə nə barədə söz vermişəm? – Heç yerə qaçmayacağım barədə.

– Səbəb budaq cümləsinə keçid: Mən niyə heç yerə qaçmamam? – Çünki divanbəyiyyə söz vermişəm.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, bu cümlədə nitq feilinin (söz vermişəm) işlənməsi tamamlıq budaq cümləsinə, komponentlərin yerdəyişməsi səbəb budaq cümləsinə keçməyə şərait yarada bilər.

Əslində isə cümlənin 1-ci komponenti səbəb (Xeyr, mən

²⁸ Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: 2004, səh. 293.

divanbəyiyə söz vermişəm), 2-ci komponenti isə nəticə (heç yerə qaçmanam) olmaqla, səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə kimi formalaşmışdır. Cümlənin komponentləri nə “çünki”, nə də “ki” tabelilik bağlayıcısı ilə əlaqələndə, bir-birinə bağlana bilir. Bu da onun tabeli mürəkkəb cümlə olmadığını bir daha sübut edir.

Cümlənin birinci komponentindən sonra “ki” köməkçi nitq hissəsi işlənərsə, bu, aydınlaşdırma tabelilik bağlayıcısı deyil, qüvvətləndirici ədat funksiyası daşıyır və cümlə də səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə olaraq qalar: Xeyr, mən divanbəyiyə söz vermişəm, ki heç yerə qaçmanam. Lakin semantik cəhətdən qismən dəyişikliyə uğrayır və cümləni qismən tamamlıq budaq cümləsinə yaxınlaşdırır.

M.F.Axundzadənin əsərlərində səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdən və onun müxtəlif mənə çalarlarından geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Bu cümlələrin komponentləri bir-birinə, əsasən, intonasiya, bəzən də “və” bağlayıcısı ilə bağlanmışdır: Bayram. ...*Qorxma, haqq aşkar olar, mən qurtarram* [MFA I, s.93]. Əvvəlimgi ərizəçi. *Gələn kimi qardaşımdan qan aldı, qanı kəsilən kimi qardaşım canın tapşırırdı* [MFA I, s.112]. *Hər birisinin başına şuriş və tuğyan xəyalı düşdü və tezliklə Qəzvində şurişi-əzim bərpa oldu* [MFAI, s.208]. Hacı Kərim. *Bir misqal ondan bir batman misə vurur, xalis gümüş olur* [M.F.A I, s.31]. Şahbaz bəy. *Bu məni Parijə aparıb firəng dilini öyrənməkdən və krala tanıtmaqdan məşhur ollam, qayıdandan sonra, hər yerdə yerim olar* [MFA I, s.57] və s.

Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin 1-ci komponenti səbəb, 2-ci komponenti nəticə bildirsə də, bəzən nəticə olan hissədə, yəni 2-ci komponentdə səbəb anlayışı bir daha dəqiqləşdirilir: *Malik atəşdən bir zərf götürür qan və irinlə dolu, aparır onların qabağına, hərərətindən üzlərinin dərisi və əti tökülür* [MFA II, s.50]. *Dəri papaq vasitəsi ilə baş daima isti olur və qanı öz tərəfinə ziyadə cəlb edir və bu səbəb ilə ənvai-əmrəz peyda olur ...* [MFA II, s.4]. *Tamam əhli-Qəzvin zükürən və üna-*

sən, səğirən və kəbirən pəncərələrə və damlar üstünə çıxıb nəzarəyə məşğul oldular və keyfiyyətdən müxbir olmadıqları üçün cümləsi heyətdə qaldı [MFA I, s.201]. Səkinə xanım. *O nadürüst oğlu altmış min tümən adın eşidib, onun üçün məni istəməyə talib olubdur!* [MFA I, s.162]. Heydər bəy. *A canım, o qoşulub qaçanların ata-anası vermir, qızın da çarəsi kəsilir, qoşulub qaçır* [MFA I, s.125].

Bəzən səbəbdən törəyən nəticənin özü də səbəbə çevrilərək digər bir nəticənin törəməsinə şərait yaradır: Səlim bəy. *Əmin xan dərya üzündə seyrə çıxmışdı, qəflətən bərk külək əsib, lötgə çevrilib, xan dəryaya qərq olubdur*[MFA I, s.119].

Bu dördkomponentli tabesiz mürəkkəb cümlədə 1-ci komponent (Əmin xan dərya üzündə seyrə çıxmışdı) digər üç komponentdə baş verəcək hadisənin anlaşılması üçün zəmin hazırlayır və mətnin semantik tamlığına kömək edir. 2-ci komponent (külək əsib) səbəb funksiyası daşıyaraq 3-cü komponentdəki nəticəni (lötgə çevrilib) törədir. Eləcə də həmin nəticə yənidən səbəb funksiyası (lötgə çevrilib) daşıyaraq, 4-cü komponentdəki nəticəni (xan dəryaya qərq olubdur) ortaya çıxarmışdır. Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərindəki iş və hərəkətin ardıcıl baş verməsi, lakin birinci komponentdəki iş və hadisənin ikinci üçün səbəb olması mütələqdır və bu əlaqəni yaradan yeganə səbəbdır.

Bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Bu cümlələr əsasən, bölüşdürmə bağlayıcıları əsasında formalaşır. Bu cümlələrdə həyata keçə biləcək iki və daha artıq iş və ya hadisənin birinin mümkünlüyündən, ya da eyni zamanda deyil, növbəlilik əsasında qurulan iş və ya hadisənin hər birindən bəhs olunur. Bu baxımdan M.F.Axundzadənin əsərlərində bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin hər iki tipinə təsadüf olunur:

1. Həyata keçə biləcək iş və ya hadisənin birinin mümkünlüyündən bəhs edən bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr:

Bu tip cümlələr “ya, ya da, və ya, yainki, istər, istərsə də” bölüşdürmə bağlayıcıları əsasında formalaşır. Bu baxımdan XIX əsr Azərbaycan ədəbi dili ilə müasir Azərbaycan ədəbi dili arasında elə bir ciddi fərqi olmadığı da üzə çıxır. Əziz bəy: *Ya gərək bu saatda bibini çağırıdib mənim qulağım eşidə-eşidə deyə-sən ki, sən Ağa Həsənə getməyəcəksən, yainki gərək bu gün mən Ağa Həsəni öldürəm* [MFA I, s.160]. Molla Həmid. *Hələ buyurun görək zəhmət çəkməyinizdən qərəz məhz o cənabın ziyarətidir, ya başqa bir məramınız dəxi var?*[MFA I, s.36]. Tarverdi. *Ya saf adımlı batırram, ya adam soymamış qayıtmayaçağam* [MFA I, s.80]. Bayram. *Vallah, ya onu öldürürəm, ya özüm ölümə gedərəm!* [MFA I, s.94].

M.F.Axundzadənin əsərlərinin dilində semantik bölüşdürmənin sintaktik cəhətdən qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrin daxilində özünə yer aldığı daha çox müşahidə olunur. Məsələn: Məstəli şah. ... *və divlərə və ifritələrə hökm edəcəyəm ki, haman dəqiqə Pariji yıxsınlar və on günə qədər xəbərin Müsyö Jordana çatdırsınlar ki, Şahbaz bəyi aparmaq fikrindən düşsün, yainki bir böyük xoruzu qabağında tutub adın qoyacağam Müsyö Jordan, bu saatda onun boynunu vurub Mərrix ulduzuna əmr edəcəyəm ki, bu tövr ilə o da on günədək həqiqətdə Müsyö Jordanın boynunu vursun; taki Şahbaz bəy ondan xilas olsun* [MFA I, s.60]. Heydər bəy. ... *Guya ki, mən banazor ermənisiyəm ki, gərək gündüz axşamədək kotan sürəm, ya lənbəranlıyam ki, qurd bəsləyəm və ya ləkəm ki, kəndlərdə çərçilik edəm* [MFA I, s.122].

2. Eyni zamanda deyil, növbəlilik əsasında qurulan iş və ya hadisənin hər birindən bəhs edən bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr:

Bu tip cümlələrin komponentləri, adətən, bir-birinə “gah, gah da” bölüşdürmə bağlayıcıları ilə bağlanır. Lakin M.F.Axundzadənin əsərlərində bu tip cümlələrin “ya, ya da” bağlayıcısı ilə əlaqələndiyi də müşahidə olunur: *Madam ki, etiqadati-puç xalqın xəyalında cagirdir, ya bir zirək bab çıxar, ya bir huşyar*

sahibi-məzhəb peyda olur, bu elmsiz və cinnə və şeytana və firiştəyə və möcizə və kəramətə və külli-xəvariqi-adatə inanan xalqı bir saatda özünə girəvidə elər və despotu aradan götürər [MFA II, s.47].

Bu qarışıq tipli cümlə daxilində bölüsdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri kimi çıxış edən "... ya bir zirək Bab çıxır, ya bir huşyar sahibi-məzhəb peyda olur..." cümlələrində "ya" bağlayıcısı müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki "gah" bağlayıcısının müqabilində işlənmiş, növbəliləşmə prosesi yaratmışdır.

Ümumiyyətlə, sadə cümləni genişləndirən vasitələrdən biri olan həmcins üzvlərin formalaşmasında tabesiz mürəkkəb cümlənin rolu danılmazdır. O cümlədən bölüsdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin də dilin inkişafı prosesində həmcins üzvlərə doğru meyil etməsi labüddür. Bu, M.F.Axundzadənin əsərlərinin dilində də hiss olunur və bölüsdürmənin hər iki tipi həmcinslikdə də özünü göstərir: Şəhrəbanu xanım. *Amma mən ya gərək öləm, ya Şahbazı qoymayam getməyə* [MFA I, s.55]. Şölə xanım. *İstər özünü öldür, istər qoy, sənin məkrü-felin tamam Lənkəran xalqına məlumdur* [MFA I, s.109]. *Molla İbrahimxəlil ikiəlli saqqalının tükünü yolur, gah dizinə çırpır və gah fəryad edir* [MFA I, s.43]. Şərəfnisə xanım. ... *gah yunu qapıb, gah çarqatımı dartıb* [MFA I, s.46]. Məstəli şah. *Gərəkdir bu işdə mənim cadumun əsəri ya Parijin, ya Müsyö Jordanın başında çatlasın* [MFA I, s.58]. Məstəli şah. *İndi buyurun görüm, cənabınız Parijin xarab olmağınmı istərsiniz, ya müsyö Jordanın boynunun vurulmağın?* [MFA I, s.60]. Məstəli şah. *Xanım, bu sirdən gərək olar və ya başqa adam nə indi, nə də sonra xəbərdar olmasın ha!* [MFA I, s.61]. Bayram. ... *ya bir at oğurla, ya bir nal oğurla* [MFA I, s.73]. Vəzir. ... *ya tapılıb ölümə gedəcək, ya da vilayətdən dərbədər düşəcəkdir* [MFA I, s.117]. Sona xanım. *Axır mənə nə, firəng çiti, ya rus çiti* [MFA I, s.126]. Murov. *Təqsirli var, ya yoxdur, ancaq naçalnik Heydər bəyi görmək istəyir* [MFA I, s.151]. ...*bilmirəm ki, aya,*

dəli olubsunuz, ya bəng atıbsınız ...[MFA I, s.200]. Və bir möhür dəxi bu ibadətə təhtində səbt olunur, – Kazım və ya Bağır adına [MFA II, s.39]. ... özünüzi Əmr və Zeydə, xah peyğəmbər ola, xah imam ola, xah despot ola – əbdirəzil bilməyəsınız ...[MFA II, s.95].

Həmcinslikdəki bölüşdürmənin bağlayıcısız variantlarına da M.F.Axundzadənin əsərlərində təsadüf olunur: *Çubuqmu çəkirsiniz, qəlyanımı istirsiniz?* Belə cümlələrdə semantik bölüşdürməni ortaya çıxaran sual intonasiyası və ya sual ədatı olur.

Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə sadalama intonasiyası olmur. Qapalı şəkildə təqdim olunmuş komponentlərdən biri digərinə qarşı qoyulur və ya komponentlərdəki fikir ziddiyyət təşkil edir. Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümləni təşkil edən sadə cümlə komponentləri bir-birinə ya intonasiya, ya da qarşılaşdırma bağlayıcıları (amma, ancaq, halbuki, fəqət, lakin, isə, -sa, -sə) ilə bağlanır. Tərəflər ya təsdiq-inkarlıq, ya da antonimlik əlaməti ilə (həm leksik, həm də qrammatik antonimlərdən söhbət gedir) qarşılaşdırılır. Təsdiq-inkarlıq və ya antonimlik əlaməti, tərəfləri intonasiya ilə bağlanan cümlələrdə daha çox müşahidə olunur. Bu xüsusiyyətə şifahi nitqdə daha çox rast gəlirik. Belə ki, M.F.Axundzadənin səhnə əsərlərində dialoqlarda bu tipli cümlələr diqqəti cəlb edir: *Molla İbrahimxəlil. Mən sizə yaxşılıq etmək fikrindəyəm, siz mənim əməyimi və cəfamı zayə fikrindəsiniz!* [MFA I, s.41]. *Şərəfnisə xanım. O biriləri yadımda qalmadı, elə bir bu yadımda qaldı* [MFA I, s.49]. *Naçalnik. Allahın əmrindən çıxana o dünyada qəzəb yetişər, padşahın əmrindən çıxana bu dünyada; Allahın əmrini bitirənə behişt var, padşahın əmrini bitirənə bu dünyada mərhəmət və şəfəqqət* [MFA I, s.157] və s.

Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə komponentlərin intonasiya ilə bağlanması şifahi nitqdə daha qabarıq olduğunu “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində də görmək

mümkündür.²⁹

İntonasiya ilə bağlı olan qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə nitqin sərbəstliyi, sadəliyi hiss olunduğu halda, bağlayıcı ilə işlənən cümlələrdə bir gərginlik, kəskinləşmə özünü göstərir. Təsadüfi deyil ki, el arasında belə bir ifadə də işlənir: Bu işin bir əmması var.

K.Abdulla yazır: “*Mətn komponentləri arasındakı qarşılaşdırma münasibəti bir-birini müəyyən mənada inkar edən, əks informasiyalar daşıyan komponentlərin hesabına başa gəlir. Belə komponentlər arasındakı əlaqəni gücləndirmək məqsədilə “amma”, “ancaq”, “lakin” kimi bağlayıcılar iştirak edə bilər*”.³⁰

M.F.Axundzadə semantik qarşılaşdırmanın təqdimi üçün qrammatik qarşılaşdırmanın bağlayıcı variantlarına da xüsusi diqqət yetirmişdir: Ağa Kərim. ... *Adam çoxdur, amma Ağa Mərdana hərif ola bilməz* [MFA I, s.167]. Ağa Mərdan. *Oğlum, bir çəndən qulluğum yoxdur, ancaq bircə kəlmə söz sizdən soruşacağam* [MFA I, s.178]. *Könlünü taxtda rahat saxlayırsan, ancaq təbilinin nərəsindən Çində Xaqan, şeypurunun səsindən Rumda qeysər qorxudadır* [MFA II, s.24]. Murov. *Təqsirli var, ya yoxdur, ancaq naçalnik Heydər bəyi görmək istəyir* [MFA I, s.151]. Vəzir. *Bəs özüm də çox peşman oldum, amma, çifayda, belə ittifaq düşdü* [MFA I, s.107]. *Münşi bu beytin mənasını anlamamış deyil, lakin qorxudan bu işə iqdam etmişdir; çünki Tehran münşiləri həmişə saray şairlərindən qorxurlar* [MFA II, s.174]. “... *qarşılaşdırma əlaqəli asindetik cümlələrdə birinci komponent yox, deyil inkar sözləri ilə işlədilir*”.³¹

²⁹ Q.Ş.Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər). Bakı: 2003, səh. 519-521.

³⁰ K.M.Abdulla. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: 2016, səh. 311.

³¹ З.Х.Тагизаде. Сложное предложение в современном Азербайджанском литературном языке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Баку: 1965, стр. 17.

Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr, adətən, ikikomponentli olur. Sonuncu cümlənin üçüncü komponenti “çünki” tabelilik bağlayıcısı vasitəsilə ikinci komponentdəki “qorxu”nun səbəbini açmaq üçün işlənmişdir. Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr semantik baxımdan iki qrupa ayrılır: ziddiyyətli və müqayisəli-fərqləndirici qarşılaşdırma.

M.F.Axundzadənin əsərlərində bu cümlələrin hər iki növü işlənmişdir.

1. Ziddiyyətli qarşılaşdırma:

Sona xanım. *Gecə yarıdan ötübdür, hələ indiyədək görünməyir* [MFA I, s.174]. Hacı Qara. *Sizin qanınız çoxdan halaldır, amma bu zamanadək tökən olmuyub* [MFA I, s.145]. Zeynəb xanım. *Hacı Qafurun sağlığında onun bacısının beş abbası ixtiyarı çatmazdı, amma mən hər nə qədər istəsəydim, xərc edərdim* [MFA I, s.172]. Ağa Mərdan. *Vəba düşəndə bir mütənaffis Təbrizdə qalmamışdı, amma siz öz canınızdan keçib şəhəri buraxmadınız* [MFA I, s.179]. *Belə işlər xüsusunda mənim zehni-dəqiqim yədi-beyza göstərir, lakin kəvakibin təsirini rədd etmək üçün, doğrusu, heç bir çarəyə əqlim çatmur ...* [MFA I, s.192].

Q.Kazımov ziddiyyətli qarşılaşdırmanın başlıca xüsusiyyətlərini şərh edərək yazır: “*Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin bir qisminə tərkib hissələrin ifadə etdiyi fikirlər, iş və hadisələr həqiqi mənada ziddiyyət təşkil edir; birinci tərkib hissədə bir işin icrasına cəhd edilir, bir iş arzu olunur, lakin ikinci tərkib hissədəki iş və hadisə həmin işin icrasına imkan vermir, ona görə də birinci tərkib hissədə icrasına meyil edilən iş icra edilməmiş, reallaşmamış qalır: birinci tərkib irreal, ikinci real işi bildirir*”.³²

2. Müqayisəli-fərqləndirici qarşılaşdırma:

Başqa millətlərin Allahı məşğuldur böyük işlərə, amma sizin Allahınız mültəftidir bu günə ləğviyyata [MFA II, s.84]. Nə-

³² Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: 2004, səh. 297.

cəf. *Mən ağıma zor vermirəm, amma ayı və meymun arabaya minib səyahətə çıxmaz!* [MFA I, s.89]. *Fransa və İngilis məmləkətlərində eşşəkləri və atları və öküzləri dəxi vurmaq və incitmək qədəğəndir, amma İran məmləkətində despotun fərmanı ilə, hətta cəlilüşşə'n ümərənün ayaqlarını fələqqəyə qoyub çubuq vururlar* [MFA II, s.37]. *Nuxulular. Bəli, belə səfəli yerlər çox tapılar, amma Molla İbrahimxəlil kimi büzürgüvar ələ düşməz* [MFA I, s.36]. *Müsyö Jordan. Cənab Linney bunu fərz edir üçümcü dərəcədə, amma mən onu ikimci dərəcədə fərz edəcəyəm* [MFA I, s.53]. *Şərəfnisə xanım. Şübhasiz heç öz etdiyindən xəbər yoxdur, əmidostunun çağırmağı gözüne görünür* [MFA I, s.56]. *Xanpəri. Baş üstə, xanım, bu saatda göndərəm, amma gərək Məstəli şah Hatəmxan ağadan, Şahbaz bəydən xəlvət bura gəlsin* [MFA I, s.56] və s.

Bu tipli cümlələrin komponentlərində verilən fikirlər, əsasən, müqayisə edilərək fərqləndirilir. Qarşılaşdırma əlaqəli təbəsiz mürekkəb cümlələrdə qrammatik cəhətdən müxtəlif cümlə üzvləri qarşılaşdırılır. Bu qarşılaşdırmanın bir neçə modelini nəzərdən keçirək:

– Komponentlərdəki mübtədaların qarşılaşdırılması: *Ağa Mərdan. Əlhəmdüillah, hamısı yaxşı adamlar imiş, amma Heponun sənəti bir az töhmətlidir* [MFA I, s.177]. ... *Təbrizdə çox bəbi var, amma heç kəs qorxusundan ləb tərpedə bilmir* [MFA II, s.107]. *Sərkis. Hamısı üç adam nəzərə gəldi, amma o bir oğlan heçbirisinə bənzəməz* [MFA I, s.140].

– Komponentlərdəki xəbərlərin qarşılaşdırılması: *Divanbəyi. Var imiş, səni qoyub qaçıblar!* [MFA I, s.92]. *İkimci ərizəçi. Başına dönüm, belədir, amma mən qəsdən daş atmamışam* [MFA I, s.111].

– Komponentlərdəki mübtədə və xəbərlərin qarşılaşdırılması: *Əziz bəy. Hamı sözün doğrudur, amma çifayda ürək aram tutmur* [MFA I, s.163].

– Komponentlərdəki mübtədə və tamamlıq qarşılaşdırılması: *Heydər bəy: Kazak yoxdur, amma murov yasovuluna tuş gə-*

ləsən, onda yaxşı olmaz [MFA I, s.142].

Bu cümlədə, əslində, semantik subyektlər qarşılaşdırılmışdır: *Kazak yoxdur, amma ondan da bədtər olan murov var.*

– Komponentlərdəki tamamlıq və xəbərlərin qarşılaşdırılması: *Sona xanım. Özümü öldürərəm ki, onu yaman işə qoymanam* [MFA I, s.157].

Bu cümlədə “ki” bağlayıcı deyil, qüvvətləndirici ədat funksiyası daşımış, komponentlərdəki tamamlıqların (özümü, onu) və xəbərlərin (öldürərəm, qoymanam) qarşılaşdırılmasını təmin etmişdir. Bu ədat qarşılaşdırma bağlayıcısı ilə birlikdə də qrammatik funksiyasını tamamlaya bilir: *Özümü öldürərəm, amma ki onu yaman işə qoymanam.*

Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərində digər qarşılaşdırma modelləri də müşahidə olunur.

Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Belə cümlələr, əsasən, ikikomponentli olur. İkinci tərkib hissə birinci tərkib hissədəki ümumi fikri izah edib aydınlaşdırır. Bu cəhətdən ikinci tərkib hissə cümlənin ümumi məzmunundakı fikri qapamış olur. İzahedici ikinci komponent sadalama yolu ilə təqdim edilsə belə, yenə cümlənin ümumi səciyyəvi əlaməti qorunub saxlanılır. Tərkib hissələr bir-birinə intonasiya, bəzən də “yəni, yəni ki” aydınlaşdırma tabesizlik bağlayıcısı ilə bağlanır.

– intonasiya ilə: *Tarverdi. Yaxşı, onda sənə bir cüt başmaq bağışlaram: görürəm çoxdan ayaqyalın gəzirsən* [MFA I, s.75]. *Divanbəyi. İş aşkardır: sən tutulubsan təqsir vaqə olan yerdə* [MFA I, s.86]. *Ziba xanım. ... Hacı Salahı çağıranda sümüyüm duymuşdu: xəlvət gəlib o biri qapının dalısından pusurdum* [MFA I, s.100]. *Hacı Qara.Müştərinin gələn zamanıdır: dükanın qabağını kəsməyiniz* [MFA I, s.130]. *Kərəməli. Doğrusu, mənim vədəm yaxınlaşdır: çıxıb özgəyə nökar duracağam* [MFA I, s.137]. *Bəylərdən birisi. Xüsusən, bu həkimi mən tanıyıram: çox həziq həkimdir* [MFA I, s. 112] və s.

– “yəni, yəni ki” bağlayıcısı ilə: *Budu o kəlmənin mənası ki, həqq-təala laməkandır, yəni şeyi-vahid öz-özünə məkan vaqə ola*

bilməz [MFA II, s.69]. Hələ qulaq as, üsulid-dinin bir əsli ədalətdir, yəni müsəlman olan kəs gərək xaliqi adil bilsin [MFA II, s.51]. ... mən və küll ibarətdir bir qüvvə və bir vücudi-vahid və kamil sahibi-qüdrətdən öz nəfsində; yəni ki, qüdrət onun öz nəfsində qəvanini-məlumə ilə lazım düşübdür... [MFA II, s.70].

Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin bir qisminə aydınlaşdırıcı hissə sadalama yolu ilə təqdim olunur: *Yusif şahın üç qızı var idi: böyüyü on dörd yaşında, ortancısı on iki yaşında, kiçiyi səkkiz yaşında və iki oğlu var idi: altı yaşında, dörd yaşında ... [MFA I, s. 204].*

Q.Kazımov qeyd edir ki, “*aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr iki üsulla – sintez-analiz və analiz-sintez üsulları ilə qurulur. Sintez-analiz üsulunda əvvəl ümumilik bildirən, sonra aydınlaşdırıcı tərkib hissə (və ya tərkib hissələr) işlənir. ... Şifahi və yazılı nitqdə sintez-analiz üsulundan daha çox istifadə edilir. ... Analiz-sintez üsulunda əvvəl təfərrüat verilir – aydınlaşdırıcı tərkib hissə (lər) işlənir, sonra ümumilik bildirən hissə gəlir; bu cür cümlələrdən nisbətən az istifadə olunur*”³³

Sintez-analiz üsulu: *Cəhənnəmin yeddi təbəqəsi var; əvvəlimci-cəhənnəm, ikinci-səir, üçümcü-səqər, dördümcü-cəhim, beşimci-ləza, altımcı-hətəmə, yeddimci-haviyə və cəhənnəmin şərabi həmimi-gərm və qətrandır və təamı zəqqumdur [MFA II, s.49].*

Analiz-sintez üsulu: *Bir parasını Şah İsmayıl sanı kor edibdir, bir parasını Şah Abbas özü: olar məsrəfdən çıxıbdır, bir zadə yaramazlar [MFA I, s. 211].*

Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin aydınlaşdırıcı komponenti dilin inkişafı prosesində sadə cümləni genişləndirən vasitəyə – cümlə üzvünün əlavəsinə, ümumilik bildirən komponent isə həmcins üzvlərdə ümumiləşdirici sözə çevrilir: *İkincisi Əbu-Cəfər-Məhəmməd ibn-Osman idi, yəni əvvəlinci səfirin oğlu... [MFA II, s. 61].*

³³ Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: 2004, səh. 294.

Bu cümlədə “əvvəlinci səfirin oğlu” ifadəsi cümlənin xəbərini izah edən, aydınlaşdıran əlavə kimi işlənmişdir.

Qoşulma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Qoşulma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr birinci komponent bitdikdən sonra əlavə bir fikrin də ikinci komponent vasitəsilə söylənilməsi nəticəsində yaranır. “*Birinci tərkib hissənin sonunda səs tonu alçalır və fasilə ilə ikinci tərkib hissə birinci ilə əlaqələnir, ... sanki nitq prosesində unudulmuş hadisəni, əlaməti bərpa etmək, əlavə etmək xarakteri daşıyır*”.³⁴

Bu əlaqədə olan tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri daha çox intonasiya ilə bağlanır: Divanbəyi. *Məşədi Qurban, əl çək bu qızdan, qoy getsin Bayrama!*[MFA I, s.97]. Pəri xanım və Şölə xanım. *Ağa, Allah sənin ömür və dövlətini ziyad eləsin, yüz il xanlıq edəsən!*[MFA I, s.120]. Hacı Qara. *Beş yüz manat nəqd pul verəsən, faydasından, qazancından əl çəkəsən, mayan da əlinə gəlməyə, bu harda görüldür?*[MFA I, s.128-129].

M.F.Axundzadənin əsərlərində qoşulmanın semantik mövqeyindən asılı olaraq, qoşulma-şərt, qoşulma-nəticə, qoşulma-zaman, qoşulma-qarşılaşdırma (ziddiyyət) və s. kimi nümunələri də müşahidə olunur:

– qoşulma-qarşılaşdırma (ziddiyyət): Hacı Nuru şair. *Ondan ötrü ki, öz sənətini tərk edib bilmədiyin iş ayaq qoydun, həkimlik sənin sənətin deyil idi* [MFA I, s.33].

– qoşulma-nəticə: *Nə edim, “Yek kəlmə” ni gördüm, qanım coşdu, aqlımı itirib sayıqladım; tövbə edirəm*[MFA II, s.148].

– qoşulma-səbəb: Heydər bəy. *Mənim atam Qurban bəy onu etməyib; mən ki onun oğlu Heydər bəyəm, mən də etməyəcəyəm!*[MFA I, s.122].

– qoşulma-şərt: Hacı Kərim zərgər. *Min manat da mənim üçün al, evimi girov verdim. Ağa Zaman həkim. Min manat da mənim üçün al, övrətimin bağını girov verdim. Səfər bəy mül-*

³⁴ Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: 2004, səh. 300.

kədar. Min manat da mənim üçün al, kəndim girov olsun[MFA I, s.32].

– qoşulma-zaman: Mehtər. *Burda qaldığı ağılıma gəlmirdi, elə indiyədək xəlbiri axtarırdım*[MFA I, s.102]. *Mənim bu saatda nə atam var, nə anam, nə qardaşım; özüm öz vəkiliməm*[MFA I, s.161].

Qoşulma-zamana aid edilmiş 2-ci cümlə dörd komponentli tabesiz mürəkkəb cümlədir. Cümlənin 2-ci (nə anam) və 3-cü (nə qardaşım) komponentləri ellipsisə uğramış və təkrara yol verməmək üçün xəbəri (var) buraxılmışdır. Həmçinin 1-ci komponentdə işlənmiş “mənim bu saatda” ifadəsi həmdə 2-ci, 3-cü komponentə aiddir və onlarla əlaqəyə girir. Bu üç komponent birlikdə zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir. Bu tipli cümlələr asanlıqla həmcinsliyə doğru gedir və ümumiləşə bilir. İnkarlıq bağlayıcısı “nə” öz mövqeyini “yoxdur” predikativ sözü-nə verməklə buna (həmcinsliyə, ümumiləşdiriciliyə) yol açır: Mənim bu saatda atam, anam, qardaşım yoxdur. Mənim heç kəsim yoxdur.

Lakin cümlənin “nə” bağlayıcısı ilə dördkomponentli cümlə şəklində verilməsi situasiyadakı emosionallığı, fikrin təsir gücünü artırmağa xidmət edir. 1-ci, 2-ci və 3-cü komponentlər arasında eynizamanlı birləşdirmə əlaqəsi, 4-cü komponentlə (özüm öz vəkiliməm) bu üçlük arasında qoşulma əlaqəsi mövcuddur. 4-cü komponent həm də digər 3 komponent ilə eyni zaman kəsiyinə malik olduğu üçün bu cümlə qoşulma-zaman növü kimi təqdim oluna bilər.

– qoşulma-aydınlaşdırma: Ziba xanım. *Sözümə qulaq asmadın, indi çək, əzabındır* [MFA I, s.101]. *Qocurda bikaçılıqdan Mollayi-Ruminin vəsfini bir neçə gün özümə şüərl etdim; başqa qərəzim yox idi* [MFA II, s.157].

M.F.Axundzadənin əsərlərində qoşulma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrlə yanaşı, sadə cümləni genişləndirən vasitələr – qoşulma konstruksiyalar da diqqəti cəlb edir. Q.Kazımov göstərir ki, “*qoşulma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrlə qo-*

şulma konstruksiyalı sadə cümlələri eyniləşdirmək olmaz. Qoşulma konstruksiyalar predikativ mərkəzə malik olmur”³⁵: *Dəri papaq vasitəsilə baş daima isti olur və qanı öz tərəfinə ziyadə cəlb edir və bu səbəb ilə ənvəri-əmrəz peyda olur; göz ağrısı kimi və onun əmsalı kimi* [MFA II, s.54].

Bu cümlədə “ənvəri-əmrəz” “göz ağrısı” və “onun əmsalı” ilə müqayisə edilir, halbuki müqayisə məqsədilə təqdim olunan “göz ağrısı kimi və onun əmsalı” ifadəsi qoşulma konstruksiya funksiyası daşıyaraq bir predikativ mərkəzə (peyda olur) tabedir. Bu cəhətdən həmin ifadə mürəkkəb cümlənin bir komponenti deyil, sadə cümlənin qoşulma zərfliyi kimi çıxış etmişdir.

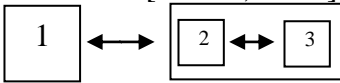
Qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Qeyd olunduğu kimi, tabesiz mürəkkəb cümlələr ikikomponentli və çoxkomponentli ola bilər. Sadalama əsasında formalaşan birləşdirmə (eyni-zamanlı birləşdirmə və ardıcılzamanlı birləşdirmə) və bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr açıq sıralı olduğu üçün həm ikikomponentli, həm də çoxkomponentli, səbəb-nəticə, qarşılaşdırma, qoşulma, aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr isə qapalı sıralı olduğu üçün, adətən, ikikomponentli olur. Komponentlərin sayından asılı olmayaraq, belə cümlələr sadə quruluşlu tabesiz mürəkkəb cümlələr hesab edilir. Məsələn: *Ağa Kərim içəri girir, Səkinə xanım çadırşəbə bürünür* [MFA I, s.165]. *Hacı Salah baş vurub otaqdan çıxır, sonra tez Zibə xanım otağın o birisi qapısını bərk ikiəlli açıb çığıra-çığıra içəri girir, vəzir qorxub, səksənib geri baxır* [MFA I, s.100] və s.

Lakin müxtəlif əlaqələr, yaxud tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr əsasında formalaşan qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr də vardır. Bu cümlələr, ümumiyyətlə, çoxkomponentli şəkildədir. Bunları qütblərə görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Qütblərdən biri sadə, digəri tabesiz mürəkkəb cümlə şəklindədir. Bu qəbildən olan cümlələr iki cürdür:

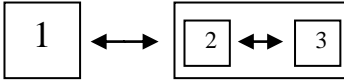
³⁵ Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: 2004, səh. 300.

a) birinci komponenti sadə cümlədən ibarət olan qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr: *Siz hamınız gəlibsiniz, onun nə özü var, nə nökəri var* [MFA I, s.151].

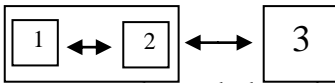
sxeminə uyğun gələn bu cümlə qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir. Qarşılaşdırmanın ikinci qütbünü təşkil edən 2-ci və 3-cü cümlələr arasında eynizamanlı birləşdirmə əlaqəsi mövcuddur.

Biz sizin kəminə nökərləriniz, pişxidmətlərik: mən buların rəisiyəm, bular da mənə tabedirlər [MFA I, s.202].

sxeminə uyğun gələn bu cümlə isə aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir. Aydınlaşdırmanın ikinci qütbünü təşkil edən 2-ci və 3-cü cümlələr arasında yenə də eynizamanlı birləşdirmə əlaqəsi mövcuddur.

b) ikinci qütbü sadə cümlədən ibarət olan qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr: *Bir parasın Şah İsmayıl Sani Kor edibdir, bir parasın Şah Abbas özü: olar məsrəfdən çıxıbdır, bir zada yaramazlar* [MFA I, s.211].

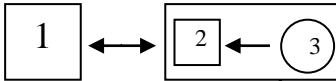
sxeminə uyğun gələn səbəb-nəticə əlaqəli bu mürəkkəb cümlənin birinci qütbünün 1-ci və 2-ci komponentləri arasında eynizamanlı birləşdirmə əlaqəsi müşahidə olunur.

2. Qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələrin bir qrupunda qütblərdən biri sadə, digəri tabeli mürəkkəb cümlə şəklindədir. Bu qəbildən olan cümlələr iki cürdür:

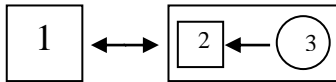
a) birinci qütbü sadə cümlədən ibarət olan qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr: *Anam çağırır, gedək onun otağına və xacə Məsudu da göndərək xanlığa, bir xəbər bilsin* [MFA I, s.110].

Ardıcılzamanlı birləşdirmə əsasında qurulan bu cümlənin

“anam çağırır” qütbü sadə, 2-ci qütbü isə məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. “... gedək onun otağına və xacə Məsudu da göndərək xanlığa ...” hissəsini 2 komponent kimi götürmək doğru olmaz, çünki “gedək” və “göndərək” xəbərləri cümlənin buraxılmış “biz” mübtədası ilə əlaqəyə girərək həmcins xəbər funksiyası daşıyır. Cümlənin sxemi bu şəkildə qurulur:

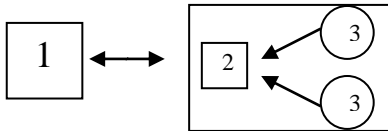

Hacı Nuru şair. *Molla İbrahimxəlili mən görməmişəm, amma fəisahət ilə bilirəm ki, haramzadalıq pəstahası açıbdır* [MFA I, s.33].

Bu qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin ikinci qütbünü təşkil edən 2-ci və 3-cü komponentlər birlikdə tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir.

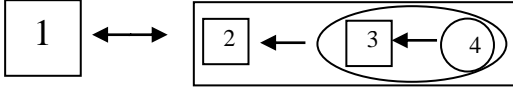
Bu qəbildən olan cümlələrin ikinci qütbü də bəzən mürəkkəb quruluşa malik olur: Xan. *Bu gün çox xoş havadır; divandan sonra istirəm dərya üzündə bir az seyr edəm, könlüm açıla* [MFA I, s.111]. Səbəb-nəticə əlaqəli bu tabesiz mürəkkəb cümlənin ikinci qütbündə 2 tamamlıq budaq cümləsi işlənmişdir:

Cümlə, əslində, “Hava xoş olduğu üçün xan dərya üzündə seyrə çıxmaq istəyir, seyrə çıxacaq, nəticədə könlü açılacaq” şəklində anlaşılır. Cümlədə semantik baxımdan baş vermiş səbəb (Bu gün çox xoş havadır) qarşıda gözlənilən nəticəni (divandan sonra istirəm dərya üzündə bir az seyr edəm) və həmin nəticə özü də səbəbə çevrilərək yeni nəticəni (könlüm açıla) törədəcək. Buradan görünür ki, baş cümləyə (divandan sonra istirəm) intonasiya ilə bağlanan tamamlıq budaq cümlələri (dər-

ya üzündə bir az seyr edəm; könlüm açıla) arasında da səbəb-nəticə əlaqəsi vardır.

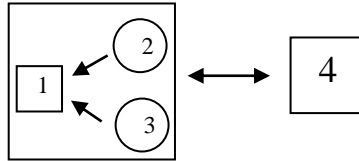
Hacı Nuru şair. ... *sən çox yaxşı qatırçılığa layiqsən; amma beyninə düşübdür ki, mən də gərək molla olam, ondan ötrü ki, atam molla idi* [MFA I, s.34].

sxeminə uyğun gələn bu cümlə qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir. Bunun ikinci qütbü “amma” bağlayıcısından başlanır; ikinci qütbü mübtədə budaq cümləli, mübtədə budaq cümləsi isə səbəb budaq cümləlidir.

b) ikinci qütbü sadə cümlədən ibarət olan qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr.

Hacı Nuru şair. *Neçə kərə mən sənə dedim ki, rus həkiminin yanına gedib barı qızdırma davasını ondan öyrən, qarpız suyu ilə qızdırmaya müalicə etməkdən əl çək, sözümə qulaq asmadın* [MFA I, s.33].

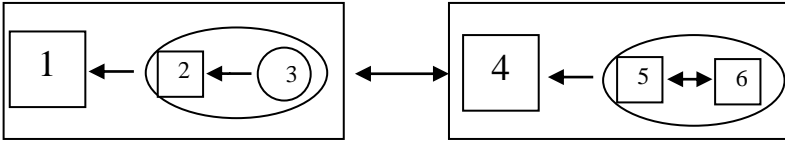
sxeminə uyğun olan bu qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin birinci qütbü tamamlıq budaq cümləli (2 budaq cümlə əsasında formalaşmışdır) tabeli mürəkkəb cümlə, ikinci qütbü isə sadə cümlədir (sözümə qulaq asmadın).

3. Hər iki qütbü tabeli mürəkkəb cümlə şəklində olan tabesiz mürəkkəb cümlələr:

Məstəli şah. *Və divlərə və ifritələrə hökm edəcəyəm ki, ha-man dəqiqə Pariji yıxsınlar və on günə qədər xəbərini Müsyö Jordana çatdırsınlar ki, Şahbaz bəyi aparmaq fikrindən düşsün; yainki bir böyük xoruzu qabağında tutub adın qoyacağam müs-yö Jordan, bu saatda onun boynunu vurub Mərrix ulduzuna əmr*

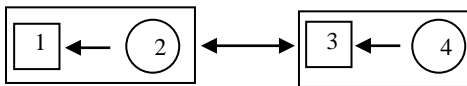
edəcəyəm ki, bu tövr ilə o da on günədək həqiqətdə müsyö Jordanın boynunu vursun; taki Şahbaz bəy ondan xilas olsun [MFA I, s.60].

Əsasını bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə təşkil edən bu mürəkkəb bütövün qütbləri bir-birinə “yainki” bölüşdürmə bağlayıcısı ilə bağlanmışdır. “Yainki” bağlayıcısındanak olan hissə tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir, budaq cümlə özü də məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə əsasında formalaşmışdır. Cümlənin ikinci qütbündə də tamamlıq budaq cümləsi işlənmiş, budaq cümlə isə öz növbəsində səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədən ibarətdir. Ümumilikdə belə bir sxem yaranmış olur:

M.F.Axundzadənin əsərlərində qütbləri mürəkkəb quruluşa malik, qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin müxtəlif modelləri müşahidə olunur:

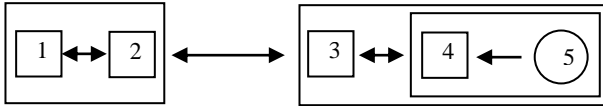
Hatəm xan ağa. *Çox arvad almaq ibarətdir ondan ki, bir kişi bir arvada iktiva etməsin və çox ər almaq da ibarətdir ondan ki, bir arvad bir kişiyə iktiva etməsin*[MFA I, s.52].

sxemindən görüldüyü kimi, hər iki qütbü tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə əsasında formalaşan bu cümlədə və bağlayıcısından istifadə olunsa da, əslində, qarşılaşdırma məzmununu daha güclüdür. Eyni qrammatik quruluşa malik 2 cümləni nəzərdən keçirək: *Cənab Linney bunu fərz edir üçüncü dərəcədə və cənab Turnefor onu fərz edir dördüncü dərəcədə, amma mən onu ikimci dərəcədə fərz edəcəyəm və bu otun adı latınca serastrum alpinumdur ki, göz ağrısına nəhayət mənfəəti*

var. *Cənab Linney bunu fərz edir yeddinci dərəcədə və cənab Turnefor onu fərz edir altıncı dərəcədə, amma mən onu fərz edəcəyəm onuncu dərəcədə və bu otun adı latınca qamlına afriqanadır ki, diş ağrısının əlacı münhəsirdir buna* [MFA I, s.53].

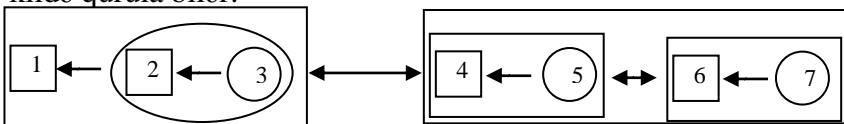
Hər iki cümlənin sxemi eynidir:

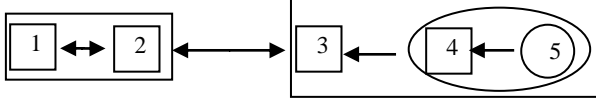
Cümlənin hər ikisi eyni quruluşa malikdir. Cümlə bütövlükdə qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir. “Amma” bağlayıcısına qədər olan birinci qütb zaman əlaqəli, ikinci qütb isə qoşulma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir. İkinci qütbə qoşulan hissə təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir.

Müsyö Jordan. *Hatəmxan ağa, mənim qəsdim bu idi ki, Şahbaz bəyi Parijə aparıb, əvvələn, özüm onun tərbiyəsinə mütəvəccəh olub, firəng dilini və ülumunu bə-qədri məqdur ona təs-lim edib, saniyən, onu kralımıza tanıdıb, burada mənim haqqımda zahir etdiyiniz yaxşılıqların və zəhmətlərin əvəzində kraldan ona bir bəxşeyiş alıb geri qaytaram; çünki mən kralın məxsus və təhti-himayətində olan darüelmin hükəma və üləmasından və o əlahəzrətin müqərrəbi və mötəmədiyəm; amma çün sizin təqirratınızdan müşəxxəs oldu ki, siz səfərin fəvaidinə münkirsiniz; ona binaən mənə lazım olur ki, səfərin fəvaidini müvafiqi-vaqe məsəl ilə sizə isbat edim* [MFA I, s.52].

Cümlənin “amma” bağlayıcısındanək olan birinci qütbü xəbər və səbəb budaq cümlələri əsasında formalaşdığı halda, “amma” bağlayıcısından sonra işlənən ikinci qütbün əsasında 2 mübtədə budaq cümləsi durur. Bu cümlənin sxemi aşağıdakı şəkildə qurula bilər:

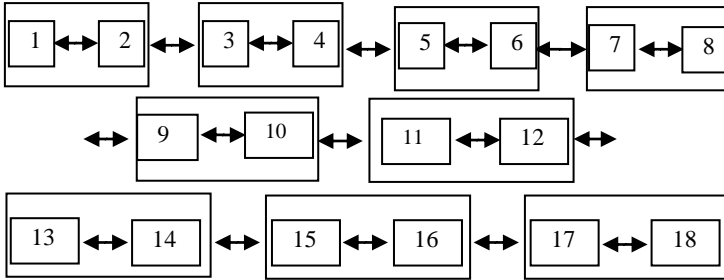
Tarverdi. *Çox yaxşı, siz gedib atları qaytarın, mən bu saatda sandıqları sındırıb, şeyləri bir yerə yığaram; amma tez qayıdın, burada çox dayanmaq olmaz, qorxuram üstümə adam tökülə, əlimdən nəhaq qan çıxsa* [MFA I, s.84].

sxeminə uyğun gələn bu cümlənin “amma” bağlayıcısına qədər olan birinci qütbü zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə, ikinci qütbü isə səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir, onun da budaq cümləsində tamamlıq budaq cümləsi yerləşmişdir.

4. Sadalama əsasında qurulan mürəkkəb quruluşlu tabesiz mürəkkəb cümlələr:

Hatəm xan ağa. *Məsələn, biz əlimizə həna qoyarıq, firənglər qoymazlar; biz başımızı qırxarıq, olar başlarına tük qoyarlar; biz papaqlı oturarıq, olar başıaçıq oturarlar; biz başmaq geyərik, olar çəkmə geyərlər; biz əlimiz ilə xörək yeyərik, olar qaşığı ilə yeyərlər; biz aşkara peşkəş alarıq, olar gizlin alarlar; biz hər zada inanırıq, olar heç zada inanmazlar; bizim arvadlarımız gödək libas geyər, oların arvadları uzun libas; bizdə çox arvad almaq adətdir, Parijdə çox ər almaq* [MFA I, s.51].

Bu sintaktik bütövünəsasını 9 cüt-komponentdən ibarət eynizamanlı birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə təşkil edir. Bu sadalanan cütlüklərin hər biri ayrı-ayrılıqda qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir. Bu mürəkkəb konstruksiyanı təşkil edən cümlələr bir-birinə intonasiya ilə bağlanmış,

son cümlələrdə “geyər”, “adətdir” sözləri buraxılaraq ellipsis yaratmışdır.

M.F.Axundzadənin əsərlərində işlənən tabesiz mürəkkəb cümlələri semantik-qrammatik cəhətdən araşdırarkən tabesiz mürəkkəb cümlənin inkişaf istiqamətləri nəzərdən yayınmır. *“Dilçilikdə mürəkkəb cümlə təkamülünün iki yolu göstərilir. Birinci yol odur ki, sadə cümlələrin birləşməsindən yaranmış tabesiz mürəkkəb cümlələrdə komponentlərdən birinin qrammatik-semantik müstəqilliyini itirərək o birindən asılı vəziyyətə düşməsi ilə ifadə olunmuş cümlə üzvünün genişlənərək predikativlik kəsb etməsi yolu ilə budaq cümləyə çevrilməsi nəticəsində tabeli mürəkkəb cümlələr yaranır. İkinci halda tabeli mürəkkəb cümlədə komponentlərdən birinin cümləlik keyfiyyətini itirməsi nəticəsində mürəkkəb cümlə sadələşir”*.³⁶

Həmçinin tabesiz mürəkkəb cümlə tabeli mürəkkəb cümləyə çevrilmədən də buradakı komponentlərdən biri sadə cümləni genişləndirən vasitələrə: cümlə üzvünün əlavəsinə, həmcins üzvlərə və onları ümumiləşdirən sözlərə və s. çevrilə bilər.

M.F.Axundzadənin əsərlərində işlənən tabesiz mürəkkəb cümlənin tədqiqi nəticəsində belə bir qənaətə gəlmək olur ki, ümumiyyətlə, XIX əsr *“ədəbi dilində məntiqi-struktur baxımdan tabesiz mürəkkəb cümlələrdə bir fərq yoxdur və mürəkkəb cümlə komponentləri arasında tabesizlik əlaqəsi özünü müasir normalara müvafiq şəkildə göstərir”*.³⁷

1.2. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirən vasitələr

Tabesiz mürəkkəb cümlələr onun komponentlərini əlaqələndirən vasitələrə görə iki qrupa ayrılır: bağlayıcılı və bağ-

³⁶ T.Müzəffəroğlu. Tabeli mürəkkəb cümlənin təkamülü (sadə cümləyə transformasiya). Bakı: 2012, səh. 34.

³⁷ Azərbaycan ədəbi dili tarixi. XIX əsr. [4 cildə]. Bakı: 2007, c.3, səh. 294.

layıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələr. Bağlayıcı tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin əlaqələnməsində tabesizlik bağlayıcıları iştirak edir. Bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri isə intonasiya ilə əlaqələnir. Komponentlərarası məna əlaqələrinin həm semantik, həm də qrammatik cəhətdən müəyyənləşdirilməsində hər iki vasitənin rolu vardır.

1. Bağlayıcı tabesiz mürəkkəb cümlələr. Bu sintaktik bütövlərdə tabesizlik bağlayıcılarının bir qismi iştirak edir. Çünki elə tabesizlik bağlayıcıları vardır ki, mürəkkəb cümlə komponentlərinin bağlanması sintaktik rolu yoxdur.

1) Birləşdirmə “və” bağlayıcısı. Bu bağlayıcı birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin hər iki növünün – eynizamanlı və ardıcılzamanlı birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin, həmçinin səbəb-nəticə əlaqəli sintaktik bütövlərin komponentlərinin bir-birinə bağlanması iştirak edir.

– eynizamanlı birləşdirmə: *Nadirdən ziyadə məxuf despot olmazdı və ona göstərilən itaətdən ziyadə itaət təsəvvürə gəlməzdi* [MFA I, s.47].

– ardıcılzamanlı birləşdirmə: *İxtiraçı Yeni Dünya dövlətinə müraciət edərək öz ixtirasını orda göstərdi və bu ixtira qəbul edildi, ixtiraçının fikri həyata keçirildi* [MFA II, s.185].

– səbəb-nəticə: *Hər birisinin başına şuriş və tüğyan xəyalı düşdü və tezliklə Qəzvinə şurişi-əzim bərpa oldu* [MFA I, s.208].

2) İştirak “da, də, həm, həm də” bağlayıcıları. Bu bağlayıcı da sadalama intonasiyasının olduğu eynizamanlı və ardıcılzamanlı birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərini bir-biri ilə əlaqələndirir: Molla İbrahimxəlil. *Həm sən təvəssühün həmməzhəblərin barəsində məğbul oldu, həm mənim sözüm pozulmadı* [MFA I, s.40]. Şəhrəbanu xanım. *Görərsən; sən də öz bildiyindən mən də öz bildiyimdən* [MFA I, s.54]. Sərbaz. *Bu xüsusda Hacı Qafurun bacısının vəkili də bizdən soruşdu, bu qərar ilə cavab verdik* [MFA I, s.179].

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində bu bağlayıcılar səbəb-nə-

ticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin də komponentlərini bir-birinə bağlayır.

3) İnkarlıq “nə, nə də” bağlayıcıları. Bu bağlayıcı da eyni-zamanlı və ardıcılzamanlı birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərini bağlamağa xidmət edir. *Birisi xə-tadan gəlir, birisi Hindistandan, bir-birini görürlər, nə bu onu tanıyır, nə o bunu tanıyır, on gün bir yerdə hər gün görüşürlər, hər kəs öz ə`malının itamına məşğul olur*[MFA II, s.90].

4) Bölüşdürmə “ya, ya da, gah, gah da, xah, yainki” bağ-layıcıları bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin kom-ponentlərini əlaqələndirir. Bu bağlayıcılar bölüşdürmə mənası ifadə etsə də, semantik cəhətdən daha incəlikləri ifadə etməyə qabildir: iki işdən birinin mümkünlüyü (ya, ya da, xah, yainki), iki mümkün hadisənin növbəliləşmə əsasında həyata keçə biləcəyi “gah, gah da” bu bağlayıcıların əsas xüsusiyyətidir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin formalaşma yolu bu bağlayıcılardır. Bunlar işlənməsə, həmin cümlənin məna növü dəyişər və eynizamanlı birləşdirmə əlaqəli sintaktik bütövə çevrilər. Məstəli şah. *Bu surətdə gərəkdir ki, divlərə, ifritələrə əmr edim ki, Pariji xarab etsinlər, altını üstünə çevirsinlər ki, Şahbaz bəy dəxi ora getmək niyyətindən düşsün, yainki Mərrix ulduzuna hökm edim ki, Pariji xarab etsinlər, altını üstünə çevirsinlər ki, Şahbaz bəy dəxi ora getmək niyyətindən düşsün, yainki Mərrix ulduzuna hökm edim ki, Müsyö Jordanın boynunu vursun ki, Şahbaz bəyi apararı olmasın* [MFA I, s.59]. Şahbaz bəy. *Əgər sənin sözüünə baxıb getməsəydim, ya gərək səni götürüb qaçaydım, ya indiyədək hələ atan evində qalaydın* [MFA I, s.150].

5) Qarşılaşdırma “amma, ancaq, lakin, fəqət” bağlayıcıları. Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin komponent-lərini bir-birinə bağlayan bu bağlayıcılar ziddiyyət, qarşılaş-dırma, fərqləndirmə, müqayisə kimi mənalardan yaranmasında rol oynayır. *Xubani-hərəm onu bu heyətdə görəndə az qaldılar qəhqəhə etsinlər, amma şahın mühib baxışı və qaşqabağı olara*

bu hərəkətdən mane oldu [MFA I, s.198]. Hamı dərbari-şahidən çıxdı, ancaq Yusif şah qaldı təxtin üstündə, qabağında xacə Mübarək, başqa bir neçə Xacə ilə və Əzim bəy pişxidmətbaşı və bir neçə pişxidmət və otaqdan dışrə-fərraşlar [MFA I, s.202]. Hacı Qara.Pulları da budur, ayırmışam, amma Hacı ağrını alsın, üç yüz qızılı mən özüm Təbrizdə gözünüzdün qabağında çaya, parçaya verrəm əlinizə tapşırım, gətirərsiniz! [MFA I, s.135].

6) Aydınlaşdırma “yəni, yəni ki” bağlayıcısı. Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirib bir-birinə bağlamağa xidmət edir. *Bu keyfiyyət hər yerdə sizin nəzərinizdə olmalıdır; yəni səhnədə pərdə endirilmədikcə tamaşaçıların qarşısında qətiyyən sükut və səssizlik üz verməlidir, onlar həmişə dinləyici halında olmalı və müttəsil bir şey eşitməlidirlər [MFA I, s.183].*

2. Bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələr. Bağlayıcı vasitəyə görə mürəkkəb cümlənin bu növündə komponentlər, əsasən, intonasiya ilə əlaqələnir. Tədqiq olunan əsərlərdə intonasiyanın bağlayıcı vasitə kimi rolu tabesiz mürəkkəb cümlənin bütün əlaqə növlərində özünü göstərir. *Səfər bəy qıvraq geyinmiş, yaraqlı-əsbablı oturub daş üstə, Heydər bəy qabağında habələ yaraqlı-əsbablı, qıvraq geyinmiş məlal ilə danışır [MFA I, s.121]. Hacı Nuru şair. Sənin atan usta Rəhman dəllək ülgücbülöv ilə məqul dövlət qazandı, sən puç etdin [MFA I, s.33]. Hacı Nuru şair. Mərhum zəhmət çəkib sənə pakizə dəlləklik öyrətmişdi, sən ona razı olmayıb Tiflis dəlləkləri kimi, istədin ki, həkimlikdə dəxi şöhrət edəsən [MFA I, s.33]. Zübeydə. Bizim də axır qızlıq zamanımız var idi: həyadan baş qaldırıb böyüyümüzün üzünə baxa bilməzdik [MFA I, s.162]. Qocurda bıkarlıqdan Mollayi-Ruminin vəsfini bir neçə gün özümə şüğl etdim, başqa qərəzim yox idi [MFA II, s.157].*

“İntonasiya – mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirən ilk və ən qədim vasitədir. İntonasiya şifahi nitqdə öz

böyük rolunu indi də saxlamaqdadır".³⁸ "Mürəkkəb cümləni təşkil edən "sadə cümlələr" vahid intonasiyaya tabe olmasalar, mürəkkəb cümləni təşkil edə bilməzlər".³⁹ Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında bağlayıcı olmadıqda tabelilik və tabelsizlik əlaqələrini intonasiyanın köməyi ilə asan müəyyənləşdirmək olur.⁴⁰

İntonasiyanın özünün də müxtəlif təzahür formaları vardır:

– məqsəddən asılı olaraq nəqli, əmr, sual, nida cümlələrinin intonasiyası;

– ortaq cümlə üzvləri;

– ortaq ədatlar və ya şəkilçilər;

– komponentlərdəki paralellik və s.

"Kitabi-Dədə Qorqud", "Dastani-Əhməd Hərami", Qazi Bürhanəddin, Nəsimi və s. dilində tabelsiz mürəkkəb cümlə komponentlərinin intonasiya ilə bağlanan tipi üstünlük təşkil etmişdir.⁴¹ İntonasiyada fasilənin rolu mühümdür. "Fasilə söyləmin həm tempini, həm də ritmini tənzimləyir".⁴² Məntiqi predikativ vurğu aktual üzvlənməni yaradaraq fikrin məhz müəllifin nəzərdə tutduğu kimi başa düşülməsinə kömək edir. Bu cəhətdən "...intonasiya və söz sırası cümlənin sintaktik qurulmasını təmin etməklə yanaşı, onun aktual üzvlənməsini də müəyyən edir".⁴³

³⁸ Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: 2004, səh. 285.

³⁹ Ə.Z.Abdullayev. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: 1974, səh. 293.

⁴⁰ А.А.Реформатский. Введение в языкознание. Москва: 1979, стр. 309.

⁴¹ İ.E.Quliyev. Qazi Bürhanəddin "Divanı"nın dilinin sintaktik quruluşu. Bakı: 2010, səh. 111-112.

⁴² А.А.Реформатский. Очерки по фонологии, морфологии, морфонологии. Москва: 1979, стр. 56.

⁴³ М.М.Мусаев. Индоевропейская лингвистическая традиция и аспекты изучения сложноподчиненных предложений в тюркских языках (на материале огузской группы). «Советская тюркология». 1990. № 4, стр. 29.

Ümumiyyətlə, tabelsiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasındakı semantik bağlılığı intonasiyasız təsəvvür etmək mümkün deyil. Hətta bağlayıcı tabelsiz mürəkkəb cümlələrdə belə, semantik qavrama üçün intonasiyanın rolu önəmlidir.

II FƏSİL

M.F.AXUNDZADƏNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN SEMANTİK-SİNTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Dilin inkişafı prosesində sadə cümlələr semantik-qrammatik cəhətdən tabesiz, tabesiz mürəkkəb cümlələr isə semantik-qrammatik cəhətdən tabeli mürəkkəb cümlələrin yaranmasına və inkişafına yol açır. Həm tabeli, həm də tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri zaman, qarşılaşdırma, səbəb, nəticə və s. kimi semantik informasiya kəsiyində dayana bilir. Lakin bərabərhüquqluluq, yaxud asılılıq onların bir-birindən fərqlərini ortaya çıxaran ilk amilə çevrilir. Məsələn, istər tabesiz, istərsə də tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərində həm səbəb, həm də nəticə anlayışını görmək mümkündür. Lakin tabesiz mürəkkəb cümlədə səbəb və nəticə bir cümlənin komponentləri kimi çıxış edir, tabeli mürəkkəb cümlədə isə bu, ayrı-ayrılıqda – səbəb və nəticə budaq cümlələri kimi təzahür edir.

Bu baxımdan mürəkkəb cümlənin komponentlərinin asılılıq dərəcəsinə görə ikinci növü tabeli mürəkkəb cümlə hesab olunur. Lakin son dövrün tədqiqatlarında mətn dilçiliyinin inkişafı ilə bağlı olaraq, mürəkkəb cümlə dedikdə yalnız tabeli mürəkkəb cümlələr götürülmüş, tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri mətni sadə cümlələr kimi qəbul edilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində bu tədqiqatların ilk müəllifi kimi akademik Kamal Abdullanın adını çəkmək olar.

Tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərindən biri digərindən asılı vəziyyətdə olur: asılı olmayan əsas tərəf baş, asılı vəziyyətdə olan digər tərəf isə budaq cümlədir. Baş və ya budaq cümlə qütblərinin sıralanması cümlə tipləri adı ilə qəbul edilmiş, “baş cümlə+budaq cümlə” modeli I tip, “budaq cümlə+baş cümlə” modeli isə II tip adlandırılmışdır. Budaq cümlənin vəzifəsi baş cümlədə çatışmayan, yaxud qəlib sözlə ifadə olunan

üzvü izah etməkdir.

“Tabeli mürəkkəb cümlədə baş və budaq cümlənin yeri semantik tutumdan daha çox kontekstdən asılıdır. Sıraya həmçinin komponentlərin məna münasibətləri də təsir edir”.⁴⁴

“İnformasiyanın verilmə tərzinin, danışanın, yazanın üslubunun, struktur formalardan hansına daha çox meyilli olmasının, hansı bağlayıcı vasitələrdən istifadə etməsinin baş və budaq cümlənin bu və ya digər pozisiyada yerləşməsində rolu vardır”.⁴⁵

Kommunikativ cəhətdən daha vacib sayılan, cümlə daxilində yeni informasiya daşıyıcısı olan komponent cümlənin kommunikativ mərkəzidir. Mürəkkəb cümlələrdə tərkib hissələrin necə uyğunlaşması, sırası, hansı komponentin kommunikativ mərkəz olması, cümlənin daxil olduğu kontekstdə onun qazandığı məna və məzmun xüsusiyyətləri cümlənin informativ semantikasında əks olunur.

Mürəkkəb cümlələrdə mürəkkəbləşmiş kommunikativ məqsədin ifadə olunmasında tema və rema cümlənin bir üzvü yox, mürəkkəb cümlənin komponenti olur.⁴⁶

“Türk dilləri üçün adi olan budaq cümlənin baş cümlədən əvvəl gəlməsində budaq cümlə məntiqi-grammatik üzvlənmənin vahidinə – temaya (verilmişə), baş cümlə isə remaya (yeniyə) uyğundur. Məsələn: şərt, güzəşt və başqa tip budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə. ... Lakin baş cümləsi budaq cümlədən əvvəl gələn, başqa sözlə, komponentləri inversiya etmiş bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə tema, budaq

⁴⁴ Ф.А.Джалилов. Бессоюзные сложноподчиненные предложения в Азербайджанском языке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Баку: 1979, стр. 20.

⁴⁵ Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: 2007, səh. 317.

⁴⁶ К.Г.Крушельницкая. К вопросу о смысловом членении предложения. «Вопросы языкознания». 1956, № 5, səh. 60

cümlə isə rema olur".⁴⁷

M.Əsədova tabeli mürəkkəb cümlələrin çevik, elastik struktura malik olduğunu qeyd edərək yazır: "*Çevik strukturlu tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə baş və budaq cümlənin müxtəlif yerləşmə variantları mümkündür ki, bunun nəticəsində də mürəkkəb cümlənin tərkibində budaq cümlə baş cümləyə görə prepozitiv, interpozitiv və ya postpozitiv mövqedə işlənir*".⁴⁸

Budaq cümlələr baş cümləyə münasibətinə görə növlərə ayrılır. "*Tabeli mürəkkəb cümlələrin əsas quruluş modelləri çox qədim dövrlərdən formalaşmışdır. Uzunmüddətli poeziya dilində onun, demək olar ki, bütün əsas növləri işlək olmuşdur. Lakin XIX əsrdə nəsrin, dram sənətinin, satirik şeirin meydana çıxması, davam etməkdə olan orta üslub, M.F.Axundzadənin fəlsəfi traktatı və mətbuat dili dilimizin bütün imkanlarını, o cümlədən tabeli mürəkkəb cümlə modellərini, baş və budaq cümlələri əlaqələndirən vasitələri küll halında üzə çıxarmaq və qeydə almaq üçün əvvəlki dövrlərdən qat-qat geniş imkanlar yaratmışdır*".⁴⁹ V.Adilov qeyd edir ki, "*XIX əsrə aid elmi əsərlərin dilini sintaktik cəhətdən səciyyələndirən ən başlıca xüsusiyyətlərdən biri bu əsərlərdə tabeli mürəkkəb cümlələrin işlənmə tezliyinin yüksək səviyyədə olmasıdır. Bu xüsusiyyət elmi təhkiyənin özündə mövcud olan əsas əlamətləri ikinci dərəcəli əlamətlərdən ayırmaq zərurətindən doğur...*".⁵⁰

Sadə və mürəkkəb cümlələrin işlənmə tezliyi dilçiləri hər zaman düşündürən məsələ olmuşdur. M.F.Axundzadə irsini bu

⁴⁷ А.Н.Баскаков. Некоторые спортивные вопросы синтаксиса бессоюзных сложноподчиненных предложений в турецком языке: Советская тюркология. 1972, №.3, сәh. 119.

⁴⁸ M.N.Əsədova. İngilis və Azərbaycan dillərində tamamlıq budaq cümlələri. Bakı: 2007, sәh. 59.

⁴⁹ Azərbaycan ədəbi dili tarixi. XIX əsr. [4 cildə]. Bakı: 2007, c. 3, sәh. 294-295.

⁵⁰ V.Z.Adilov. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu. Bakı: 2002, sәh. 101.

məsələnin öyrənilməsində ən zəngin informasiya mənbəyi hesab etmək olar, çünki ədibin dilində sadədən mürəkkəbə, keçmişdən bu günə hər cür nitq formasını, rəngarəng cümlə modellərini görmək mümkündür. Bu məqsədlə müəllifin səhnə əsərlərindən, “Aldanmış kəvakib” povestindən, “Kəmalüddövlə məktubları” fəlsəfi traktatından, “Həsən bəyə” məktubundan götürülmüş mətnlər əsasında bu əsərlərdəki sadə, tabesiz mürəkkəb, tabeli mürəkkəb, qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb, qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin tezlik sxemi aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirilmişdir:

Əsərin adı	Sadə cümlə	Tabesiz mürəkkəb cümlə	Tabeli mürəkkəb cümlə	Qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlə	Qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlə
Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər [16, s.41-43]	70,5%	12,75%	12,75%	0,98%	2,93%
Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah [16, s.50-52]	46,43%	10,71%	19,64%	1,79%	21,43%
Hekayəti-xırs quldurbasan [16, s.84-86]	71,92%	4,79%	15,76%	3,42%	4,11%
Sərgüzəşti-vəzir-xani-Lənkeran [16, s.111-113]	51,25%	13,75%	21,25%	10,00%	3,75%
Sərgüzəşti-mərdi-xəsis [16, s.150-152]	62,83%	7,08%	25,66%	0,89%	3,54%
Mürəfiə vəkillərinin hekayəti [16, s.182-184]	62,00%	5,00%	24,00%	1,00%	8,00%
Aldanmış kəvakib [16,	26,19%	16,67%	26,19%	2,38%	28,57%

s.190-192]					
Kəmalüddövlə məktubları [17, s.32-34]	30,00%	12,50%	20,00%	2,50%	35,00%
Həsən bəyə [18, s.205-206]	44,23%	17,31%	30,77%	1,92%	5,77%

2.1. Tabeli mürəkkəb cümlənin semantik-sintaktik strukturu

M.F.Axundzadənin tədqiq olunan əsərlərində müşahidə olunan tabeli mürəkkəb cümlələr, əsasən, iki cəhətdən diqqəti cəlb edir: sadə və mürəkkəb quruluşlu olması ilə. İstər təhkiyə və ya müəllifin dilində, istərsə də obraz və ya personajların dilində həm sadə, həm də mürəkkəb quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələrdən istifadə olunmuşdur. Bir növ, M.F.Axundzadənin əsərlərinin dilində klassik ənənənin ağır yükü və canlı xalq danışığı dilinin özəllikləri vəhdətdə verilmişdir, sanki keçmişlə müasirlik qarşı-qarşıya qoyulmuşdur. Tabeli mürəkkəb cümlənin digər bir xüsusiyyəti də həm təközəkli, həm də cütözəkli olmasıdır. Tabeli mürəkkəb cümlənin müəyyən əlamətlərini, semantik və sintaktik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq aşağıdakı budaq cümlə növlərini nəzərdən keçirək.

Mübtədə budaq cümləsi. Mübtədə budaq cümləsi baş cümlənin çatışmayan, yaxud qəlib sözlə təmsil olunan mübtədasını izah edir. Cümlənin dominant əsası olan mübtədanın aktuallaşması mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin formalaşmasına səbəb olur və baş cümlə kommunikativ mərkəz rolunu daşıyır.

Mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr qrammatik konstruksiyasına görə iki şəkildə təzahür edir: 1) baş cümləsi əvvəldə işlənən; 2) budaq cümləsi əvvəldə işlənən.

Mirzə Fətəli Axundzadənin əsərlərində bu cümlələrin hər iki tipindən istifadə olunmuşdur:

I tip. Baş cümləsi əvvəldə işlənən mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr daha işlək modeldir. Bu tip cümlələrdə məntiqi predikativ vurğu vasitəsilə "məlum olan" və aktuallaşmağa meyil edən tema (baş cümlədə) özündən sonra gələn budaq cümlədəki "yeni"nin – remanın açılmasını tələb edir. "Baş cümlə + budaq cümlə" quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələrdə tema və rema məsələsinə xüsusilə diqqət yetirən professor Qəzənfər Kazımov yazır: *"Əslində, baş cümlə + budaq cümlə" quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə temadan ibarət olsa da, onun içərisində rüşeym şəklində rema – "yeni" verilmiş olur, lakin yeni məna bütövlükdə budaq cümlə vasitəsilə açılır və ona görə də ümumilikdə baş cümlə temadan, budaq cümlə remadan ibarət olur"*.⁵¹

M.F.Axundzadənin əsərlərində baş cümlənin qrammatik əsasını təşkil edən mübtədə-xəbər münasibətlərində müasir Azərbaycan ədəbi dili ilə bağlı ciddi bir fərqlilik müşahidə olunmasa da, bəzi məqamları nəzərə çatdırmaq lazımdır:

a) mübtədəsi olmayan, lakin təsəvvür edilməsi mümkün olan baş cümlələr: *...dərviş Abbasın öhdəsinə müqərrirdir ki, hər axşam bu xoruzu gətirib, haman gördüyümüz rüsumu cari edib bir təzə yerdə bağlasın* [MFA I, s.38]. *İndi məlum olur ki, belə ustalıq ilə söz qayıрмаq, şeytanlıq eləmək onların işi imiş* [MFA I, s.90]. *Sair hərəmlərin nikahı müsəddədən Abbas Məhəmməd oğluna oxunub Xacə Mübarəkə əmr olundu ki, cümləsinə haman saat Qəzvinin altıncı küçəsinin başında müəyyən olunan bir evə piyadə götürüb yetirsin, özü də dərbari-şahiyə qayıtsın* [MFA I, s.199].

Bu cümlələrdə məntiqi predikativ vurğu baş cümlənin xəbəri üzərində köklənərək (dərviş Abbasın öhdəsinə müqərrirdir, məlum olur, əmr olundu), burada heç bir vasitə ilə qeyd olunmayan, lakin tələb edilməsi mümkün olan mübtədə (Nə dərviş Abbasın öhdəsinə müqərrirdir? Nə məlum olur? Nə əmr olundu?)

⁵¹ Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: 2004, səh. 306.

ilə birlikdə özündən sonra gələn budaq cümlədəki "yeni"ni müəyyənləşdirməyə istiqamətlənmişdir.

b) mübtədasi qəlib sözlə ifadə olunan baş cümlələr: *Bundan gələsi o var ki, sən bu qızların havasına yellənib uçursan, istəyirsən Parijə gedəsən* [MFA I, s.57]. *Bu nə işdir ki, mənim başıma gətirdiniz* [MFA I, s.41]. *Ay ləktə, bu necə sözdür ki, özündən qayıırırsan?*[MFA I, s.109] *Bəs o yaxşıdır ki, baldızın tamam dövləti aparıb bir biği burma oğlana yedirə?*[MFA I, s.74] *Sən allah, bu necə əhməqlik idi ki, biz elədik?*[MFA I, s.208] *Bu qədər var ki, biz öz dinimizi inkar edənləri kafir adlandırırıq və axirətdə əzaba layiq bilirik* [MFA II, s.172]. *Bu qədər var ki, mən külli-ədyanı puç və əfsanə hesab edirəm* [MFA II, s.30].

Baş cümlələrdə işlənən “o, bu, bu qədər” sözləri mübtədanın qəlibi kimi çıxış etmişdir. “Bu qədər” qəlibi müasir ədəbi dildəki “bu da” qəlibinin yaxınmənalı sinonimidir. İstər semantik, istərsə də qrammatik cəhətdən ortağ mövqedə (mübtədə və ya dərəcə mövqeyində) dayanan “bu qədər” qəlibi fikrin ifadəsi üçün daha münasib vasitəyə çevrilmişdir. Semantik baxımdan "yeni"də – budaq cümlədə dərəcə anlayışının (Biz öz dinimizi inkar edənləri kafir adlandıracaq dərəcədəyik. Mən külli-ədyanı puç və əfsanə hesab edəcək dərəcədəyəm) üstünlüyü hiss olunsa da, qrammatik baxımdan "məlum olan"da mübtədə vəzifəsini daşıyan “bu qədər” qəlibinin işləməsi budaq cümlənin baş cümlədəki funksiyasını müəyyənləşdirmiş olur.

Bəzən mübtədanın qəlibi funksiyasını sual əvəzliyi də daşıya bilir: *Xub, Molla Həmid, bax, mənim xatirimə nə gəlir: bu həzəratın pulu cüzvi imiş* [MFA I, s.40]. Bu cümlədə mübtədanın qəlibinin yerində (mənim xatirimə bu da gəlir) “nə” sual əvəzliyi işlənmiş və cümləyə semantik baxımdan yeni bir çalar gətirmişdir. Bu cümlə qarşısındakı müsahibi ilə dialoq yaratmaq istəyən, lakin dialoqa girmədən özü sualını cavablandırın şəxsin fikrinin ifadəsi şəklində qurulmuşdur. Yerli şivə xüsusiyyətlərindən məharətlə istifadə edən M.F.Axundzadə kəldəkli

(Kəldək Oğuz rayonu kəndlərindən biridir) Molla İbrahimxəlilin dili ilə verdiyi bu cümlədə aktuallaşan üzv vasitəsilə (nə) frazeoloji vahidin (mənim + xatirimə gəlir) müasir ədəbi dildəki “xatırlayıram” sözünün deyil, “fikirləşirəm” ifadəsinin sinonim qarşılığı kimi çıxış edərək subyekt – obyekt qarşılaşmasına gətirib çıxarmışdır. Cümlənin əsl semantik mahiyyəti budur: fikirləşirəm ki, bu həzrətin pulu cüzvi imiş. Bu cümlə mahiyyət etibarilə tamamlıq budaq cümləsinə keçid alır və obrazın fikir obyekti kimi təzahür edir.

Baş cümləsi əvvələ düşən mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlələr bir-birinə iki vasitə ilə bağlanır:

a) intonasiya ilə: *Üç ildir, taxılımızı çayırtkə yeyirdi* [MFA I, s.143]. *Belə nahaqdır, aşkara Hacı Qafurun yeddi aylıq oğlunu istir dansın, batırsın və atasından qalan dövləti istir onun bacısına yedirsin* [MFA I, s.180]. *İki il idi, qavuşmaq həsrətin çəkirdik* [MFA I, s.56]. *Amma bundan sonra gərəkdir, niyyəti-xalis ilə dövlətə sədaqətindəş olub, hər bir xüsusda, yaman xəyalları başınızdan çıxardasınız* [MFA I, s.157].

b) “ki” aydınlaşdırma tabelilik bağlayıcısı ilə: – *Sizin üzünüzin susuzluğundandır ki, Təbrizdə vəba və taun əskik olmur* [MFA I, s.162]. *Qız uşağına yaraşmaz ki, böyüyünün yanında belə danışa!* [MFA I, s. 166]. *İndi sizə məlum oldu ki, mən quldur deyiləm?* [MFA I, s.154]. *Naçalnikin buyruğudur ki, hər kəs yerindən tərpənməsin* [MFA I, s.151]. *Yuxudur, görəsən, ya zahirəndir ki, mən səninlə qabaq-qabağa oturmuşam* [MFA I, s.149]. *Bundan lazım gəlməz ki, ayılar, meymunlar arabaya minib ölkələr gəzsinlər* [MFA I, s.91]. *Necə olar ki, onun canına cin müsəllət olmağa razı olaq?* [MFA I, s.59] *Nə sözdür ki, sənin kimi cavan, kamallı oğlan Tiflisdə qulluq tapmaz?* [MFA I, s.57].

Məlumatın çatdırılması baxımından tərəfləri intonasiya və ya bağlayıcı ilə bağlanan variantlar yalnız bağlayıcı vasitənin müxtəlif olmasına görə fərqlənmişdir. Başlıca olaraq, intonasiya

variantında məntiqi vurğu baş cümlənin teması üzərində köklənir, bağlayıcı variantında isə “ki” bağlayıcısı daxil olmaqla baş cümlənin teması aktivləşir, məntiqi vurğuya sahib olur. Lakin hər iki variantda baş cümlənin teması budaq cümlənin remasını (mübtədə budaq cümləsini) tələb edir.

Aktual üzvlənmə nəticəsində baş və budaq cümlənin yeri məsələsinə müdaxilə də müşahidə olunur: *Ac, çılpaq ərəblər səni min iki yüz həştad ildir, bədbəxt etdilər* [MFA II, s.23]. *A kişi, mən səni üç gecədir, axtarıram* [MFA I, s.148]. *Mən iyirmi ildir, vilayət böyüklərini qulluq edirəm* [MFA I, s.152]. *Mən ancaq beş-altı gündür, Təbrizə daxil olmuşam*[MFA II, s.107].

Birinci cümlədə "min iki yüz həştad ildir" baş cümlə, "ac, çılpaq ərəblər səni bədbəxt etdilər" mübtədə budaq cümləsidir. Budaq cümlənin həmcins təyin ("ac, çılpaq"), mübtədə ("ərəblər") və vasitəsiz tamamlıqdan ("səni") ibarət aktual hissəsi baş cümlədən əvvəl keçmiş, xəbər isə ("bədbəxt etdilər") baş cümlədən sonra işlənərək öz yerində qalmışdır. Lakin bununla belə, baş cümlə bütövlükdə tema funksiyası daşıyaraq, budaq cümlədəki remanı tam şəkildə müəyyənləşdirməyə istiqamətlənmişdir.

İkinci cümlədə isə "A kişi, üç gecədir" baş cümlə, "mən səni axtarıram" birinci cümlədə olduğu kimi, baş cümləyə intonasiya ilə bağlanmış mübtədə budaq cümləsidir. Budaq cümlənin mübtədə ("mən") və vasitəsiz tamamlıqdan ("səni") ibarət aktual hissəsi baş cümlədən əvvəl işlənmiş, xəbər isə ("axtarıram") baş cümlədən sonra işlənərək öz yerində qalmışdır. Baş cümlə tema funksiyası daşıyaraq budaq cümlənin bütöv remasını müəyyənləşdirməyə istiqamətlənmişdir.

Üçüncü cümlədə məhdudlaşdırıcı ədatla birlikdə işlənən baş cümlə ("ancaq beş-altı gündür") iki hissəyə parçalanmış, həmcinin intonasiya ilə baş cümləyə bağlanmış budaq cümlənin ("mən Təbrizə valid olmuşam") içərisinə düşmüşdür. Bununla belə yuxarıda izahı verilən iki cümlədə olduğu kimi, bu cümlədə də rema+tema münasibətlərini qoruya bilmişdir. Bu cümlədəki inversiya söylənilən fikrin daha dəqiq çatdırılmasına xidmət edir.

Belə ki, əgər budaq cümlənin mübtədası ("mən") baş cümlədən əvvələ keçməsəydi və cümlə "ancaq" sözü ilə başlasaydı, "ancaq" sözü ədat deyil, qarşılaşdırma bağlayıcısı kimi anlaşılır, cümlənin ümumi məzmununa xələl gələrdi. "Mən" sözü aktivləşsə də, məntiqi vurğuya sahib ola bilməmişdir, çünki aktivləşmə gücünü baş cümləyə və orada işlənən ədatın mənasına yönəltmişdir.

Göründüyü kimi, bu cümlələrin hər üçü semantik baxımdan fərqlənsə də, qrammatik prinsip etibarilə bir-birinə oxşayır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, M.F.Axundzadənin əsərlərində baş cümləyə intonasiya ilə bağlanan mübtəda budaq cümləsi azlıq təşkil edir. Lakin "ki" bağlayıcısı ilə işlənən mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr daha işləkdir.

"Baş cümlə+budaq cümlə" modeli ilə işlənən mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlənin xəbəri çox vaxt predikativ sözlərlə ifadə olunur: var, lazımdır, gərəkdir, mümkündür, mümkün deyil, vacib idi və s.

Olara lazım idi ki, novruzdan on beş gün keçmiş İran səltənətinin təxtindən bir şəxsi aşağı salıb bədbəxt etsinlər [MFA I, s.212]. *Məlumdur ki, ofət keçibdir və səfəviyyə şahzadələrinin heç birisi səltənətə şayistə deyil: tamam kəməndiş və kordular* [MFA I, s.211]. *Bu surətdə mümkün deyil ki, mövlana sizin pullarınızı qəbul etsin və sizə gümüş verə bilsin* [MFA I, s.37]. *Bəs məlumdur ki, o, Bayrama getmək istir* [MFA I, s.97]. *İndi bizə lazımdır ki, Yusif Sərracı tanıdaq ki, kimdir* [MFA I, s.196]. *Aydındır ki, düşünmədən, birdən-birə saatın neçə olduğunu bilməyəcəksən* [MFA II, s.33]. *Gərəkdir ki, gələn həftənin başında pullar hazır ola, yola düşək Molla İbrahimxəlilin hüzuruna, Xaçmaz dağlarına* [MFA I, s.35]. *Mənə vacib idi ki, siz ilə danışığ edim* [MFA I, s.117].

Bəzi baş cümlələrin xəbəri xəbərlik şəkilçisi olmadan, ellipsis yolu ilə formalaşmışdır: *Məlum ki, Parijdə yaman adamlar var imiş* [MFA I, s.61]. *Bəs məlum ki, məni hələ dürüst tanıyırsan* [MFA I, s.176].

Mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsində modallıq anlayışı xüsusilə hiss olunur. Bu baxımdan həmin cümlələri üç qrupa bölmək olar:

- 1) modallıq anlayışına daha çox yaxınlaşan cümlələr;
- 2) modallıq baxımından ikilik hiss olunan cümlələr;
- 3) modallıq anlayışından uzaqlaşan cümlələr.

"*Aid olduğu nitq hissəsinin struktur-semantik xüsusiyyətlərini müəyyən dərəcədə saxladığı üçün... sözlərin bir qisminin baş cümlə və ya ara söz kimi işləndiyini müəyyənləşdirmək bəzən çətinlik törədir*".⁵²

"*Şahbaz, doğrudur ki, Parijə getmək istəyirsən?*" [MFA I, s.51] cümləsində Şahbazın Parijə getmək istəyinin həqiqət olub-olmadığının müəyyənləşdirilməsi üçün aktuallaşan hissə (doğrudur ki) semantik cəhətdən ikili paylaşmaya məruz qalmışdır: 1) Şahbaz, sən, həqiqətən, Parijə getmək istəyirsən? 2) Şahbaz, doğru deyirlər ki, sən Parijə getmək istəyirsən?

"Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və Dərviş Məstəli şah caduküni-məşhur" əsərindən götürülmüş bu nümunədə əsərin ümumi məzmunundan, hadisələrin gedişindən aydındır ki, 2-ci cümlə semantik cəhətdən mətnə uyğun gəlir.

Buna görə də "*Şahbaz, doğrudur ki, Parijə getmək istəyirsən?*" cümləsi modallaşmaya meyil etsə də, mübtədə budaq cümləsi hesab olunur.

Bu baxımdan digər 2 cümlənin də təhlili maraqlı doğura bilər: 1) *Amma yəqinimdir ki, Bab dəxi bu növ pərpuçatı bir özgə libasa geydirib meydana çıxıbdır*. [MFA II, s.107]; 2) *Mənə yəqin hasil olubdur ki, bizdə hər adət və xasiyyət var isə, əksi Parijə əhlindədir* [MFA I, s.51].

Hər iki cümlənin birinci komponenti ifadə baxımından fərqlənsə də (yəqinimdir, mənə yəqin hasil olubdur), semantik cəhətdən eynidir. Cümlələrin hər ikisində birinci komponent baş, ikinci komponent isə mübtədə budaq cümləsidir.

⁵² Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: 2004, səh. 255.

Təqdimat baxımından 1-ci cümlədəki "yəqinimdir" sözü xəbər, 2-ci cümlədəki "yəqin" sözü ara söz kimi işlənsə də, baş cümlənin hər ikisi "mənə aydındır ki, mənə aydın oldu, mənə məlum oldu" ifadələrinin sinonim variantı kimi çıxış edir.

Bəzən modallıq (münasibət) ilə gerçəklik (fikrin özü) arasında elə bir yaxınlıq olur ki, onun incələnməsi böyük diqqət tələb edir: 1) *Görükür ki, bir cavan, xoşsurət oğlansan* [MFA I, s.86]. 2) *Görükür ki, qoçaq oğlandır* [MFA I, s.97]. 3) *Heydər, görükür ki, məndən soyumusan* [MFA I, s.127].

Bu cümlələrdə "görükür ki" ifadəsi həm baş cümlə, həm də ara söz kimi anlaşıla bilər.

Bu, "görükür" sözünün leksik mənasından uzaqlaşaraq modallaşmaya doğru meyil etməsi ilə bağlıdır, lakin tam modallaşma baş vermədiyi üçün bu cümlələr mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə kimi də başa düşülə bilər. Budaq cümlələrin sadələşmə variantına nəzər salaq: 1) Bir cavan, xoş surət oğlan olduğun üz-gözündən görünür; 2) Qoçaq oğlan olduğun əməmindən görünür; 3) Məndən soyumağın hərəkətindən görünür. Bu cümlələrə "üz-gözündən", "əməmindən", "hərəkətindən" sözləri müdaxilə olunmasa, 3-cü cümlənin modallaşmaya daha çox məruz qalması hiss olunur.

Bu cümlələrlə müqayisə ediləcək başqa bir cümləyə də nəzər salaq: *Əlhəq, münəccimbaşı dəxi görünür ki, çox əhməq imiş* [MFA I, s.193]. Buradakı "görünür ki" ifadəsi həm baş cümlənin xəbəri, həm də modallıq bildirən cümlə ara söz kimi başa düşülə bilər. Lakin inversiya şəklində qurulmuş bu cümlədə "dəxi" sözünün işlənməsi ikifikirliliyə son qoyur və cümlənin birmənalı olaraq mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə kimi anlaşılmasına şərait yaradır.

"Hekayəti-xırs quldurbasan" əsərində divanbəyinin dili ilə verilən bir cümləyə də nəzər salaq: *"Gərəkdir, tez işi isti ikən həqiqət eləmək, amma hələ gərək bir dəftərxanaya getmək"* [MFA I, s.86]. Buradakı "gərəkdir" ifadəsini mübtədasi çatışmayan baş cümlə, yaxud modallıq anlayışına malik cümləyə

söz kimi düşünmək olar. Bunun bir səbəbi də üçüncü komponentdə (amma hələ gərək bir dəftərxanaya getmək) “gərək” sözünün işlənməsidir. Müəllif qeyri-millətdən olan şəxsin danışığı şəklində qurduğu bu cümlədə modallıqla yanaşı, predikativliyin başa düşülməsinə də şərait yaratmışdır: İşi tez, isti ikən həqiqət eləmək, amma hələ (əvvəlcə) dəftərxanaya getmək gərəkdir.

Dilin, ümumiyyətlə, qənaətə meyilli olması, reduksiyaya uğrayan komponentdə modal mənanın olması və tədricən inkişaf edərək üstünlük qazanması tabeli mürəkkəb cümlənin sadə cümləyə transformasiyasının əsas əlamətlərindəndir.⁵³ Bu baxımdan modallıq qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrin yaranmasına və ya əksinə, qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrin sadələşməsinə də şərait yaradır: 1. *Doğru deyirsən, baba dərviş, amma nə əcəb olurdu ki, bu xəbər elə bu saatda Müsyö Jordana çataydı, başımızdan olaydı* [MFA I, s.65]. 2. *Bəhər-hal gərəkdir ki, Şölə xanıma inandırmaq ki, Teymur ağa çəndan güclü deyil, o basdığı uşaqlar tamam çolma-çocuq idilər, bəlkə, bu tədbir ilə dəxi Teymur ağanın vəsfi onun dilinə gəlməyə* [MFA I, s.101]. 3. *Bu surətdə gərəkdir ki, divlərə, ifritələrə əmr edim ki, Pariji xarab etsinlər, altını üstünə çevirsinlər ki, Şahbaz bəy dəxi ora getmək niyyətindən düşsün, yəinki Mərrix ulduz una hökm edim ki, müsyö Jordanın boynunu vursun ki, Şahbaz bəyi apararı olmasın* [MFA I, s.59]. 4. *Gərəkdir ki, gələn həftənin başında pullar hazır ola, yola düşək Molla İbrahimxəlilin hüzuruna, Xaçmaz dağlarına* [MFA I, s.35].

1-ci cümlənin ümumi məzmununda mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə yerləşmişdir: "nə əcəb olurdu" baş cümlə, "bu xəbər elə bu saatda Müsyö Jordana çataydı, başımızdan olaydı" ikikomponentli yaxud səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz

⁵³ N.Novruzova. Azərbaycan dilində sintaktik bütövlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Nam. Dis-sı. Bakı: 1999, səh. 31; Y.M.Seyidov. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: söz birləşmələri, tabeli mürəkkəb cümlələr, frazeologiya. Bakı: 2014, səh. 510-519; Z.Ə.Şahbazova. Müasir Azərbaycan dilində ara söz, ara söz birləşmələri. Bakı: 1985, səh.36-44.

mürəkkəb cümlə əsasında qurulmuş mübtədə budaq cümləsidir. "Amma" bağlayıcısı vasitəsilə cümlənin ümumi məzmununa qarşılaşdırma-ziddiyyət mənası da qatılmışdır.

Deməli, cümlədəki "amma" bağlayıcısı cümlənin tam modelini qurmaqda önəmli rola malikdir. Əgər bu cümlədə "amma" bağlayıcısı işlənməsə, birinci komponent "doğru deyirsən → doğrudur → doğrudan da" istiqamətində dəyişərək cümlə funksiyasını itirə də bilər.

Digər cümlələrdə mübtədəsi çatışmayan baş cümlələr (bə-hər-hal gərəkdir ki, bu surətdə gərəkdir ki, gərəkdir ki) həm də modallıq anlayışına malik olmaqla, ardınca gələn zəncirvari qarışıq tipli mürəkkəb cümləyə sahib olmuşdur.

II tip. Budaq cümləsi əvvəldə işlənən mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə "bağlayıcı söz, -sa, -sə" şəkilçisi, bəzən də "ki" ədatı tərəfləri bir-birinə bağlayan vasitə kimi çıxış edir. Qeyd etmək lazımdır ki, "budaq cümlə + baş cümlə" modeli mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr M.F.Axundzadə yaradıcılığında çox məhdud şəkildə işlənmiş, budaq cümlədən sonra gələn baş cümlədə qəlib, yaxud qarşılıq sözdən, demək olar ki, istifadə olunmamışdır.

1. *Molla İbrahimxəlilə hər kəs sikkəli pul gətirdisə, iki çəkisi bərabəri sikkəsiz xalis gümüş aldı apardı* [MFA I, s.32]. 2. *Artıq nə qazansanız, sizin olsun* [MFA I, s.133]. 3. *Hər kəs onu eşidibdir, fəhmin iddia edibdir* [MFA II, s.154]. 4. *Hər biriki razı olmasa, haman saat buraxıla* [MFA I, s.195]. 5. *Hər şey ki zahir deyil, bəvər etməyə sayistə deyil, tərkibi-cəsəd məvalidi-ənasirdəndir* [MFA II, s.119].

Bu cümlələrdəki "hər kəs, nə, hər biri ki, hər şey ki" sözləri budaq cümlədəki bağlayıcı söz funksiyasını daşımışdır. Baş cümlədə heç bir nitq vasitəsilə işarə olunmamış, lakin bağlayıcı söz vasitəsilə bərpa edilməsi mümkün olan qarşılıq sözlərin yerində işlənə biləcək mübtədə üçün zəmin hazırlanmışdır: hər kəs...→o..., nə...→o..., hər biri ki...→o..., hər şey ki...→o...

1-ci cümlədə feil şəkillərinin şərti olan -sə bağlayıcı vasi-

təsindən istifadə olunsa da, bağlayıcı vasitə kimi onun rolu zəifdir, çünki bağlayıcı vasitə yükü “hər kəs” bağlayıcı sözünün üstündə cəmləşdiyi üçün -sə şəkilçisi burada elə bir qrammatik keyfiyyət daşımır. Lakin semantik baxımdan baş cümləyə şərt anlayışı verir: Kim iki çəkisi bərabəri sikkəsiz xalis gümüş aldı apardı? – Molla İbrahimxəlilə sikkəli pul gətirən. Göründüyü kimi, mübtədə budaq cümləsi baş cümlənin mübtədası yerinə keçməklə bərabər, özü ilə şərt mənasını da aparır. 2-ci və 4-cü cümlədə də eyni xüsusiyyəti görmək mümkündür (nə qazansanız, hər biri ki razı olmasa). 3-cü və 5-ci cümlədə isə bağlayıcı vasitə kimi yalnız “hər kəs” və “hər şey ki” bağlayıcı sözdən istifadə olunmaqla diqqət həm qrammatik, həm də semantik baxımdan baş cümlənin çatışmayan mübtədasına yönəlmişdir.

Ümumiyyətlə, budaq cümlənin baş cümlədən əvvəl və ya sonra işlənməsindən asılı olmayaraq, cümlənin qrammatik yükünü baş üzvlər, semantik yükünü isə aktualaşmış üzvlər daşır. Mübtədə budaq cümləsinin modallaşmağa doğru meyil etməsində də məhz aktualaşmanın xüsusi rolu vardır.

Xəbər budaq cümləsi. *“Xəbər cümlənin müxtəlif üzvlərini çoxcəhətli, mürəkkəb semantik-qrammatik münasibətlərlə özünə cəlb edən bir mərkəzdir”*.⁵⁴ Bu mərkəzin aktualaşmağa meyil etməsi nəticəsində xəbəri əvəz edə biləcək qəliblər ardınca gələn budaq cümlədəki “yeni”nin – remanın açılmasını tələb edir. Bununla da “baş cümlə + budaq cümlə” quruluşlu xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə əmələ gəlir. *“Xəbər cümlənin zəruri üzvü olduğundan, predikativlik əlamətləri xəbərdə cəmləşdiyindən baş cümlədə xəbərin işlənməməsi qeyri-mümkündür”*.⁵⁵ Belə olduqda baş cümlədə xəbəri əvəz edə biləcək əvəzlilər – qəlib sözlər işlənir. Bu qəliblərdə predikativ fikir aydın olmadığı üçün budaq cümlə baş cümlənin qəlib sözlə ifadə

⁵⁴ K.M.Abdulla. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: 2016, səh. 56.

⁵⁵ Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: 2004, səh. 338.

olunmuş xəbərini izah edir.

Ümumiyyətlə, “*müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi, XIX əsr ədəbi dilində də xəbər budaq cümləsinin “baş cümlə + budaq cümlə” quruluş tipi daha işlək olmuşdur*”.⁵⁶ Eləcə də M.F.Axundzadənin əsərlərinin dilində də bu tipli cümlələr müşahidə olunur. Müəllifin istər səhnə, istərsə də nəsr əsərlərində mürəkkəb cümlənin remasını təşkil edən xəbər budaq cümlələri baş cümlənin “*odur, budur, ondan ötrüdür, bu idi, buradadır, on-dandır, bu imiş, o idi, o imiş, belədir, ondan ibarətdir, o qədərdir*” qəlib sözləri ilə ifadə olunmuş xəbərini izah edir.

M.F.Axundzadənin əsərlərində müşahidə olunan bu qəliblərin işlənmə tezliyi aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirilmişdir:

Budur	Odur	bu idi	o idi, o imiş, bu imiş, belədir və s.
71,6 %	13,3 %	5,0 %	10,1 %

Göründüyü kimi, “budur” qəlibi baş cümlədə işlənmə tezliyinə görə birinci yerdə durur.

Əsasında “o, bu, belə” əvəzliliklərinin dayandığı bu qəliblər xəbərlik şəkildə, “*idi, imiş*” hissəcikləri ilə işlənərək baş cümlədə sual doğuracaq hökmün verilməsinə səbəb olur. Məsələn: Molla İbrahimxəlil. *Təklifiniz budur ki, indi gün batmamış özünüzü yaxın kəndlərə yetirəsiniz* [MFA I, s.43]. Molla İbrahimxəlil. *Axı iksirin xasiyyəti budur ki, butədə qaynadığı yerin dörd ətraf və havalisində bir ağacadək əcnəbi bəni-adəm ayağı gərək basılmasın* [MFA I, s.41]. Bayram. *Doğrusu budur ki, mən qayıdacağam* [MFA I, s.81]. Namaz. *Ümüdüüm budur ki, əlinə düşən ovu məndən gizlətməyəsən* [MFA I, s.77]. Vəzir. *Əzizim, mətləb budur ki, Novruz bayramına iki ay qalıbdır* [MFA I, s.100]. Sona xanım. *Onun fikri budur ki, atam evində mənim birçəyimi ağarda* [MFA I, s.124]. Teymur ağa. *Söz odur*

⁵⁶ Azərbaycan ədəbi dili tarixi. XIX əsr. [4 cildə]. Bakı: 2007, c. 3, s. 296.

ki, dedim [MFA I, s.119]. Şölə xanım. *Yaxşısı budur ki, indi bir tövr ilə buradan uzaqlaşib gecənin yarısında at və adamla darvaza dalısında hazır olasan* [MFA I, s.116]. Vəzir. *Dayanın! Ağa Bəşir, sənin təqsirin budur ki, bu qapıda qulluq edənlərin olara tanıtmayıbsan* [MFA I, s.103]. Fok. *Yaxşısı odur ki, bir tərəfə qaçam* [16, s.84]. Ağa Mərdan. *Mənim də gümanım bu idi ki, bu iş sizin laməhala xatirinizdə olacaqdır* [MFA I, s.181]. *Və qərəzi bu imiş ki, biz ona sitayiş edək* [MFA I, s.71]. *Şah Abbas cəbbarlığının ədna əlaməti bu idi ki, bir oğlunu öldürdü, ikisinin dəxi gözün çıxartdı* [MFA I, s.212] və s.

M.F.Axundzadənin əsərlərində işlənmiş xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsində işlənən qəliblər semantik və qrammatik baxımdan xüsusi mahiyyət daşıyır. Bəzi cümlələrdə bu iş və hökmün məqsədi kimi ortaya çıxır. Şəhrəbanu xanım. *Biy, Allahı sevirsən, baba dərviş, belə danışma, bu işlər tamam ondan ötrüdür ki, Şahbaz bir gün gözüm-dən uzaqlaşmasın* [MFA I, s.59].

Göründüyü kimi, məqsəd zərfliliyinin daşıyacağı yük, xəbər üzərində cəmləşərək işin və ya hökmün məqsədlə bağlı sual doğuracaq “ondan ötrüdür” qəlibi – predikatı kimi çıxış etmişdir.

Qəlib sözlərdə çox vaxt “deyil” inkar əlaməti təsdiq məzmununa malik olur: *Bunun mənası bu deyilmi ki, iradətün cavabını bilmirəm* [MFA II, s.74].

Baş cümlədə xəbərin qəlibi kimi çıxış edən, ritorik sual yarıdan “bu deyilmi” ifadəsindəki inkar əlaməti əslində təsdiqləyici mövqedə duraraq “budur” qəlibinin əvəzinə işlənmişdir. Budaq cümlədəki inkarlıq isə (bilmirəm) real mövqedən çıxış edir və inkar əlaməti kimi özünü təsdiqləyir.

Əsgər bəy. *Qərəzim odur ki, milçək gözünə qona-qona sən burda nə qazanacaqsan?* [MFA I, s.132] – cümləsində cavaba ehtiyac yoxdur. Cavab məlumdur: sən burada heç nə qazanmayacaqsan.

Cümlədə obyektiv və subyektiv modallıqla bağlı olan təsdiq

və inkar cümlələr obyektiv aləmdə mövcud olan əşya və hadisələrlə onların arasındakı real əlaqə və münasibətlərə əsaslanır.

Cümlənin xəbəri vəzifəsini daşıyan qəliblər bəzən subyekt və obyekt münasibətlərində predikativ məkan funksiyasını daşıyır: *Amma səhvi buradadır ki, haman vücudi-küllə iradə və ixtiyar qərar verir* [MFA II, s.153].

Baş cümlənin xəbəri vəzifəsini daşıyan qəliblər bəzən subyektin təyinedici kəmiyyətini, yaxud kəmiyyətin dərəcəsini öz üzərində cəmləşdirir: *Gümüş müştərisi o qədərdir ki, hər kürənin gümüşünü bir ay, iki ay pişəki alıb pulun verirlər* [MFA I, s.39].

Əslində, qrammatik cəhətdən xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə kimi formalaşan bu fikirdə semantik cəhətdən təyinedici kəmiyyət daha güclüdür. Ona görə də bu cümlələr qrammatik cəhətdən təyin, dərəcə və ya xəbər budaq cümləsi şəklində formalaşsalar belə, semantik cəhətdən eyni funksiyaya – “gümüş müştərisi hədsiz çoxdur” mənasına uyğun gələcəkdir. Bu baxımdan aşağıdakı cümlələrdə qrammatik dəyişmələri və semantik sabitliyi nəzərdən keçirək:

1. O qədər gümüş müştərisi var ki, ... – Hər kürənin gümüşünü bir ay, iki ay pişəki alıb, pulunu verəcək qədər gümüş müştərisi var.

2. Gümüş müştərisi o qədərdir ki, ... – Gümüş müştərisi hər kürənin gümüşünü bir ay, iki ay pişəki alıb pulunu verəcək qədərdir.

3. Gümüş müştərisi o qədər (o dərəcədə) çoxdur ki, ... – Gümüş müştərisi hər kürənin gümüşünü bir ay, iki ay pişəki alıb pulunu verəcək qədər çoxdur.

Nümunələrdən də göründüyü kimi bu cümlələrdə semantik fərqlilik yoxdur. Lakin 1-ci cümlədə xəbərin, 2-ci cümlədə təyinin, 3-cü cümlədə isə dərəcə əlamətinin yerində işlənən “o qədər” qəlibi ardınca gələn budaq cümlənin növünü müəyyənləşdirmiş olur.

Xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlələr baş cümləyə daha çox “ki” tabelilik aydınlaşdırma bağlayıcısı ilə bağlansa da, bəzən intonasiya ilə bağlanan nümunələrə də rast gəlmək mümkündür: *Budur biçarə Molla Rəməzanın misrəi-səc`i: بنر ءال محمد خدا* [MFA II, s.100].

“Kəmalüddövlə məktubları” əsərində Hindistan və İran şahzadələri arasındakı yazışma yolunu bir üslubi məqsəd kimi seçən M.F.Axundzadə maraqlı sintaktik modellərlə öz fikrini oxucusuna çatdırmağa çalışmışdır. Kəmalüddövlənin ikinci məktubundan belə bir cümləyə nəzər salaq: *Zihəyatda qanun budur, yəni şərt budur ki, ağacın həbbəsi gərək torpaq altına sancılsın, ona vaxtında su verilsin və gün və hava ona pərvəriş etsin, bitsin, balaca ağac olsun, sonra yekələnsin, illər ilə yaşasın, yemiş gətirsin, axırda qocalsın qurusun, çürüsün, yıxılsın, tələf olsun. Nəbatatda dəxi qanun budur, yəni şərt budur* [MFA II, s.64].

Baş cümlədə qrammatik cəhətdən aydınlaşdırıcı əlamət (“yəni” bağlayıcısı), semantik cəhətdən aydınlaşdırıcı əlavə (qanun – şərt) müşahidə olunur. Məntiqi predikativ vurğunun “budur” qəlibi, daha güclü şəkildə isə “budur ki” qəlib sözü və aydınlaşdırma bağlayıcısı üzərində toplanması, ardınca gələn sadalanmaların işlənməsinə şərait yaradır. “Qanun”un və ya “şərt”in nə olduğunu bir daha göstərmək üçün məntiqi predikativ vurğu işarə əvəzliyi ilə ifadə olunmuş “budur” xəbərinin deyil, “qanun və şərt” mübtədalarının üzərinə köklənir.

Həmin məktubda Kəmalüddövlənin dilindən verilmiş başqa bir cümləyə də nəzər salaq:

Şəmsin və qəmərini ki, olar dəxi zərrədirlər, – qanunu budur ki, tülü etsinlər, işıq salsınlar, hər birisi müəyyən olan qanun ilə [MFA II, s.65].

Əvvəlki cümlədən fərqli olaraq, burada baş cümlədəki fikrin təqdimində aydınlaşdırıcı deyil, təyinedici səciyyə daşıyan sintaktik bütöv (olar dəxi zərrədirlər) verilmişdir. Bu sintaktik bütövün ara cümləyə doğru inkişaf etdiyi də görünür. Lakin baş

cümlənin üçüncü növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunmuş mübtədasının (şəmsin və qəmər in qanunu) birinci komponentini həmcins “şəmsin və qəmər in” ifadəsi təşkil edir. Ədatlıqdan çox bağlayıcı vasitəyə çevrilən *ki* əlamətinin köməkliyi ilə “olar dəxi zərrədirlər” sintaktik bütövü şəmsin və qəmər in ifadəsinin təyini olmağa meyil edir. Buradakı *ki* bağlayıcı vasitəsini dilimizdə, əsasən, rus dilinin təsiri olaraq istifadə olunan hansı *ki* (kotoriy) bağlayıcı vasitəsinin bir növ rüşeymi kimi başa düşmək olar (burada məntiqi vurğunun və durğu işarəsinin də rolu da-nılmazdır; unutmayaq ki, əsər in orijinalında durğu işarələrindən istifadə olunmamışdır):

- 1) Şəmsin və qəmər in, ki olar dəxi zərrədirlər, qanunu budur ki, ...
- 2) Şəmsin və qəmər in, hansı ki olar dəxi zərrədirlər, qanunu budur ki, ...
- 3) Dəxi zərrə olan şəmsin və qəmər in qanunu budur ki, ...

“... ki olar dəxi zərrədirlər...” sintaktik bütövü təyinedici funksiya daşımaqla yanaşı, məntiqi predikativ vurğunu öz üzərinə toplayır və qısa fasilədən sonra “budur” qəlibinə doğru ötürür.

Baş cümlənin mübtədası (şəmsin və qəmər in qanunu) vurğusuz qalsa da, xəbər budaq cümləsində (tülü etsinlər, işıq sal-sınlar, hər biri müəyyən olan qanun ilə) “şəmsin və qəmər in” vəzifəsi xüsusi vurğulanır, aktuallaşmanı daha da gücləndirən inversiya (hər birisi müəyyən olan qanun ilə) baş cümlənin mübtədasını bir daha xatırlatmış olur.

Baş cümlənin xəbəri vəzifəsini daşıyan qəliblər bəzən inversiyaya uğrayaraq cümlənin əvvəlinə keçir, aktuallaşır, məntiqi vurğunu öz üzərinə götürür: *Budur o kəlmənin mənası ki, həqq-təala laməkandır, yəni şey`i-vahid öz-özünə məkan vaqe ola bilməz, budur o ayənin mənası ki, ..., budur o hədisin mənası ki, ...* [MFA II, s.69-70].

Buradan görünür ki, M.F.Axundzadənin əsərlərinin dilində qrammatik modellər fikri semantik cəhətdən çatdırmaq üçün çox

məharətlə qurulmuşdur.

Tamamlıq budaq cümləsi. Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlənin çatışmayan, yaxud qəlib sözlə ifadə olunan tamamlığı-nı izah edir və çox vaxt feili xəbərlə idarə olunur. Obyektə məx-sus məlumatın, özünün və ya başqasının fikirlərinin çatdırılması cəhətdən dildə ən çox istifadə edilən cümlə tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir.

M.F.Axundzadənin əsərlərində də tamamlıq budaq cüm-lələri başqa budaq cümlələrə nisbətdə çox işləkdir. Burada daha çox “baş cümlə+budaq cümlə” modeli də müşahidə olunur. “Baş cümlə+budaq cümlə” quruluşunda olan tamamlıq budaq cümlələri baş cümləyə, əsasən, ki tabelilik bağlayıcısı ilə bağ-lanır. Bu tip cümlələr də 2 cürdür:

1. Baş cümlənin çatışmayan tamamlığını bildirən tamamlıq budaq cümlələri: *Amma heç kəs bilə bilməz ki, ruh nədir, ya qüvvəyi-teleqrafiyyə nədir?*[MFA II, s.154]. Dilmanc: *Divan-bəyi buyurur ki, sizdə qoz, fındıq çox olurmu?*[MFA I, s.89]. Nəcəf: *A başına dönüm, divanbəyiyə ərz elə ki, elə bu dərənin adına Fındıqlı dərəsi deyirlər*[MFA I, s.89]. Dilmanc: *Ağa, Nəcəf ərz edir ki, qoz-fındıq vaxtı, çuval-çuval qulluğunuza gətirəcəklər və layiqincə yolunuza baxacaqlar*[MFA I, s.89]. Kərim: *Ay arvad, kəs səsini, heç vaxt qoymanam ki, sən o qızı burdan çıxardasan*[MFA I, s.94]. Kərim: *Heç vaxt sənin həddin yoxdur ki, o qıza böyüklük edəsən*[MFA I, s.94]. *Necə edək ki, qəflət olmasın?*[MFA I, s.166]. *Daha anlamur ki, məmləkətin bu başından o başına qədər ədalətdən iz-əsər belə yoxdur* [MFA II, s.36].

2. Baş cümlədə işlənmiş, lakin bir məna ifadə etməyən qəlib sözü izah edən tamamlıq budaq cümlələri: *Hacı Kərim Zərgər: Hələ sən bunu isbat elə ki, hər kişinin öz sənəti necə özünə iksirdir?*[MFA I, s.32] Molla Həmid: *Ağa, onu ərz edirdim ki, bular hamı müsəlmandırlar, bunların tərzihə məlun cuhudlara vacibdir, əgər kərəminiz olsa...*[MFA I, s.40]. Sona xanım: *Mən ondan ehtiyat edirəm ki, genə sənin adın çəkilə, işə düşəsən,*

mən günüqara olam [MFA I, s.150]. *Bunların vücutu ona lazımdır ki, bizim qazancımızı və öz mülkümüzdə yer altından tapdığımız az, ya çox qızıl və gümüşü əlimizdən alsınlar, xudrə'y və biqamın, həvayi-nəfləri təqazasınca, hər növ müsibət bizim başımıza gətirsinlər və özləri də öz növbətlərində bəlaya giriftar olsunlar* [MFA II, s.42]. *Ayişənin bu nalayiq hərəkətindən meydana gələn vəziyyət ona səbəb oldu ki, peyğəmbər ona olan hədsiz məhəbbəti və rəqiblər qarşısında qısqanclığı şiddətindən hicab ayəsini nazil etdi* [MFA II, s.81].

“Baş cümlə+budaq cümlə” quruluşlu tamamlıq budaq cümlələri baş cümləyə intonasiya ilə bağlanır, lakin bu tip cümlələr “ki” bağlayıcısı ilə baş cümləyə bağlanan tamamlıq budaq cümlələrinə nisbətdə çox azdır: *Pəs ona əmr elədi iqbal etsin, əşiə tərəfinə və ehdas etsin onu* [MFA II, s.104]. *Mən sənə dedim, get İrani bir gəz, öz həmməz həblərinlə bir neçə gün dur-otur, könlün açilsin və qəm-qüssədən bir az ifadə tap* [MFA II, s.120] və s.

M.F.Axundzadənin əsərlərində tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin “budaq cümlə+baş cümlə” quruluşu da diqqəti cəlb edir. Bu tip cümlələrdə bağlayıcı vasitə kimi budaq cümlədəki bağlayıcı sözlər əsas rol oynayır. Bağlayıcı sözlərin müqabilində cümlənin ikinci komponentində, yəni baş cümlədə qarşılıq söz, yaxud qəlib söz də işlənə bilər:

Zübeydə: Sənə ər lazımdır, hər kəsə verirlər, ona gedərsən [MFA I, s.161]. *Genə Allah bu əzanı yaradan və atəş genə başlar təsir etməyə və cəhənnəmin atəşindən şərərələr qalxar dəvələr böyüklüyündə və hər kəsi ki o şərərələrin içinə atarlar, onu xurd-xurd edib sürmə kimi narın əzər* [MFA II, s.50]. *Vəzir: ... indi nəzarəti hər kəsə ki layiq görürsən, ona ver* [MFA I, s.113].

Bu tip cümlələrin ikinci komponentdə – baş cümlədə qarşılıq sözün, yəni qəlibin işlənmədiyi cümlələr də vardır: *Şəhrəbanu xanım: ... Baba dərviş, hər nə bilirsən, ona elə* [MFA I, s.60]. *Səkinə xanım: Bilirəm nə deyirsən, hər nə bilirsən, elə,*

əlindən gələnə əsirgəmə! [MFA I, s.164]. Bu cümlədə “hər nə → onu” bağlılığı düşünülə bildiyi halda, “onu” qəlibi buraxılmışdır.

“Budaq cümlə+baş cümlə” tipində bağlayıcı sözlərin “ki” ədatı ilə də (hər kəsə ki, hər kəsi ki) işlənmişdir. Bəzən bağlayıcı sözlə yanaşı, -sa, -sə şəkilçisinin də bağlayıcı vasitə kimi işləndiyi diqqəti cəlb edir:

Bayram: *Sonra hər nə olsa, mənə bildirərsən* [MFA I, s.73].
Namaz: *Zalxa, bilirsənmi, mən şərtləşdim ki, Tarverdi hər nə gətirsə, yarısını mənə versin* [MFA I, s.80].
Ağa Kərim: *Hər nə istəsə, ona yol tapar; onun müqabilində gərək qəflət eləməmək* [MFA I, s.166].
Hər birisi ki razı olsa, ona dübarə Abbas Məhəmməd oğluna nikah oxuna və kəbin kağızı yazıla... [MFA I, s.194].
Əgər sizdən hər biriniz fəqrə və qənaətə razı olub, məni, yəni abbas Məhəmməd oğlunu ərliyə qəbul edirsə təzədən bu ibrət ilə ona siğeyi-nikah oxutdurrəm [MFA I, s.198].
Bundan sonra hər nə yazsam, öz bildiyim kimi yazacağam [MFA II, s.150].

Bəzən bu tipli cümlələrdə qarşılıq sözdən asılı olaraq, qrammatik dəyişmələr baş verir, lakin kontekst daxilində semantik cəhətdən dəyişmə olmadığı müəyyənləşir: “*Aya, cüzv külldən bir şey təmənnə etsə, küll necə yerinə yetirə bilər? Aya, küll cüzvdən bir şey xahiş etsə, küll necə o xahişin əncamını bacarır. Çünki nə külldə ixtiyar var, nə cüzvdə. Aya, küll cüzvə necə təklif edə bilər ki, sən mənə sitayiş elə? Aya, baş necə ələ deyər bilər ki, sən mənə ibadət elə, yəni şey-i-vahid özü-özünə necə təklif-ibadət edə bilər*” [MFA II, s.69].

Mətnin “Çünki nə külldə ixtiyar var, nə cüzvdə” zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümləsinin ikinci komponenti təkrara (“ixtiyar var” sözünə) yol verməmək üçün ellipsis şəklində qurulmuşdur. Cümlənin xəbəri təsdiqlə verilsə də, “küll” və “cüzvün” ixtiyar sahibi, başqa sözlə desək, müstəqil, sərbəst olmadığını nəzərə çatdırır. “Çünki” bağlayıcı vasitəsilə nəinki özündən əvvəl, hətta özündən sonra gələn cümlələrdəki fikrin də səbəbini açıqlamış olur:

- Cüzv və küll ixtiyar sahibi olmadığı üçün cüzv küllün, küll cüzvün xahişini yerinə yetirə bilməz;
- Cüzv və küll ixtiyar sahibi olmadığı üçün cüzv küllə, küll cüzvə sitayiş edə bilməz;
- Baş və əl ixtiyar sahibi olmadığı üçün bir-birinə ibadət edə bilməz.

Mətnin 1-ci və 2-ci cümlələrində semantik cəhətdən paralellik, yaxud eynilik olsa da, qrammatik cəhətdən 1-ci cümlə tamamlıq, 2-ci cümlə isə təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdir.

Təyin budaq cümləsi. Təyin budaq cümləsi baş cümlənin çatışmayan, yaxud qəlib sözlə ifadə olunan təyininə izah edir və onu müəyyənləşdirir.

M.F.Axundzadənin əsərlərində təyin budaq cümləsinin analitik – “baş cümlə+budaq cümlə” tipi geniş şəkildə işlənmişdir. “*Baş cümlənin əşya məzmunlu bu və ya digər bir üzvünü təyin etmək üçün*”⁵⁷ işlənən təyin budaq cümlələri çox vaxt baş cümləyə “ki” tabelilik bağlayıcısı ilə bağlanmışdır.

Baş cümlədə təyin funksiyası daşıyan qəlib sözlər “o, bu, elə, belə” işarə əvəzliyi ilə ifadə olunmuşdur.

“O” işarə əvəzliyi təyinin qəlib sözü funksiyasında.

Bayram. *Onun üçün istir səni öz oğluna, o tacikə, o maymağa verə ki, ömründə bir sərçə vurduğu, bir quzu oğurladığı yoxdur?*[MFA I, s.69]. Teymur ağa. *Mən o quşlardan deyiləm ki, ətim yeyilə*[MFA I, s.105]. Ağa Mərdan. *Bu, o məlun Ağa Salmən kimi deyil ki, həmi nahaq iş təklif edə və həmi xissətdən heş bir zad vermiyə*[MFA I, s.180]. *Vay o kimsənin halına ki, mənim fərmayışimdən təxəllüf edib, o şəxsin itaətində qüsür göstərə*[MFA I, s.197]. *Mən o dini tərcih edirəm ki, onun vasitəsi ilə insan bu dünyada xoşbəxt və azadə ola bilsin* [MFA II, s.30]. *O rüsvalıqdan qorxurdu ki, vaqə oldu* [MFA II, s.80].

“Baş cümlə+budaq cümlə” tipli bu cümlələrin elə nümu-

⁵⁷ Azərbaycan ədəbi dili tarixi. XIX əsr. [4 cilddə]. Bakı: 2007, c. 3, səh. 208.

nələrinə də rast gəlmək olur ki, aktuallaşma baxımından inversiya hadisəsi müşahidə olunur: Şərəfnisə xanım. *Yox olsun o ölkə ki, onda cadu, pitik olmaya!* [MFA I, s.56]. *Ey İran, hanı sənin o şövkətin və səadətin ki, Kəyumərs və Cəmşid və Güştasib və Nuşirəvan və Xosrov Pərviz ə`sarında var idi?..* [MFA II, s.20].

*“Təyin budaq cümləsi baş cümlənin isimlə ifadə olunan mübtədasına, tamamlığına, xəbərinə aid olur. Bundan əlavə, o, mürəkkəb xəbərin isim hissəsinə, bəzi söz birləşmələrinin tərəflərinə, substantiv xarakter alan bəzi üzvlərə də aid ola bilər”.*⁵⁸

Bəşinci: *O dostunuz ki, Şeyx Sədinin tülkü hekayəsini sizə xatırlatmışdır, haqqı vardır* [MFA I, s.179] cümləsində “haqqı vardır” hissəsi ilk baxışda qoşulma funksiyası daşısı da, “ki” ədatının asılılıq yarada bilmə qabiliyyəti “Şeyx Sədinin tülkü hekayəsini sizə xatırlatmışdır” hissəsinin təyin budaq cümləsi olduğunu üzə çıxarır. Cümlənin bu şəkildə qurulması müasir Azərbaycan ədəbi dilinə xas olmayan “hansı ki” anlamına uyğun gəlir: *O dostunuz, hansı ki şeyx Sədinin tülkü hekayəsini sizə xatırlatmışdır, haqqı vardır.*

Həmçinin bu cümlə inversiya formasından çıxarılsa, baş cümlənin sözlərində sintaktik bağlılıq uyğun gəlməyəcək: *O dostunuz haqqı vardır.* Halbuki semantik bağlılıq bu sintaktik vahidin “o dostunuzun haqqı vardır ki” baş cümləsini bərpa etməyə imkan yaradır. Cümlənin ümumilikdə sadələşmiş variantı isə bu şəkildədir: *Şeyx Sədinin tülkü hekayəsini sizə xatırladan dostunuzun haqqı vardır.*

Q.Kazımov bu tipli cümlələrdən bəhs edərkən yazır: *“Təyin budaq cümləsinin bu tipində bəzən budaq cümlə baş cümləyə “ki” ədatı ilə bağlanır. “Ki” ədatı budaq cümlənin daxilində, məntiqi vurğulu sözdən sonra işlənir. İntonasiya və məntiqi vurğu əvvəlcədən xəbər verir ki, qalan hissə alçaq tonla tələffüz*

⁵⁸ Ə.Z.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: 2007, IV hissə, səh. 227.

edilən budaq cümlədən sonra gəlməli olan baş cümlədə əsas hadisə həmin sözlə bağlı olacaq, baş cümlə vasitəsilə veriləcək yeni informasiyanın əsasında həmin söz duracaqdır."⁵⁹

M.M.Musayev Oğuz qrupu türk dillərində təyin budaq cümləsinin baş cümləyə 4 üsulla: analitik, sintetik, analitik-sintetik və leksik-morfoloji üsulla bağlandığını göstərmişdir. Tədqiqatçı təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin 7 struktur-funksional tipi olduğunu və bunun 6 tipinin həm tarixən, həm də müasir dövrdə Azərbaycan dilində işləndiyini qeyd edir.⁶⁰

Təyin budaq cümləsinin üç tipindən: "baş+budaq", "baş+budaq+baş", "budaq+baş" tiplərindən bəhs edən Ə.Abdullayev yuxarıda haqqında danışılan cümlələri ayrıca bir cümlə tipi hesab edir: "*Tableli mürəkkəb cümlənin bu tipi maraqlı bir quruluşa malikdir. Burada təyin olunan isim daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırılır, isimdən sonra "ki" bağlayıcısı işlədilir, sonra həmin ismi başqalarından seçən budaq cümlə işlədilir, daha sonra isə baş cümlə gəlir*".⁶¹

Tədqiqatlar göstərir ki, "*bu cür təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr XIX əsrə qədər Azərbaycan dilində daha çox işlənmiş, sonralar ədəbi dilin xəlqiliyi, canlı dilə daha çox söykənməsi əsasında tədricən azalmışdır*".⁶²

Bu tiptən olan bir cümləyə də nəzər salaq:

Hatəmxan ağa. *O kitablara görə ki, müsyö Jordan bu uzun qış onların məzmununu mütəsil bizə hekayət edibdir, dəxi hamı zadı bu qərar ilə fərz eylə, bifayda Parijə getmək niyyətindən düş!* [MFA I, s.52].

Buradakı *o* işarə əvəzliyi baş cümlənin qəlib sözlə ifadə

⁵⁹ Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: 2004, səh. 355.

⁶⁰ M.M. Мусаев. Структурно-функциональная классификация определительных придаточных предложений в тюркских языках (на материале языков огузской группы). Советская тюркология. 1986, № 4, стр. 60-66.

⁶¹ Ə.Z.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: 2007, IV hissə, səh. 240.

⁶² Azərbaycan ədəbi dili tarixi. XIX əsr. [4 cilddə]. Bakı: 2007, c. 3, səh. 299.

olunmuş təyini, “müsyö Jordan bu uzun qış onların məzmununu müttəsil bizə hekəyət edibdir” təyin budaq cümləsidir.

Budaq cümlədəki “onların” (yəni “o kitabların”) sözü kitabların sözünü əvəz etdiyi üçün sadələşmə variantında həmin sözün (“onların” sözünün) işlənməsinə ehtiyac qalmır. Cümlənin sonuncu komponenti (bifayda Parijə getmək niyyətindən düş) isə nəticə xarakteri daşıyır.

“Bu” işarə əvəzliyi təyinin qəlib sözü funksiyasında.

İndi bu fikirdədir ki, xana desin, onu bu vilayətdən qovdursun [MFA I, s.105]. *Xan bu övrətin bacısını alır ki, naməhrəmlər ilə həmişə aşnalığı var* [MFA I, s.117]. “Baş cümlə+budaq cümlə” quruluşlu bu cümlələrin hər ikisində “bu” sözü baş cümlədə isimlə ifadə olunmuş üzvlərə (1-ci cümlədə xəbərə, 2-ci cümlədə yer zərfliyinə) aid olduğu üçün ilk baxışda heç bir fərqlilik görünmür. Lakin cümlələrin sadələşmiş variantında 1-ci cümlənin ikinci qütbü qeyri-müəyyən yiyəlik halda olan məsdər tərkibi şəklində sadələşməklə baş cümlədəki xəbərin bir komponentinə çevrilir (İndi xana demək, onu bu vilayətdən qovdurmaq fikrindədir); 2-ci cümlənin ikinci qütbü isə feili sifət tərkibi şəklində sadələşərək baş cümlənin tamamlığına aid olan təyin vəzifəsini daşıyır (xan naməhrəmlər ilə həmişə aşnalığı olan övrətin bacısını alır). 2-ci cümlənin birinci qütbündəki “bu” əvəzliyi semantik cəhətdən qeyri-həmcins təyin funksiyasını da daşıyaraq övrətin sözünü xüsusi şəkildə vurğulaya bilir (xan naməhrəmlər ilə aşnalığı olan bu övrətin bacısını alır). Belə olduqda “bu” işarə əvəzliyi qəlib söz funksiyasını itirmiş olur.

“Bu” işarə əvəzliyi bəzən “kimi” qoşması ilə birlikdə qəlib söz funksiyası daşıyaraq “elə” qəlib sözünün sinonimi kimi çıxış edir: *Molyer və Şekspir bu kimi təzimə layiq şəxslərdəndirlər ki, bir-bir saymağa ehtiyac yoxdur* [MFA II, s.184].

“Bu” qəlib sözünün işləndiyi baş cümlənin parçalanmış şəkildə təqdim olunduğu nümunələrə də M.F.Axundzadənin əsərlərində rast gəlirik:

Tarverdi. *Bu qız ki görürsən, mənim əmim qızı və mənim*

deyiklimdir [MFA I, s.96]. Müsyö Jordan. *Məsələn, bu ot ki görürsünüz (əli ilə bir kiyaha işarət edib), latınca bunun adı aqantusdur ki, mənim təcrübəmə görə qarın ağrısına çox faydası var* [MFA I, s.53].

Hər iki cümlədə *bu* sözü qəlibdən çox qeyri-həmcins təyin funksiyasına malikdir və baş cümlənin mübtədasını təyin edir: *gördüyün bu qız, gördüyünüz bu ot.*

1-ci cümlənin mübtədası istər baş cümlə şəklində, istərsə də sadələşdirilmiş variantda müstəqilliyini saxlaya bilər:

a) Baş cümlə: Bu qız mənim əmim qızı və mənim deyiklimdir;

b) Sadələşdirilmiş variant: Gördüyün bu qız mənim əmim qızı və mənim deyiklimdir.

Lakin 2-ci cümlənin mübtədası təyinedici sözlə birlikdə (bu ot) güclü mövqedə dayanaraq “yeni” mübtədaların asılı tərəfinin (bunun – bu otun adı, bunun – bu otun faydası) yaranmasında iştirak edir. Cümlənin mübtədası (bunun adı) isə xəbərin (aqantusdur) güclü mövqeyə keçməsinə şərait yaradır. “Aqantusdur” xəbərinin güclü mövqedə olmasının əsas səbəbi isə ardınca gələn təyin budaq cümləsi ilə bağlıdır.

Deməli, bu sintaktik bütövdə 2 təyin budaq cümləsi vardır: görürsünüz, mənim təcrübəmə görə qarın ağrısına çox faydası var. Sintaktik bütövdə müşahidə olunan *ki* ədatının daşdığı funksiya və işlənmə mövqeyi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri, xalq danışığı dili üçün təbii haldır. Lakin “ki” bağlayıcısının mövqeyi (aqantusdur ki) nitqi bir qədər çətinləşdirmişdir. Bu, bir növ Azərbaycan dilinə yad ünsür kimi daxil olan “hansı ki,” bağlayıcı vasitəsinə uyğun gəlir. Bunu Müsyö Jordanın fransız dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə şəklində qurulmuş nitqi, müəllifin obraz yaratma üsulu hesab etmək olar.

Ə.Sadıqov bu tip cümlələri daxili təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə adlandırmış, bunun ümumxalq danışığı dilinə

yad olduğunu göstərmişdir.⁶³

S.Mehdiyeva yazır: ““Şəhriyar” dastanında da daxili təyin budaq cümləli mürəkkəb cümlələr, əsasən, müəllif dilində, bəzən də savadlı personajların nitqində özünü göstərir. Bu halın özü sübut edir ki, Azərbaycan ədəbi dilində daxili təyin budaq cümlələrinin işlənməsi sırf üslubi səciyyə daşımışdır. Bunun ümum-xalq Azərbaycan dilinin sintaktik düzümü ilə heç bir bağlılığı yoxdur. Əks halda “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları bizə material verməli idi”.⁶⁴

Ümumiyyətlə, M.F.Axundzadənin əsərlərinin dilində “hansı ki” bağlayıcısı müşahidə olunmamışdır. V.Adilov yazır: “XIX əsr elmi əsərlərin dilindəki təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin III tipi “hansı ki” bağlayıcısı vasitəsilə yaranan budaq cümlələrdir. ...Bu tip təyin budaq cümlələri XIX əsrə qədərki yazılı abidələrimizdə işlənməmişdir. XIX əsr elmi əsərlərinin hamısında deyil, məhdud bir qisimdə Əfşarın “Sərf-nəhv”, Şükrullah Məhərrəmzadə Qarabağının “Risaleyi-ət-fal” əsərlərində bu növ təyin budaq cümlələrinə təsadüf edilir”.⁶⁵

M.Cəfərzadə Azərbaycan dilinin dialektlərini sintaktik baxımdan tədqiq etmiş və belə nəticəyə gəlmişdir: “Təyin budaq cümləsinin maraqlı bir tipi “hansı ki” nisbi əvəzliyi əsasında qurulur. Daha çox qərb qrupu (xüsusən Qarabağ dialekti) üçün səciyyəvi olan belə budaq cümlələr o qədər də çox işlənməsə də, bir sıra variantlarda özünü göstərir”.⁶⁶

Ə.Sadıqov isə belə qənaətə gəlmişdir ki, tabeli mürəkkəb cümlələrdə işlənən “hansı ki” bağlayıcı vasitəsi rus dilindən

⁶³ Ə.Ş.Sadıqov. Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində işlənmiş təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin xüsusi bir növü haqqında. Azərbaycan EA Xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. 1976, №1, səh. 64-71.

⁶⁴ S.H.Mehdiyeva. Yazılı dastanların dili “Şəhriyar” dastanının materialları əsasında. Bakı: 1991, səh. 123-124.

⁶⁵ V.Z.Adilov. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu. Bakı: 2002, səh. 104.

⁶⁶ M.M.Cəfərzadə. Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi. Bakı: 2016, s. 289.

kalka edilib, ziyalıların dilində, xüsusilə N.Vəzirovun dilində müşahidə olunur. Belə cümlələr ziyalıların danışığında dialektlərə keçmişdir.⁶⁷

M.F.Axundzadənin əsərlərinin dilində “hansı ki” bağlayıcı vasitəsi işlənməsə də, bu bağlayıcı vasitənin mövqeyinə yaxınlaşan iki məqam diqqəti cəlb edir:

1-ci məqam. Baş cümlənin parçalanması yolu ilə formalaşan təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə işlənən, cümlənin bir üzvünə aid olan “ki” ədatı çox vaxt “hansı ki” bağlayıcı vasitəsinin sinonim variantı kimi çıxış edir. Hacı Salah. ...*burada hər kəs ki geyəcək, onun əyninə görə biçdirib tikdirəsiniz* [MFA I, s.99]. *Bir para malım ki yadımdan çıxıb, xümsü qalırdı, Məhəmməd mənim yadıma salırdı, onun da xümsün alırdı* [MFA II, s.63].

“Ki” ədatı ilə işlənən bu tipli cümlələr M.F.Axundzadənin əsərlərində daha çox müşahidə olunur. Bu da təbiidir, çünki M.F.Axundzadə xüsusilə dram əsərlərinin dilində sadə və canlı xalq danışıq dilindən daha çox istifadə etmişdir.

N.Z.Hacıyeva Azərbaycan dili abidələrində mürəkkəb cümlə strukturundan bəhs edərkən təyin budaq cümləsinin bu modelinə də toxunmuşdur: “*Təyin budaq cümləsinin yerinə gəldikdə, bu, adətən, baş cümlədə təyin olunan üzvün yerindən asılıdır. Təbii ki, bunun üçün təyin budaq cümləsi baş cümlənin daxilinə girir*”.⁶⁸

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində belə təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr geniş şəkildə işlənməkdədir: Bir adam ki məni saymır, mən niyə onu sayıram? O Tutu ki deyirsiz ha:, mə:m ‘mənim’ ə:m ‘əmim’ qızıdı. O adam ki sən deyirsən ha:, tapbıyassan. Bəzən “ki” ədatı da işlənmir: Tutu de-

⁶⁷ А.Ш.Садыхов. Значение диалектных фактов в изучении исторического синтаксиса азербайджанского языка. СТ, 1975, №6, стр. 72-73.

⁶⁸ Н.З.Гаджиева. Синтаксис сложноподчиненного предложения в Азербайджанском языке. Издательство АН СССР. Москва: 1963, стр. 30.

yirsiz ha:, mə:m ə:m qızıdı. O adam deyirsən sən ha:, tapbı-yassan.

2-ci məqam. M.F.Axundzadənin əsərlərinin dilində “ki” ilə işlənən təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrinin bir qisminə, bir növ, ağırlıq hiss olunur. Bu tipli cümlələrdə “ki” bağlayıcısı “hansı ki” bağlayıcı vasitəsinin sinonim variantı kimi çıxış edir: *Bu otun adı qanbretumdur ki, bu zamana qədər Yevropada hərgiz məşhur deyildi, ancaq onu Amerika nəbatatından bilirdilər* [MFA I, s.53]. *Bu sözləri ona Mollabaşı deyirdi ki, İranda bir mətin kimsənə hesab olunurdu* [MFA I, s.200]. *Olar da firqeyi-fərraşdır ki, həmişə xidmət üçün kəmərbəstədirlər* [MFA I, s.202]. *Yanında dostlarından iki nəfər dəxi var idi ki, onun söhbətinə qulaq asırdılar* [MFA I, s.199]. *Dördüncü otağın divarlarında Şahnamədə yazılan İranın qədim pəhləvanlarının və Mazəndəran divlərinin surəti yazılmışdı ki, bir-birlərilə cəng edirdilər* [MFA I, s.203]. *Əvvəlinci məclis vaqe olur dərənin içində, böyük palıd ağacının dibində ki, Pərzad oturubdur daş üstündə, yanında qıvrıq geyinmiş və yaraqlanmış Bayram gözün ona dikmiş* [MFA I, s.69]. *Vaqe olur Şəmsəddin mahalında, dərənin içində ki, bir tərəfində təpə dəxi zahirdir* [MFA I, s.81].

Nümunələrdən göründüyü kimi, istifadə edilmiş mənbələrdə “ki” bağlayıcı olaraq düşünülmüş və bundan sonra vergül işarəsi qoyulmuşdur. Belə cümlələrdə “ki” bağlayıcıdan çox, ikinci komponenti (budaq cümləni) nəzərə çarpdıran, qüvvətləndirən ədat funksiyası daşıyır. Vergül işarəsinin yerini dəyişməklə, yaxud sinonim variantdan istifadə etməklə yuxarıdakı cümlələrdən birinə bir daha diqqət yetirək:

– Bu sözləri ona Mollabaşı deyirdi, ki İranda bir mətin kimsənə hesab olunurdu;

– Bu sözləri ona Mollabaşı deyirdi, hansı ki İranda bir mətin kimsənə hesab olunurdu.

Buradan belə qənaətə gəlmək olur ki, 1-ci məqama aid olan bu kimi cümlə modelləri dilimizdə ümumişləklilik qazanmış, xalq

dilinə uyğunlaşmışdır. 2-ci məqama uyğun gələn cümlə modelləri isə dildə yad ünsür kimi qalmışdır.

“Haman, həmin” işarə əvəzliyi təyinin qəlibi funksiyasında.

Baş cümləsi parçalanmış şəkildə təqdim olunan bu cümlələr daha çox qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrin tərkibində təqdim olunmuşdur: *Vəqta ki, bu cizm tərkibi paşidə və mütələşi oldu, yəni pozuldu, haman keyfiyyət ki, biz onun adına ruh demişik, zail və məhv olacaqdır* [MFA II, s.94]. *Vəqta ki, əczani-mədəniyyəni biri-birindən ayırdın, yəni haman tərkibi ki, o əzalara vermişdin, bərham etdin, qüvveyi-teleqrafiyyə, yəni ruhi-teleqrafi zail və məhv olur* [MFA II, s.94]. ...*və illa həmin iksir ki, indi bir aydır müttəsəl onun pərvərişində zəhmət çəkirəm, türfətül-eyndə puç olub havaya qalxacaqdır* [MFA I, s.42]. *Onun xəyalına görə, bu haman balıqdır ki, öküzü, yəni Yeri daşıyan öküzü öz belində saxlayıbdır* [MFA II, s.36].

“Elə, belə” işarə əvəzlilikləri təyinin qəlibi funksiyasında.

Əsgər bəy. *Kazakları aldadıb elə yerdən keçərik ki, izimizi-tozumuzu görməzlər* [MFA I, s.138]. ...*onların bir-biri ilə görüşməsinə elə yerdə göstərin ki, onların heç birinin təhqirinə səbəb olmasın* [MFA II, s.183]. *Vallah, belə rüsvaylıq olmaz ki, biz tutduq* [MFA I, s.208]. *Ağa Bəşir. Belə də yalan olurdu ki, bu qayırmışdı?* [MFA I, s.186]. *Molla İbrahimxəlil. Belə müsibət olmaz ki, məni saldınız!* [MFA I, s.41]. *Vəzir. ...Sən mənə belə xörək yediribsən ki, bir ayda yeməsəm, acımanam* [MFA I, s.101].

Yuxarıdakı nümunələrdə “elə” əvəzliyi yer ismi ilə birlikdə işlənərək cümləyə semantik cəhətdən yer məzmunu gətirsə də, budaq cümlə (izimizi-tozumuzu görməzlər, onların heç birinin təhqirinə səbəb olmasın) öz təyinlik xüsusiyyətini bərpa etməyə qabildir: izimizi-tozumuzu görməyəcəkləri yerdən, onların heç birinin təhqirinə səbəb olmayacaqları yerdə.

Nümunələrin sonuncusunda təyini “belə” qəlib söz ilə ifadə olunan baş cümlə 1-ci qütb (Sən mənə belə xörək yediribsən), qarışıq tipli təyin budaq cümləsi olan 2-ci qütb isə qarşılaşdırma

budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. 2-ci qütb bütövlükdə baş cümlənin “belə” qəlib sözü ilə ifadə olunan təyini izah etsə də, semantik cəhətdən qarşılaşdırma və nəticə məzmununa da malikdir.

“Elə, belə” əvəzlilikləri “bir” qüvvətləndirici ədatı ilə birlikdə də (elə bir, belə bir, bir elə, bir belə) qəlib söz funksiyası daşıya bilir.

Beləliklə, İran millətini tanımaq üçün sən gərək qırmızı ma-hiddan olan on iki guşəli qızılbaş tacının şəkli kimi elə bir əla-mət tapasan ki, bir tərəfdən qədim fars padşahlarına aid olsun, digər tərəfdən isə səfəviyyə padşahlarını xatırlatsın [MFA II, s.158]. ...sən elə bir əsrdə protestantizmi icad etdin ki, olar hələ inkivizasiyon divanlarının atəşgahlarında yandırılırdılar [MFA II, s.87]. Ağa Kərim. Xeyr, xatirimə bir belə adam gəlmir ki, Ağa Mərdana hərif ola [MFA I, s.166].

Bəzən baş cümlədə işlənən qəlib söz təyin funksiyası daşısa da, cümlənin ümumi semantik məzmununa yer, dərəcə, nəticə əlamətləri də daxil olur: Heydər bəy. *Ay evin yıxılsın, elə bir də-rin yerə düşübsən ki, səni çıxarmaq heç mümkün deyil!* [MFA I, s.138]. Ziba xanım. *Ay ləçər, axır işi o yerə yetiribsən ki, mənim qaravaşımı söyüb mənim üstümə göndəribəsən?* [MFA I, s.105].

1-ci cümlənin aktuallığı həmin yerin dərinliyinin üzərinə kökləndiyi üçün dərəcə əlaməti daha çox qabardılmışdır: səni çıxarmağın heç mümkün olmayacağı dərəcədə dərin yerə düşüb-sən.

2-ci cümlədə isə baş cümlənin aktuallığı təyin və ya dərəcə əlamətlərinə doğru istiqamətlənsə də (İşi hansı yerə yetiribsən? İşi hansı dərəcəyə çatdırıbsən?), budaq cümlə nəticə əlaməti ilə tamamlanır (nəticədə mənim qaravaşımı söyübsən və mənim üstümə göndəribəsən).

Bəzən “belə” qəlib sözü ilk baxışda baş cümlənin təyini, yaxud tərzi-hərəkət zərfliyi kimi görünərsə də, “bunu” qəlib sözünün sinonim variantı kimi başa düşülüb, ardınca gələn tamamlıq budaq cümləsinin yerində işlənmiş olur: Ağa Səttar. *Mən belə*

səlah görürəm ki, oları Ağa Mərdana tapşırırsınız [MFA I, s.183]. Ağa Bəşir. *Arvad taifəsi naqisül-əql belə xəyal edir ki, bu hiylə və tədbir ilə Hacı Qafurun dövlətinə sahib ola bilər* [MFA I, s.183].

“Bir” sözü təyinin qəlibi funksiyasında. “Elə bir, belə bir” tipli qəlib sözlərin elə variantları müşahidə olunur ki, “bir” qüvvətləndirici ədatı təklikdə “elə, belə” əvəzlilikləri işlənmədən də təyinin qəlibi funksiyasını daşıya bilər. Lakin bununla belə, “elə, belə” əvəzlilikləri hiss olunur. Ə.Əbdullayev bu tip cümlələrdən bəhs edərək yazmışdır: “*Baş cümlədə təyinlənən isimdən qabaq əvəzlik iştirak etmir, yalnız qeyri-müəyyənlik ifadə edən “bir” sözü işlədilir və “bir” sözündən sonrakı isim budaq cümlə vəsitəsilə təyin edilir. Baş cümlənin quruluşu və tələffüzü, bağlayıcı və tabeəddici intonasiyanın mövcudluğu budaq cümlənin işlənməsini zəruri edir*”.⁶⁹

Molla İbrahimxəlil. *Allah qoysa o vaxtadək bir çarə taparam ki, bir də sizin üzünüzü görməyim*[MFA I, s.44]. Şəhrəbanu xanım. *Atan iyirmi gündən sonra allah qoysa, sizə bir toy ədəcəkdir ki, tərifə tamam Qarabağda söylənəcək* [MFA I, s.46]. Şərəfnisə xanım. *...və mənə bir güzgü bağışlayıb ki, Parijin əcaəibat bağında bitən Yengi Dünya güllərinin surəti dalısında çəkilməmiş* [MFA I, s.60]. Vəzir. *A kişi, bu gün başıma bir qəziyyə gəlibdir ki, heç fikrimdən keçməzdi* [MFA I, s.107]. Heydər bəy. *Bir hünər göstərrəm ki, Rüstəmi dastan da göstərməmiş ola!* [MFA I, s.122]. Ağa Həsən. *Yaxşı, sənə mən bir oyun tutum ki, tamam dastanlarda deyilsin, öləndək dadı damağından getməsin!* [MFA I, s.164]. Hacı Rəcəbəli. *Qorxma, Hepo bir nadürüstdür ki, hər sifətə və hər dona girə bilər* [MFA I, s.177].

“Bir” qəlib sözü ilə isim arasında sifət də işlənə bilər: Hepo. *Bir yaman hərifə rast gəldim ki, Leylac onun əlinə su tökməyə yaramaz idi* [MFA I, s.185].

⁶⁹ Ə.Əbdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: 2007, IV hissə, səh. 238.

Belə cümlələri sadələşdirdikdə qeyri-həmcins təyinlər yaranır.

“Bir” qəlib sözü üçüncü növ təyini söz birləşməsinin 2-ci tərəfini də təyin edir: *Roman da drama fənninin bir qismidir ki, izahı uzun şərhlə möhtacdır* [MFA II, s.184]. Təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin “bir” qəlib sözü ilə işlənən variantları M.F.Axundzadənin əsərlərində ən çox müşahidə olunan nümunələrdir.

Deməli, baş cümlədə təyini ifadə edən qəlib sözün işlənmədiyi hallar da vardır. Belə olduqda “ki” bağlayıcısı və intonasiya vasitəsilə baş cümlədə təyinin çatışmadığı və budaq cümlə vasitəsilə anlaşılacağı ortaya çıxır.

Vəli. *Arabada iki böyük sandıq var ki, heç tərətmək olmaz* [MFA I, s.84]. Heydər bəy. *Hanı Qızılbaş və Osmanlı döyüşü ki, tamam Qarabağı qızıl-gümüşə boyadı* [MFA I, s.122]. Ağa Mərdan. *Ağa, mənim şahidlərim var ki, bu sərbazlar deyən gündə Hacı Qafurun qucağında bir aylıq oğlunu görüblər* [MFA I, s.184]. *Oların birisi gürcü qızı idi ki, Gürcüstan valisi şaha peşkəş göndərmişdi* [MFA I, s.199].

Belə cümlələrdə “ki” bağlayıcı vasitəsi xüsusi bir intonasiya ilə tələffüz olunaraq baş cümlədə çatışmayan bir üzvün olduğunu nəzərə çarpdırır.

Bəzən də “ki” sözü xüsusi bir intonasiya ilə inversiya şəklində təqdim olunan baş cümlənin qeyri-həmcins təyini ola biləcək budaq cümləni baş cümlə ilə əlaqələndirməyə xidmət edir. Məs.: Ağa Mərdan. *Qız qalib yalqız, ancaq bir cavan namizətilə ki, əlindən heç bir iş gəlməz* [MFA I, s.173].

Buradakı “bir” ədatı qəlib söz funksiyası daşımır. Bunu cümlənin sadələşmiş variantında da görmək mümkündür: *Qız ancaq əlindən heç bir iş gəlməyən bir cavan namizətilə yalqız qalib*.

Lakin elə cümlələr də olur ki, “ki” bağlayıcı vasitəsi işlənmir, yalnız intonasiya vasitəsilə baş cümlədə çatışmayan üzv olduğu anlaşılır: *Hər mənzildə padişah tərəfindən atlar və adam-*

lar müəyyən idi, vaqə olan əxbaratı müvəkillərin e'lamı ilə padışaha və padışahdan müvəkillərə yetirərdilər [MFA II, s.22].

Azərbaycan dilinin cənub qrupu dialekt və şivələrində, o cümlədən Naxçıvan şivələrində təyinlə təyin olunanın yerinin dəyişməsi qabarıq şəkildə özünü göstərir: qonşu Bayram – Bayram qonşu, Cabbar küyrə 'kirvə' – küyrə Cabbar və s..⁷⁰

Dilimizdə tarixən bu cür yerdəyişməli mürəkkəb adların – ismi birləşmələrin olduğu da nəzərimizdən qaçmır: Ağa Məhəmməd – Məhəmməd ağa, Şah İsmayıl – İsmayıl şah və s.

S.Mehdiyeva XVIII yüzilliyin yazılı abidəsi “Şəhriyar” dastanının dilində təyinlə təyin olunanın yerdəyişməsini müşahidə etmiş, “Şirin qarabaş, Tuti qarabaş, Saleh sövdagər” və s. kimi birləşmələrə diqqət yetirmişdir..⁷¹

Belə bir xüsusiyyəti hadisələrin Təbriz şəhərində cərəyan etdiyi “Mürafə vəkillərinin hekayəti” əsərində də müşahidə etmək olur: Hacı Rəcəbli. *Bu Hepo qumarbazdır ki, dünən Ərdəbildən gəlir. Bu qəzvinli Şeydadır ki, gündüz sərraflıq elər, gecə əyyarlıq. Bu da Qurbanəli həmədanlıdır ki, gecə hər iş əlindən gələr, amma gündüzlər bazarda corab satar. Bu da marağalı Hənifədir ki, gündüz qoltuqfuruşluq edər, gecələr mənim yanımda olur* [MFA I, s.177].

Bu, təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin 1-ci qütbündə (baş cümlədə) təyini və qeyri-təyini ismi birləşmələr işlənmişdir: Hepo qumarbaz, qəzvinli Şeyda, Qurbanəli həmədanlı, marağalı Hənifə.

“Hepo qumarbaz, Qurbanəli həmədanlı” qeyri-təyini ismi birləşmə, “qəzvinli Şeyda, marağalı Hənifə” birinci növ təyini söz birləşməsi şəkildə formalaşmışdır. Qeyri-təyini ismi birləşmələr yox, birinci növ təyini söz birləşməsi işlənən mürəkkəb cümlələr sadələşərsə, qeyri-həmcins təyinli cümləyə çevrilər.

⁷⁰ Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası. Bakı: 2015, səh. 217.

⁷¹ S.H.Mehdiyeva. Yazılı dastanların dili “Şəhriyar” dastanının materialları əsasında. Bakı: 1991, səh. 113.

Təyininlə təyin olunanın bu cür yerdəyişməsi heç də təsadüfi deyil. Bu ifadələri M.F.Axundzadə məqsədli şəkildə işlətməmiş, hətta semantik və qrammatik dəyişikliyin olma fərqi belə varmıdır. Ədib “Təmsilat”ı fars dilinə tərcümə edən Mirzə Məhəmməd Cəfərə 25 mart 1871-ci ildə göndərdiyi məktubda “həkim çullu” ifadəsini belə izah etmişdir:

“*“Həkim çullu” isə “biyabani” (çöllü) demək deyildir. Çul türk dilində atın belinə salınana deyirlər. Rəvayətə görə, 90 il bundan əvvəl, dərviştəbiətli bir həkim səyahət məqsədilə İrandan Nuxaya gəlmiş və bir müddət bu şəhərdə qalmışdı. Onun təbabətdə və bir sıra qəribə elmlərdə, guya tam məharəti varmış. Onun adı bu şəhərdə və onun ətrafında məşhurdur. Həmişə çula büründüyünə görə “Çullu həkim” adı ilə şöhrət tapmışdır. Yəni çul və ya kəpənək geyinən həkim. Nuxa camaatı hələ bu günə qədər həmin həkimi kimya sirlərini bilən bir adam kimi zənn edirlər*” [MFA I, s.259].

Müəllif “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər” əsərində həmin ifadəni belə işlətməmişdir: “*Xasiyyəti belədir, necə ki, Çullu həkim mükərrər təcrübə edib, öz kimya kitabında sərəhətən yazıbdır*” [MFA I, s.42]. Deməli, əsərdə işlədilən “Çullu həkim” ifadəsini məktubda “həkim çullu” şəklində verməsi bir növü izafət birləşmələrinin rolu kimi də başa düşülə bilər.

M.F.Axundzadə rus-Avropa dillərindən alınmış söz və istilahların izahını çıxarışda vermiş və bu üsuldan, əsasən, fəlsəfi əsərlərində istifadə etmişdir: *Poeziya – ibarətdir o növ inşadan ki, şamil ola bir şəxsin, ya bir tayfanın əhvalının və əxlaqının kəma hüvə həqqəhü bəyanına və ya bir mətləbin kəma hüvə həqqəhü şərhinə ... Elektriçestva – ibarətdir bir qüvvəyi-barqiyeyi hərərətiyyədən ki, hər zadda məsturdur* [43, s.373].⁷²

Lüğət şəklində təqdim olunmuş bu cümlələr “baş cümlə+budaq cümlə” tipli təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cüm-

⁷² E.M.Əlibəyzadə. M.F.Axundovun dram əsərlərinin dili haqqında. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi jurnalı. Bakı: 1962, №4, səh.68-71.

lədir. Baş cümlələrdə “o, bir” qəlib sözündən istifadə olunmuşdur.

“O qədər” ifadəsi də təyin budaq cümləsində qəlib söz kimi işlənə bilər: Molla İbrahimxəlil. *Məndə hanı o qədər vaxt və firsət ki, hər cüzviyyata özüm mübaşir olam* [MFA I, s.40].

M.F.Axundzadənin əsərlərində təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin I tipi (baş cümlə+budaq cümlə) çox işlək olsa da, II tipi (budaq cümlə+baş cümlə) o qədər də işlək deyil. Belə ki, bu tip cümlələrə çox az təsadüf olunur.

Aya, küll cüzvdən bir şey xahiş etsə, cüzv necə o xahişin əncamını bacarır?[MFA I, s.69].

Bu cümlənin budaq qütündəki “bir şey” bağlayıcı sözünün müqabilində baş cümlədə “o” qarşılıq sözü – təyinin qəlibi işlənmişdir.

Bu isə həmin cümlənin təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə olduğunu göstərir. Halbuki bir şey bağlayıcı sözü baş cümlənin mübtədə, tamamlıq və xəbərini ifadə edən qarşılıq sözləri də tələb edə bilər.

Bu tip mürəkkəb cümlənin Azərbaycan dilində, ümumiyyətlə, az işləndiyini müşahidə edən Q.Kazımov yazır: “*Təyin budaq cümləsinin ikinci tipi dildə nisbətən az işlənir, ona görə ki, əksərən mübtədə, tamamlıq və xəbər budaq cümlələri tərəfindən “udulur”. Fikri qısa və yığcam ifadə etmək, daha tez çatdırmaq üçün baş cümlədə təyin vəzifəsində işlədilər, qarşılıq bildirən o, bu sözləri məntiqi vurğu altına düşmədikdə substantivləşdirilir. Nəticədə həmin söz mübtədə, tamamlıq və ya xəbər vəzifəsində işlənməklə budaq cümlənin növünün dəyişməsinə səbəb olur; məs.: “Hansı dili istəyirsən, o dili öyrən əvəzinə”, “Hansı dili istəyirsən, öyrən” dedikdə təyin budaq cümləsi tamamlıq budaq cümləsi ilə əvəz edilmiş olur və qarşılıq bildirən sözün substantivləşməsi intensiv tələffüz üçün daha münasib sayılır. Bu, bir də onunla əlaqədardır ki, təyin budaq cümləsinin bu tipində baş cümlədə qarşılıq bildirən söz mütləq işlənməlidir: xəbər və təyin budaq cümlələrinin ikinci tipində baş cümlədə*

budaq cümlənin yerliyini ixtisar etmək olmaz”.⁷³

Baş və budaq cümlənin yerinin müəyyənləşməsi baxımından bir cümləyə də nəzər salaq: *Aya, Nəcmi-Sanidən nə hünər baş vermişdir ki, o tərifə layiq olsun?! [MFA II, s.167].*

1-ci yanaşma. Baş cümlə əvvəldə: *Aya, Nəcmi-Sanidən hansı hünər baş vermişdir?*

2-ci yanaşma. Budaq cümlə əvvəldə: “Necə, hansı” bağlayıcı sözünün sinonimi olan “nə” ifadəsi baş cümlədəki “o” qarşılıq sözünü tələb edib diqqəti “o tərifə” ifadəsinə istiqamətləndirir.

Bu cümlə mətndən təcrid olunaraq təhlilə cəlb olunanda fikir şaxələnir:

- a) Hansı tərifə layiq olsun? – O tərifə layiq olsun.
- b) Və yaxud kim tərifə layiq olsun? – O, tərifə layiq olsun.

Bu ikilikdən qurtarmaq üçün mətnə bütövlükdə nəzər salınmasına ehtiyac yaranır:

Xalid ibn-Vəlid kimi bir pəhləvan bir qəsidə üçün on min dirhəm ən`am verdiyinə görə təqsirləndirildiyi halda, necə ola bilər ki, bir qəsidəyə on min dinar ən`am verən Nəcmi-Sani pislənməsin?! Halbuki Əş`əs, Xalidi misilsiz hünərinə görə tərif etmişdi. Aya, Nəcmi-Sanidən nə hünər baş vermişdir ki, o tərifə layiq olsun [MFA II, s.167].

Mətnlə tanışlıq doğru nəticə əldə olunmasına kömək edə bilər: Qarşılığında on min dinar ən`am verilən tərif.

Deməli, “Aya, Nəcmi-Sanidən nə hünər baş vermişdir ki, o tərifə layiq olsun” cümləsi “baş cümlə+budaq cümlə” tiplidir. Baş cümlədə “hansı” sözünün sinonimi olan “nə” əvəzliyi təyin, budaq cümlə (o tərifə layiq olsun) isə baş cümlənin çatışmayan qeyri-həmcins təyimidir: aya, Nəcmi-Sanidən o tərifə layiq olan nə hünər baş vermişdir? Budaq cümlə isə mətnin ümumi məzmununu özündə birləşdirmişdir: Qarşılığında on min dinar ən`am verilən tərifə layiq olsun.

⁷³ Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: 2004. səh. 356.

Beləliklə, təyin budaq cümləsi də özlüyündə təyin-qəliblə işlənən baş cümlə funksiyası daşıyaraq cavabı ümumi mətndən ala bilmişdir. Bu isə onu göstərir ki, semantik-qrammatik araşdırmalar mətni şəkildə aparıldıqda daha effektiv olur.

Zərflik budaq cümləsi. Zərflik budaq cümlələri baş cümlənin çatışmayan, yaxud qəlib sözlərlə ifadə olunan tərz, zaman, yer, kəmiyyət, səbəb, məqsəd, zərfliklərini, xüsusiləşmiş zərflikləri, baş cümlədən doğan nəticəni və s. müəyyənləşdirir. Bununla da müxtəlif zərflik budaq cümlələri formalaşır.

Tərz budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin tərzini, vəziyyətini bildirir, baş cümlənin çatışmayan, yaxud qəlib sözlə ifadə olunan tərz-hərəkət zərfliyini müəyyənləşdirir.

M.F.Axundzadənin əsərlərində tərz budaq cümləsinin iki tipindən istifadə olunmuşdur.

“Baş cümlə+budaq cümlə” tipli tərz budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentləri bir-birinə “ki” bağlayıcısı və ya intonasiya ilə bağlanır. Baş cümlədə çox vaxt “elə, belə” qəlib sözləri işlənir.

Tükəz. *Səni görəmiş boğazın elə tutulsun ki, suda ötməsin, ay göyərməmiş* [MFA I, s.134]. Ağa Mərdan. *Mən elə bildim ki, bəlkə, siz də görmüş olarsınız* [MFA I, s.179]. Ağa Mərdan. *O elə bilsin ki, siz ona şahidsiniz* [MFA I, s.181]. *Hər iş qərarı sabiq üzrə surət tapdı, guya ki, heç bir hadisə vaqe olmamışdı* [MFA I, s.211].

Baş və budaq cümlə komponentləri bir-birinə intonasiya ilə bağlanan son cümlə tərz budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə olsa da, ümumi məzmununda müqayisə əlaməti də özünü göstərir. Müqayisə əlamətinin yaranma səbəbi, əsasən, “guya ki” modal sözü ilə əlaqədardır.

Tərz budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə nəticə, də-rəcə əlamətləri də özünü göstərə bilər.

Nəticə əlaməti: Şəhrəbanı xanım. *İş belə keçdi ki, Şahbaz gedir Pariyə* [MFA I, s.55]. Vəzir. *...necə yerə vurmuşam ki, biçərə uşaq bihiss yerdə nəqş bağladı, ancaq yarım saatdan sonra*

özünə gəldi [MFA I, s.107].

Dərəcə əlaməti: Vəzir. *Qəflətən onun sağanağının bir tərəfini basdıqda, o biri tərəfi qalxıb dizimə belə toxunubdur ki, indi ağrıdan qıçımı qaldıra bilmirəm* [MFA I, s.103]. Tarverdi. *Vallah, acığım elə tutur ki, istirəm bu saatda yola düşəm, gedəm, adam soyam* [MFA I, s.76].

“Elə, belə” işarə əvəzlilikləri baş cümlədə tərzi-hərəkət zərfliyinin qəlibi funksiyasını daşısa da, bəzən mübtədə və tamamlıq məzmununa da şərait yaratmış olur.

Bayram. *Belə ola ki, Tarverdi burdan uşaqlaşa, özgə yerə düş* [MFA I, s.71]. Pərzad. *...Həlbət mənim də qabağımda belə yazılmışmış ki, gərək mən tacik arvadı olaydım* [MFA I, s.70].

Bu cümlələrdə “belə” sözü “bu da” qəlibi ilə mətni sinonimlik yaradaraq bu cümləni mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləyə tərəf istiqamətləndirə bilər.

“Elə, belə” sözləri təfəkkür feilləri ilə əlaqəyə girərək tərz budaq cümlələrini semantik cəhətdən tamamlıq budaq cümləsinə doğru istiqamətləndirir:

Ağa Bəşir. *Arvad taifəsi naqisül-əql belə xəyal edir ki, bu hiylə və tədbir ilə Hacı Qafurun dövlətinə sahib ola bilər* [MFA I, s.183]. Ağa Səttar. *Mən belə səlah görürəm ki, oları Ağa Mərdana tapşırırsınız* [MFA I, s.183]. *Belə zənn eləyir ki, poeziya ibarətdir bir neçə taraqqat-turuq əlfazı bir vəznimüəyyəndə nəzmə çəkib axırına qafiyə verməkdən və məhbubları qeyri-vaqe süfət ilə tərif etməkdən və baharı və xəzanı qeyri-təbii təşbihat ilə vəsf etməkdən* [MFA II, s.31]. *Və külli-əhli-İran elə zənn edir ki, olardan danatər aləmdə heç taifə yoxdur* [MFA II, s.45].

Bu cümlələrdə “elə, belə” qəlib sözləri tamamlığı ifadə edən “onu, bunu, onu da, bunu da” qəlib sözləri ilə semantik bərabərlik yarada bilər.

“Tabeli mürəkkəb cümlənin müxtəlif budaq növlərinin formalaşmasında bir çox hallarda eyni vasitədən istifadə olunur. Hətta baş və ya cümlənin qrammatik strukturu bütöv tabeli mürəkkəb cümlənin müəyyənləşməsi üçün bəzən kifayətləndirici

material vermir. Ona görə də belə hallarda komponentlərin semantik əlaqələnməsi ya bağlayıcı vasitə ilə birlikdə, ya onsuz həlledici rol oynayır".⁷⁴

Tərz budaq cümlələrinin "budaq cümlə+baş cümlə" tipi də M.F.Axundzadənin əsərlərində müşahidə olunur. Bu tip cümlələrin yaranmasında "bağlayıcı söz+qarşılıq söz" modelləri xüsusi rol oynayır.

Tükəz. *Gərək mənim ərimi necə ki aparıbsınız, elə də mənə tapşırırsınız* [MFA I, s.151]. *Bu bərgüzidə hər necə çalsa, sən elə oynayasan* [MFA II, s.72].

Birinci cümlədə bağlayıcı söz (necə ki) və intonasiya, ikinci cümlədə bağlayıcı söz (hər necə) və şərt şəkilçisi (-sa²) budaq cümləni baş cümləyə bağlayan vasitə kimi çıxış edir. Budaq cümlənin növünü müəyyənləşdirən əsas amil isə baş cümlədə işlənən tərz-hərəkət zərfliyi yerində işlənən qəlib sözdür (elə də, elə).

Ağa Mərdan. *Belə ki mənə söylədiniz, məhkəməyi-mürəfiyəyə dəxi bu qərar ilə şəhadət edin* [MFA I, s.181].

"Budaq cümlə+baş cümlə" tipli bu cümlədə "belə ki" bağlayıcı sözü budaq cümləni baş cümləyə bağlayan vasitədir və müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki "necə, necə ki" bağlayıcı sözünün sinonimi kimi çıxış edir. Onun ikinci tərəfində (baş cümlədə) "elə, o cür, bu cür" sözlərinin sinonimi olan "bu qərar ilə" qarşılıq sözü işlənmişdir. Bu qarşılıq söz cümlənin tərz budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə olduğunu müəyyənləşdirir.

Belə qənaətə gəlirik ki, M.F.Axundzadənin əsərlərinin dilində işlənmiş tərz budaq cümlələri standart quruluşla yanaşı, semantik şaxələnməyə, mənə genişlənməsinə də malikdir.

H.Mirzəzadə yazır: "...bir sıra yeni janrların (o cümlədən hekayə, povest, roman və s.) XIX əsrin ikinci yarısından inkişafı tərz-hərəkət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin də

⁷⁴ T.Müzəffəroğlu. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasi. Bakı: 2002, səh. 95.

inkişafına kömək etmişdir".⁷⁵ Q.Kazımov belə nəticəyə gəlir ki, "bir sıra budaq cümlələrlə müqayisədə tərz budaq cümləsi nisbətən az işlənsə də, müasir qəlibinə çox qədimlərdən sahib olmuşdur".⁷⁶

Zaman budaq cümləsi. Zaman budaq cümləsi baş cümlənin çatışmayan, yaxud qəlib sözlə ifadə olunan zaman zərfliyini müəyyən edir.

M.F.Axundzadənin əsərlərində zaman budaq cümləsinin, əsasən, "budaq cümlə+baş cümlə" tipi müşahidə edilmiş, baş cümləyə bağlayıcı söz, bağlayıcı və intonasiya ilə bağlanmışdır.

Baş cümləyə "vəqta ki" bağlayıcı sözü ilə bağlanan zaman budaq cümləsi daha işlək formadır: *Vəqta ki, birisinə bin şillə vuruldu, müqəssiri kimi cərimə edər, kimi çubkarlığa müstəhəqq görər, kimi əfv edər* [MFA II, s.35]. *Vəqta ki, müxatəb mü-rasiləni ələ alır, lətafəsin cırıb atır, üzünün ismi də haman lətafə ilə aradan çıxır* [MFA II, s.38]. *Pəs vəqta ki, əhadisi mütəvatirə həzrəti-qaimin vücuduna dəlalət edər, o həzrəti inkar etmək məhz tuli həyatının qərabəti səbəbi ilə bisurətdir* [MFA II, s.60]. *Vəqta ki, mən Qum hökumətindən mə`zul olub, çoxlu mal ilə Bağdada varid oldum, xalq məni görməyə gəldilər* [MFA II, s.63]. *Biçarə xalq vəqta ki, bu dörd misra və imamın adını eşidir, təqqülsüz, bişüür şikar kimi bimürüvvət səyyadların toruna düşürlər* [MFA II, s.66]. *Vəqta ki, mücidi caili-muxtar bildin, aləmin xilqəti aşkara onun qərəzinə dəlalət etməzmi?* [MFA II, s.73]. *Vəqta ki, bir məzhəbin səbəbi ilə taifeyi-ünasə ata və oğul və qardaşı yağı görünə onun hamisi pəs kim gərək olsun?* [MFA II, s.112]. *Vəqta ki, Məhəmməd Büzürg Ümmid mərhum oldu, əla-zikrihissəlam məsnədi-səltənətdə oturub də`viyi-imamət başladı* [MFA II, s.117]. ...*vəqta ki, tərkiibi-cəsəd mütəlaşi oldu; məadi-ünsür genə ünsürdür* [MFA II, s.120].

⁷⁵ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi (Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti). Bakı: 1968, səh. 153.

⁷⁶ Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: 2004, səh. 78.

Bu cümlələrin hamısı qrammatik cəhətdən eyni modeldir və heç birinin ikinci komponentində – baş cümlədə qarşılıq söz işlənməmişdir. “Vəqta ki” bağlayıcı sözü əsasən M.F.Axundzadənin “Kəmalüddövlə məktubları” əsərində müşahidə edilmiş, səhnə əsərlərinin və “Aldanmış kəvakib” povestinin dilində isə təsadüf olunmamışdır.

Zaman bildirən “vəqta” sözü və “ki” ədatı ilə formalaşan “vəqta ki” bağlayıcı sözünün sinonim variantı olan “o zamanki, hər vaxtki” bağlayıcı sözləri də diqqəti cəlb edir. Bu bağlayıcı sözlər isə təyini (hər) və işarə (o) əvəzlilikləri, zaman bildirən *zaman*, *vaxtsözləri*, *ki* ədatı əsasında formalaşmışdır: *O zaman ki, öz əsllərinə qayıtdılar, genə də əvvəldə olduqları kimi vahid vücut oldular* [MFA II, s.71]. *Vəzir. Hər vaxt ki, mən bu xarab olmuş otağa gəlləm, heş bir xətdən xali olmanam* [MFA I, s.102].

Bəzən “zaman, vaxt” ifadələrinin mətni sinonimi kimi düşünülən “surətdə” sözü və “o” işarə əvəzliyi ilə formalaşan qəlib də diqqəti cəlb edir. Lakin bu tipli cümlələrdə semantik cəhətdən çoxmənalılıq özünü göstərir: *İtaət o surətdə binalıdır ki, iradətdən və məhəbbətdən naşi ola* [MFA II, s.47]. *Dini-islamın davamı o surətdə mümkündür ki, şüur ilə və mərifət ilə dinin künhünü anlayıb, sonra millət şair miləldən imtiyaz tapmaq üçün müsəlmanlıqla baqi qalasan* [MFA II, s.76]. *Elmin mənfəəti o surətdə zahirdir ki, kafeyi nas, prus xalqı kibi və Yengi dünya xalqı kibi ünəsən və zükurən elmdə bəhrəyab ola!* [MFA III, s.205].

“Baş cümlə+budaq cümlə” tipli bu sintaktik bütövlər semantik cəhətdən zaman, təyin və şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin keçidində dayanır. Baş cümlələrə verilən “İtaət hansı surətdə binalıdır?”, “Dini-islamın davamı hansı surətdə mümkündür?” sualları təyin budaq cümlələrini baş cümlənin “o” qəlib sözü ilə ifadə olunan təyininin yerinə istiqamətləndirir. Lakin belə də düşünmək olur ki, “o surətdə” bütövlükdə zaman budaq cümləsinin qəlibidir və “o vaxt, o zaman” qəlibləri ilə

sinonimdir. Baş cümlədə bu qəlibə verilən “İtaət nə zaman binalıdır?”, “Dini-islamın davamı nə zaman mümkündür?” sualları özündən sonra gələn zaman budaq cümləsini buraya istiqamətləndirir. Baş cümləyə verilən suallar “hansı şərtlə” istiqamətinə düşərsə, şərt budaq cümləsi məsələsi də ortaya çıxar.

Deməli, “o surətdə” ifadəsi ayrı-ayrılıqda “o şəkildə, o halda, o zaman, o şərtlə” ifadələrinin mətni sinonimi olub, müxtəlif mənaların yaranmasına səbəb olmuşdur.

Zaman budaq cümlələrində “elə ki” bağlayıcı sözü də budaq cümləni baş cümləyə bağlayan əsas vasitə kimi çıxış edir.

Elə ki, öz əsllərində ayrılıb təəyyün aləminə gəldilər, bir-biri ilə vuruşdular [MFA II, s.71]. *Elə ki, Yusif sərracın dükənina bərabər oldular, hamısı dayandı* [MFA I, s.200]. *Elə ki, bu əməl tamam oldu, Mollabaşı xalqa bəyan etdi ki, mürəx-xəssiniz* [MFA I, s.202]. *Elə ki, hamısı qayıb oldu, Yusif şah Xacə Mübarəki yanına çağırıb dedi...* [MFA I, s.202].

Daha çox “Aldanmış kəvakib” povestində işlənən “elə ki” bağlayıcı sözü ikinci komponentdə – baş cümlədə qarşılıq sözsüzdür.

“Elə ki” bağlayıcı sözünün mətni sinonimi kimi çıxış edən “sonra ki” bağlayıcı sözü də diqqəti cəlb edir. Məs.: *Sonra ki bir beş-altı ay keçər, söhbət sallıq ki, sənin uşağın vəfat etdi* [MFA I, s.173].

Qarşılıq sözün işlənmədiyini mürəkkəb quruluşa malik baş cümlə (söhbət sallıq ki, sənin uşağın vəfat etdi) komponentləri “ki” bağlayıcısı ilə bağlanmış “baş cümlə+budaq cümlə” modelli tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə şəklindədir. “Sonra ki” bağlayıcı sözü ilə baş cümləyə bağlanan zaman budaq cümləsi (Sonra ki beş-altı ay keçər) isə baş cümlənin çatışmayan zaman zərfliyidir.

M.F.Axundzadənin əsərlərində “ta, taki, tainki” bağlayıcı sözləri ilə baş cümləyə bağlanan zaman budaq cümlələrinə də rast gəlirik.

Tainki məclis münzəri oldu, Məhəmməd mənə yaxın gəlib dedi ki, mənim ilə sənin mabeyinində bir sirr var, eşit! [MFA II, s.63]. *Taki zikrin tamam edir, sonra sailə mültəfit olub deyir...* [MFA II, s.99].

İstifadə olunan nəşrlərdə durğu işarələrinin bəzən düzgün qoyulmaması zaman budaq cümləsini diqqətdən yayındıra bilər. Lakin “tainki” bağlayıcı sözü budaq cümləni baş cümləyə bağlayan vasitə kimi öz funksiyasını yerinə yetirib nəşriyyat səhvinə aradan qaldıra bilər: *Tainki dövrədən sürdülər, getdilər. Nə Bəni-Ümyyədən və Bəni-Abbasdan bir əsər qaldı, nə bulardan* [MFA II, s.97].

Göründüyü kimi, budaq cümlə (Tainki dövrədən sürdülər, getdilər) “tainki” bağlayıcı sözü ilə baş cümləyə (Nə Bəni-Ümyyədən və Bəni-Abbasdan bir əsər qaldı, nə bulardan) bağlanmış, onun çatışmayan zaman zərfliyini ifadə etmişdir.

Mətnlərdə baş və budaq cümlələr ayrı-ayrı cümlələr şəklində təqdim olunsada, bunların bir cümlənin komponentləri olmasını şərtləndirən “ki” ədatının xüsusi rolu vardır: Şahbaz. *Bildir ki, Tiflisə məni arx çıxarmaq üçün izn almağa göndərmişdiniz. Allahverdi bəyin oğlu Tarverdi bəy Varşavada firəng dili öyrəndiyi üçün hər məclisdə məndən hörmətli idi* [MFA I, s.51].

Bu, “budaq cümlə+baş cümlə” tipinə uyğun gələn ikikomponentli zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Ümumiyyətlə, tədqiqat zamanı istifadə olunan nəşrlərin durğu işarələri olduğu kimi saxlanılsa da, qeyd etmək lazımdır ki, “ki” ədatından sonra vergül işarəsinin qoyulması doğru sayılmır.

“Ta” bağlayıcı sözü və -sa, -sə şəkilçisi ilə baş cümləyə bağlanan zaman budaq cümlələri də diqqətdən yayınmır: Xan. *Ta mən onu öldürməsəm, ölkə dincəlməz* [MFA I, s.114].

-sa, -sə şəkilçisi özünün şərt əlaməti ilə çıxış edib, cümləyə şərt məzmunu gətirsə də, baş cümlədə (ölkə dincəlməz) vaxt, müddət və zamanın öyrənilmək ehtiyacı zaman budaq cümləsini (ta mən onu öldürməsəm) ortaya çıxarır.

Zaman və şərt paralelliyində qalan digər cümlələrə də nəzər salaq: Heydər bəy. *Bir belə döyüş olsun, hamıdan irəli dəstə başında gedən mən ollam* [MFA I, s.122]. Xudaverdi. *...indi abbasını verməsən, bəlkə, onda dəli olam*[16, s.129]. Hacı Qara. *...sabah bura yolunuz düşsə, buların birin də dükanda görməzsiz* [MFA I, s.130]. Əsgər bəy. *...Heydər bəy ki bizim yanımızda ola, qaravul, yasavul bizə nə eyliyə bilər?*[MFA I, s.132]. *Məni Hacı Qafurun arvadı yaraşığı görsə, əlbəttə, artıcaq sayar* [MFA I, s.171].

Cümlələrdən görüldüyü kimi, bu cümlələrə şərt anlayışını yalnız -sa, -sə şəkilçisi deyil, əmr və arzu şəkilləri də gətirmişdir.

“Nə qədər” bağlayıcı sözü də zaman budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan vasitə kimi iştirak edir: *Nə qədər bədənimdə canım var, sənin bu şafəqqətini unutmayacağam* [MFA I, s.157].

“Çün” sözü “çünki” səbəb bağlayıcısının sinonimi deyil, “elə ki” bağlayıcı sözünün sinonim variantı kimi çıxış edərək zaman budaq cümlələrinin formalaşmasında iştirak edir.

Çün tiftl mane olurdu, həzrət qızıl almanı tullayırdı, tiftl onun dalısınca gedəndə məşğuli-kitabət olurdu [MFA II, s.58]. *...çün pərdəni qaldırdıq, bir böyük hücrə nəzərə gəldi* [MFA II, s.58]. “Çün” sözündə zaman anlayışı ilə bərabər, səbəb anlayışının da olduğunu qeyd edən Q.Kazımov bu tipli cümlələrdən bəhs edərək yazır: *“...budaq cümlələri səbəb budaq cümləsi kimi götürdükdə budaq cümlənin mənasında bir mexanikilik, kortəbülilik nəzərə çarpır, zaman budaq cümləsi kimi izah etdikdə təbii və şüurlu təhkiyədən söhbət gedir”*.⁷⁷ Hətta qütbləri zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə əsasında qurulan qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdə də bu xüsusiyyəti görmək mümkündür: Heydər bəy. *...Çün Səfər bəy dedi ki, qorxundan bu bəhanəni gətirirsən, onun üçün acığa düşüb səni çağırıdım ki, sən də mənə yoldaşlıq edəsən* [MFA I, s.123].

⁷⁷ Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: 2004, səh. 89.

H.Mirzəzadə yazır: “Yazı abidələrinin dilindən aydın olur ki, fars mənşəli çün və onun bəsit şəkli çu//çü “Dədə Qorqud”un və eləcə də orta əsr ədəbi və bədii əsərlərinin dilində mühüm yer tutur. Fars dili qrammatikalarında olduğu kimi, türk dillərinə aid yazılmış qrammatika kitablarında da zaman, səbəb-nəticə budaq cümlələrində işləndiyi qeyd olunur”.⁷⁸

Zaman budaq cümləsinin baş cümləyə bağlanması intonasiya da xüsusi rol oynayır. Elə zaman budaq cümlələri var ki, baş cümləyə yalnız intonasiya ilə bağlanır: *İstir geri dönsün, kişi sədası eşidir, səksənir, əylənir* [MFA I, s.105]. Elə zaman budaq cümlələri də var ki, baş cümləyə həm intonasiya, həm də “ki” ədatı ilə bağlanır: *Namaz. Adam ki qorxaq oldu, bu tövr ilə bəhanə gətirər* [MFA I, s.79]. *Bir neçə ildən sonra Yusif Sərrac ki həddi-bülüğa yetişib, aşari-rüşd özündə mülahizə elədi, təhsili-elm üçün İsfahana getdi* [MFA I, s.196]. *Müqərrar olunan günün sübh çağında ki hələ padşahlıq sarayının qapıları açılmamışdı, külli-süvari və piyadə tamam müsəlləh onun ətrafını bürüdülər...* [MFA I, s.210]. *Şah Abbas sülusundan altı il keçib yeddinci il başlanmışdı ki, aşağıda zikr olunan qəziyyə vəqə oldu* [MFA I, s.189].

Sonuncu cümlədə “ki” ədat deyil, bağlayıcı kimi işlənməmişdir. “Budaq cümlə+baş cümlə” tipli bu sintaktik bütövün semantik-qrammatik cəhətdən formalaşmasında intonasiya mühüm rol oynayır.

Yer budaq cümləsi. Yer budaq cümləsi baş cümlənin çatışmayan və ya qəlib sözlə ifadə olunan yer zərfliyini bildirir. M.F.Axundzadənin əsərlərində yer budaq cümləsi geniş şəkildə müşahidə olunmasa da, buradakı yer budaq cümlələri, yaxud yer çalarlı cümlələr XIX yüzillikdə artıq bu tipli cümlələrin tam formalaşmış şəkildə olduğunu göstərir.

“Budaq cümlə+baş cümlə” tipli bu mürəkkəb bütövlərin

⁷⁸ H.İ.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: 1990, səh. 360.

komponentləri bir-birinə bağlayıcı sözlə bağlanır. Bağlayıcı vasitə kimi -sa, -sə şəkilçiləri də iştirak edə bilir: *Hər yerdə tapsalar, tutub qolu bağlı gətirsinlər* [MFA I, s.115].

Qarşılıq söz işlənməsə də, “hər yerdə, hər yerə” bağlayıcı sözü baş cümlənin “orada, o yerdə” qəlibini təsəvvürə gətizdirə bilir. -sa, -sə şəkilçisi cümləyə şərt çaları daxil etsə də, semantik cəhətdən yer anlayışı ümumi məzmunu üstələyir: Tapdıqları yerdə tutub qolu bağlı gətirsinlər.

N.K.Dmitriyevin fikrincə, yer budaq cümləsinin yaranmasında iştirak edən -sa, -sə şəkilçisi şərt məzmununu itirmir.⁷⁹

Bəzi yer budaq cümlələrində məzmun çaları yer və ya qarşılaşdırma istiqamətində dəyişə bilir: *Xan. ...Teymuru hər yerdə olsa, axtarıb tapıb tutun* [MFA I, s.114].

Harda olduğundan asılı olmayaraq və ya olduğu yerdə Teymuru axtarıb tapıb tutun paralelində yer məzmunu daha üstün mövqedədir.

Bəzən -sa,-sə əlaməti olmaya da bilir: *Qalan yerlərdə ki, bir paraları filcümlə oxumaq, yazmaq bilirlər, alıblar* [MFA III, s.206] *...hər yerə gedirsən, təziyədir* [MFA II, s.98].

Yer budaq cümləsinin inkişaf tarixini nəzərdən keçirən Q.Kazımov yazır: ““Şəhriyar” dastanının dilində yer budaq cümləsinin tam müasir normasına rast gəlirik – harda ki – orda: *Harda ki sənin rızan var, biz də orda varuq* (“Şəhriyar”).

Beləliklə, keçən min ilin müddətində yer budaq cümləsinə əmələ gətirən vasitələr – bağlayıcı və qarşılıq bildirən sözlər, şərt şəkilçisi, isə(-sa, -sə) şərt ədatı, arzu şəkilçisi, kim və ki ədatları bir çox cəhətdən təkmilləşmə yolu keçsə də, budaq cümlənin əsas qurulma modeli daim mövcud olmuşdur”.⁸⁰

Dərəcə budaq cümləsi. Baş cümlədə ifadə olunan hərəkət və

⁷⁹ Н.К.Дмитриев. Грамматика башкирского языка. Москва-Ленинград: 1948, стр. 269.

⁸⁰ Q.Ş.Kazımov. Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin inkişaf tarixi. Bakı: 2010, səh. 95.

ya əlamətin dərəcəsinə bildirən dərəcə budaq cümləsi tədqiq olunan əsərlərdə “baş cümlə+budaq cümlə” tipi ilə işlənən sintaktik bütövdür. Baş cümlədə dərəcə budaq cümləsinə ehtiyacı hiss etdirən qəlib sözlər işlənir. “Bir mərtəbədə, o qədər, o dərəcədə, elə, belə, bir belə, o yerə, necə” qəlib sözləri aktuallaşaraq budaq cümlədəki dərəcə əlamətini tələb edir. Bu cümlələrin komponentləri bir-birinə “ki” bağlayıcısı ilə bağlansa da, fikrin çatdırılmasında və əlaqələnməsində intonasiyanın rolu böyükdür.

“Bir mərtəbədə, nə mərtəbədə” qəlibi baş cümlədə kəmiyyət, keyfiyyət və ya əlamət bildirən ismi xəbərlə əlaqəyə girir: Molla İbrahimxəlil. *Hələ yavaş! Müxtəsəri-kəlam gümüş xahiş edənlər bir mərtəbədə çoxdur ki, hətta mənə aman vermirlər ki, iksirin müddəti təkmilini itmamə yetirəm* [MFA I, s.39]. *Amma keyfiyyət bir mərtəbədə qərib idi ki, Yusif Sərrac onu doğru olmağına, bavücuti ki, gözü ilə görürdü, hərgiz etibar edə bilmirdi* [MFA I, s.200]. *Bu yandan övzai-əyalət bir mərtəbədə məğşuşdur ki, vəsfə gəlməz: nə bir qanun var, nə bir nizam, nə bir ixtiyari-müəyyən var* [MFA II, s.35]. *Gör ki, İran xalqı nə mərtəbədə əqli-tüfəliyyətdə baqidirlər ki, bu növ cəfəngiyyətə qulaq asmaqdan mütənafir olmurlar* [MFA II, s.98]. Hacı Nuru şair. *...Əgərçi Xaçmazdan gələn bu Şeyx Salah sizi bir mərtəbədə inandırır və əqlinizi çaşdırır ki, mənim sözümə hərgiz etimad etməyəcəksiniz* [MFA I, s.33]. Molla Həmid. *Ələxüsus gümüş xahiş edənlər bir mərtəbədə çoxdur ki, hər kürənin gümüşünü bir ay, iki ay pişəki sövda edib alırlar* [MFA I, s.37]. Bu sintaktik bütövlərin ikinci qütbü qarışıq tipli olsa da, bütövlükdə dərəcə budaq cümləsidir.

“O qədər, o dərəcədə, necə, elə, belə, bir belə, o yerə” qəlib sözü baş cümlədə həm feili, həm də əlamət, keyfiyyət bildirən, yaxud predikativ sözlə ifadə olunan ismi xəbərlə əlaqələndirir: Divanbəyi, *Allaha şükür, iş o qədər var ki, bilmirsən hansını qurtarasan* [MFA I, s.86]. Vəzir. *Amma sənin qardaşın oğlu Teymur ağa gör necə səndən bivahimədir ki, günün günor-*

tasında mənim kimi kişinin evinə giribdir ki, övrətimə əl uzatsın [MFA I, s.113]. *Kərəməli. ...murov məni o qədər döydürdü ki, indi də ağrısı yadımdan çıxmayıbdır* [MFA I, s.137]. *...amma tarı bu il o qədər veribdir ki, keçən illərin də əvəzi çıxacaq* [MFA I, s.143]. *Biz o qədər kövdənlik ki, hər günə ləğviyyatı əqlin mizanında çəkməmiş mühəssənətdən sanırıq və təfəkkürsüz olaraq etiqad edirik* [MFA II, s.79]. *...millətin o dərəcədə tə`zim və təqdirini qazanmışlar ki, öldükdən sonra millət onların hünəri müqabilində təşəkkür əlaməti olaraq qəbirləri üzərində uca imarətlər, yəni abidələr tikmişlər* [MFA II, s.184]. *Zibə xanım. Ay ləçər, axır işi o yerə yetiribsən ki, mənim qaravaşımı söyüb mənim üstümə göndəribsən?* [MFA I, s.105].

Bəzən qəlib sözlərin baş cümlədə isimlə əlaqəyə girməsi qrammatik cəhətdən budaq cümlələri təyin budaq cümləsinə meylləndirsə də, semantik tarazlıq dərəcə çalarımı qabartmış olur: *Pəri xanım. O qədər şüglun var ki, səni görmək olmur* [MFA I, s.118]. *Heydər bəy. ...Amma buranın xalqı belə firəng çitinə hərisdir ki, onu görən al-yaşılın üzünə baxmurlar?* [MFA I, s.125]. *Dəxi o qədər şüuru yoxdur anlasın ki, hüsni-xətt əlzəm şey deyil və daş basmaxanasında kütüb qələt basılır* [MFA II, s.30].

Bu nümunələrin baş və budaq hissələrindəki tarazlığa semantik cəhətdən diqqət yetirək.

1-ci cümlə: *O qədər şüglun var ki-* o dərəcədə günahkarsan ki(səni görməyin mümkün olmayacağı dərəcədə – hamıdan gizlənməyə məcbur olacaq dərəcədə).

2-ci cümlə: *amma buranın xalqı belə firəng çitinə hərisdir ki* (onu görən al-yaşılın üzünə baxmayacaqları dərəcədə).

3-cü cümlə: *Dəxi o qədər şüuru yoxdur – dəxi o dərəcədə şüursuzdur* (hüsni-xəttin əlzəm şey olmadığını və daş basmaxanasında kitabların qələt basıldığını anlamayacaq dərəcədə).

Təyin~dərəcə qarşılaşdırmasında semantik yanaşmanın rolu əsas götürülməlidir. Bu cəhətdən bir cümləyə də nəzər salaq: *Vəzir. Səlitə, dəxi bundan artıq səbəb olar ki, yad adam ilə pər-*

də dalısına girib gizlənibsən?! [MFA I, s.108].

Bu cümlədə səbəbin necəliyindən çox, günahın dərəcə-sindən söhbət gedir, çünki vəzirin fikrincə, bu qadın yad adam ilə pərdə dalısına girib gizlənəcək dərəcədə günahkardır.

Kəmiyyət budaq cümləsi. Kəmiyyət budaq cümləsi baş cümlənin çatışmayan, yaxudqəlib sözlə ifadə olunan kəmiyyət zərfliyini ifadə edir. “Budaq cümlə+baş cümlə” tipində olan bu cümlələrin komponentləri bir-birinə “hər nə qədər, nə qədər ki” bağlayıcı sözü və intonasiya ilə bağlanır: Əziz bəy. ...*Nə qədər ki, sənin qardaşın mənə sitəm edib məni səndən uzaq eləməyə çalışırdı, o qədər mənim məhəbbətim artıb, onun cövr və cəfasına səbr edib dayanmışam*[MFA I, s.160]. Hacı Nuru şair. *Əvəildə yanına əsbab qayırmaq üçün hər nə qədər qızıl və gümüş gətirdilər, nisfəndən artıq oğurladın, mis və bürünc qatıb sahiblərinə rədd etdin* [MFA I, s.33]. Hacı Qara. ...*Hacı qadanızı alsın, hər nə qədər istirsiniz, seçin* [MFA I, s.130].

Nümunələrdən göründüyü kimi, bəzən bağlayıcı sözün müqabilində baş cümlədə “o qədər” qəlibli qarşılıq söz işlənir, bəzən də bu qarşılıq söz işlənmir.

Elə kəmiyyət budaq cümlələri də vardır ki, baş cümləyə həm bağlayıcı sözlə, həm də -sa, -sə şərt şəkilçisi ilə bağlanır: Zeynəb xanım. *Hacı Qafurun sağlığında onun bacısının beş abbasıya ixtiyarı çatmazdı, amma mən hər nə qədər istəsəydim, xərc edərdim* [MFA I, s.172].

Kəmiyyət budaq cümləsi mənaca dərəcə budaq cümləsinə çox yaxındır. Abidələrin dilində çox az təsadüf edilsə də, kəmiyyət budaq cümləsinin müasir struktur tipləri çox qədim dövrlərdən formalaşmışdır.⁸¹

Nəticə budaq cümləsi. Nəticə budaq cümləsi “baş cümlə+budaq cümlə” tipli olub, baş cümlədən törəyən nəticəni bildirir. Nəticə budaq cümləsinin formalaşma yolları fərqli olsa da,

⁸¹ Q.Ş.Kazımov. Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin inkişaf tarixi. Bakı: 2010, səh. 146-147.

intonasiyanın olması mütləqdir.

1. Sual əvəzliyi və sual intonasiyası ilə formalaşan nəticə budaq cümləsi.

Divanbəyi. *Axmaq, sənə qorxaq deyəndə nə olacaq idi, özü-nü xataya saldın?* [MFA I, s.96]. Əziz bəy. *Nə karədir bir arşın ölçən, mənim adaxlıma göz tikə?* [MFA I, s.160]. Zübeydə. *Sən nə karəsən ki, mənim sözümdən çıxasan?* [MFA I, s.161]. Ağa Həsən. *Xanım, nə təqsir məndən sadir olubdur ki, məni özündən uzaq edirsən?* [MFA I, s.164].

2. Sual ədatı və “ki” bağlayıcısı ilə formalaşan nəticə budaq cümləsi.

Zübeydə. *...sən məgər ağa Rzadan zorlusan ki, fəryadı heç yerə çatmadı?* [MFA I, s.162]. Teymur ağa. *...Məgər mən ölmüşəm ki, səni vəzir özgəsinə verə bilə?* [MFA I, s.104]. Məstəli şah. *Pəh, xanım, məgər mənim divlərim İran sərbazı idi ki, müftə qulluq edələr? Məgər mən vəzir Hacı Mirzə Ağası idim ki, olara heç zad verməyəm, ancaq söyəm, qorxudam?* [MFA I, s.63]. Heydər bəy. *...Kazakların gözü-nə görükərəmmi ki, mənim tükümü didələr?* [MFA I, s.126].

3. Baş cümləyə “ki” bağlayıcısı ilə bağlanan nəticə budaq cümləsi.

Şəhrəbanu xanım. *Hatəmxan ağa, Şəhrəbanu xanım ölmüş imişlər ki, bir firəngi Şahbazı tovlaşdırıb Pariyə apara!* [MFA I, s.48]. *...Amma gərək Parijin dağılma xəbəri tez Müsyö Jordana çata ki, öz başının hayına qala, Şahbazdan əl çəkə* [MFA I, s.65]. Hatəmxan ağa. *Sənə lazım olan ərəb, fars, türki, rus dilləridir ki, Allaha şükür dövləti-aliyyəninizin şəfqətindən açılan mədrəsələrdə hamısını oxuyub öyrənibsən* [MFA I, s.51]. Səkinə xanım. *...O, qardaşıma kəbinli arvad deyildi ki, irs apara, övladı yoxdu ki, irsə şərik ola* [MFA I, s.159]. Nəcəf. *Ağa, sən bir ağıllı adamsan ki, bu yekə mahalı sənə tapşırıblar* [MFA I, s.88].

Nəticə budaq cümləsi səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin inkişaf edərək asılılıq dərəcəsinə yüksəlməsi əsasında formalaşmışdır. Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədə

olduğu kimi, nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin də 1-ci komponentində (baş cümlədə) səbəb, 2-ci komponentində (budaq cümlədə) isə nəticə anlayışı var. Səbəb anlayışının budaq deyil, baş cümlədə olması, bu sintaktik bütövləri səbəb budaq cümləsindən fərqləndirir.

Səbəb budaq cümləsi. Səbəb budaq cümləsi baş cümlənin çatışmayan, yaxud qəlib sözlə ifadə olunan səbəb zərfliyini ifadə edir. Əsasən, “baş cümlə+budaq cümlə” tipində olan bu sintaktik bütövlərin komponentləri bir-birinə daha çox səbəb bağlayıcısı ilə bağlanır.

Baş cümləyə “çünki” bağlayıcısı ilə bağlanan səbəb budaq cümləsi aktual bir şəkildə baş cümlənin çatışmayan səbəb zərfliyini bildirir.

Molla İbrahimxəlil. *Bu xüsusda mən hətta hələ Molla Həmidə də deməmişəm, çünki onun yəhudilərdən zəhləsi gedir. ...Amma mənim olara rəhmim gəldi. Çünki onlar bu yavuuq kənddə olduqları cəhətdən mənə çox qulluq edirlər* [MFA I, s.39]. Müsyö Jordan. *Bəli, Hatəmxan ağa, bu sözü mən özüm sizə deyəcəkdim, çünki heyfdir Şahbaz bəy kimi cavan və zirək və sahib savad oğlan firəng dilini bilmiyə; mən təəhhüd edirəm ki, onu Parijə aparıb firəng dilini ona öyrədib yola salam, çünki firəng dilinə çox şövqi var, tez öyrənər* [MFA I, s.50]. Heydər bəy. *...Amma gərəkdir əvvəl bir qız ilə görüşüb əhvalatı bildirim, çünki söz vermişəm, bu gecə məni gözlüyyür* [MFA I, s.123]. Sona xanım. *...əlbəttə, inanmayacaqdır, çünki bilir yalan deyirəm* [MFA I, s.124]. *Yəqinimdir ki, bu söz Bağır xana əsər edəcək, çünki dünən səلامي-ammədə Şah ona qəzəbnak olub zərzəniş edibdir ki, çaxır içib, məst olub, namaz qılmağa məscidə daxil olubdur* [MFA I, s.207]. *Aqibət asari-zəf və inkisar Yusif şahın həvəhaxları tərəfindən müşahidə olundu, çünki həqnaşinas xalq peydərpey şəhərdən çıxıb, müfəttinlərin dəstəsinə qoşulub kəsərat və qüvvələrinə bais oldular* [MFA I, s.210].

Baş cümləyə “ki” ilə bağlanan səbəb budaq cümləsi xüsusi

bir intonasiya ilə aktuallaşır. Belə olduqda intonasiya özü də “ki” ilə birlikdə budaq cümləni baş cümləyə bağlayan vasitəyə çevrilir.

Şəhrəbanu xanım. *Bunun babalı olsun onların qızlarının, gəlinlərinin boynuna ki, məclislərdə həmişə oğlanlar ilə, kişilər ilə bir yerdə üzü açıq oturub, söhbətə və ixtilata məşğul olub, xalqı azdırıb yoldan çıxardırlar* [MFA I, s.63]. Bayram. *Ondan sonra qız da öyünsün ki, sənin kimi əri var* [MFA I, s.73]. Ziba xanım. *...Evi yıxılsın Mirzə Həbib vəzirin ki, bizim axırımızı bu günə çıxartdı* [MFA I, s.135]. Tükəz. *...Çifayda, Əzrailin yolu yumrulsun ki, sənin kimi murdarı yer üzündə qoyub gözəl cavanları qara torpaq altına yollayır* [MFA I, s.135]. Hacı Qara. *...Təəccüb edirəm bir para qaçaqçılara ki, hər yoldan ötənlərə mallarını verib boş qayıdırlar* [MFA I, s.136]. *Gecə-gündüz sənə dua edəcəyəm ki, məni bu əməldən qaytardın* [MFA I, s.157]. *...vermə ki, əhli-zələmə oğludur* [MFA I, s.189]. *Tapşır, mənə şam hazır etsinlər ki, bu gün bir zad yeməmişəm* [MFA I, s.203]. *Bu kəvakibin həmaqətinə mən təəccüb edirəm ki, necə bilmədilər iranilər oları aldadırlar?* [MFA I, s.211]. *Dəxi məni axtarmayın ki, görə bilməzsınız* [MFA I, s.198]. *Bu əmrdə hakimi-vilayətlər şəbihdirlər zəlilərə ki, qan sorub şişdikdə, sahibi oları sıxar, tamam sorduqları qanı qusarlar* [MFA I, s.206].

Nümunələrdə vergül işarəsinin “ki” sözündən sonra qoyulması bunu (ki sözünü) bizə bağlayıcı kimi təqdim etmiş olur. Lakin semantik bağlılıq göstərir ki, bu cümlələrin hər birində işlənmiş “ki” ədatdır və “çünki” bağlayıcısının məni sinonimidir. “Çünki” bağlayıcılı variantlarda olduğu kimi, bu cümlələrdə də baş və budaq cümlə arası fasilə “ki” -dən əvvəldir. “Çünki” bağlayıcısını və “ki” ədatını sinonim variant kimi qəbul edə bilmənin bir əlaməti də odur ki, “çünki” sözü əslində əvəzlik+qoşma+ədat əsaslı (onun üçün ki//üçün ki//çün+ki) tərkibi bağlayıcıdır. Qrammatik cəhətdən deyil, semantik cəhətdən “üçün” səbəb qoşmasının səbəb çalarını intonasiya vasitəsilə

“ki” ədatının üzərinə yükləməklə “ki//çünki” paralelliyi yaranmış olur. Baş və budaq cümlə arasındakı fasilə mövqeyinə bir neçə variantla diqqət yetirək:

1-ci variant: *O, qibleyi-aləmə xəyanət edibdir ki, kəvakibin təsirini bildirib, dəfinin əlacını izhar etməyibdir* [MFA I, s.193].

2-ci variant: *O, qibleyi-aləmə xəyanət edibdir, ki kəvakibin təsirini bildirib, dəfinin əlacını izhar etməyibdir* [MFA I, s.193].

3-cü variant: *O, qibleyi-aləmə xəyanət edibdir, çünki kəvakibin təsirini bildirib, dəfinin əlacını izhar etməyibdir.*

4-cü variant: *O, qibleyi aləmə xəyanət edibdir, belə ki kəvakibin təsirini bildirib, dəfinin əlacını izhar etməyibdir.*

Göründüyü kimi, 1-ci variant vergül işarəsi nəzərə alınaraq “ki” aydınlaşdırma bağlayıcısı kimi təqdim olunur və bu halda cümlənin semantik uyarlılığı itir. 2-ci, 3-cü, 4-cü variantlarda bu sintaktik bütövün qavranılmasına şərait yaranır. 4-cü variantda işlənən “belə ki” aydınlaşdırma bağlayıcısı “ki” aydınlaşdırma bağlayıcısından fərqli olaraq, baş cümlədə çatışmayan səbəb zərfliyini budaq cümlə vasitəsilə izah edib açıqlamağa doğru istiqamətlənmişdir. “Belə ki” əvəzlik+ədat (belə+ki) əsaslı tərkibi bağlayıcıdır.

“ki” ədatının iştirak etdiyi bəzi cümlələrdə baş cümlə iki hissəyə parçalanır, səbəb budaq cümləsi baş cümlənin içərisinə daxil olur:

Xanpəri. *Dədəsini ki, qızı verməyə razı olmurdu, cadu ilə öldürmədimi?*[MFA I, s.55]

Əslində, ritorik sual şəklində qurulmuş bu cümlədə “Dədəsini cadu ilə öldürmədimi?” (dədəsini cadu ilə öldürdü) baş cümlə, “qızı verməyə razı olmurdu” (qızı verməyə razı olmadığı üçün) səbəb budaq cümləsidir. “Ki” ədatı səbəb budaq cümləsinin baş cümləyə bağlanmasına və semantik cəhətdən anlaşılmasına şərait yaradır. Lakin “ki” ədatını “hansı ki” bağlayıcı vasitəsinin sinonimi kimi qəbul etsək, budaq cümlənin növü

dəyişər: Qızı verməyə razı olmayan dədəsini cadu ilə öldürmədimi?

Bu törəmə mənanın mətn üçün uyğunluğu səbəbə nisbətdə azlıq təşkil etdiyi üçün cümlənin təyin deyil, səbəb budaq cümləsi kimi başa düşülməsi daha doğrudur.

“Ki” bağlayıcı vasitəsinin ədat və ya bağlayıcı funksiyası bəzən o qədər yaxın məsafədə qalır ki, asılılıq dərəcəsinə görə “ki” aydınlaşdırma bağlayıcısının rolu artmış olur: Şərəfnisə xanım. *Firəng qızları başlarına örtən təsəklər mənə lazım deyil, al Parijdə onların başlarına ört ki, Qarabağdan onların havasına yellənib uçursan* [MFA I, s.48]. Ziba xanım. *Sənin namusunu arvadın Şölə xanım batırır ki, gecə-gündüz Teymur ağa ilə qol-boyundur*[MFA I, s.101]. *Teymur ağanın gözü aydın olsun ki, sevgilisinə təzə nimitənə buyrulur ki, geysin, onun qabağında süzsün* [MFA I, s.100].

Səbəb budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan vasitələr içərisində “zira ki, ona binaən, ondan ötrü ki, o səbəbə ki” və s. səbəb bağlayıcılarının da rolu vardır: *Ondan ötrü ki, ərzin qüvveyi-miqnatisiyyəsi, ya qüvveyi cazibəsi əmri həva məsafətindən fövqi-məqamə çıxmağa qoymaz və əmr, həva məsafəsindən fövqi-məqamda tənəffüs edə bilməz; zira ki, xilafı-qanuni-xilqətdir* [MFA II, s.75]. *Və başa dəri papağı təcviz etməyin, ondan ötrü ki, qanın daima bədəndə gərdişi və dəvəranı var* [MFA II, s.54]. *...biz ananın rəhmindən təvəllüd tapmırıq, bəlkə, ananın budundan təvəllüd tapırıq. Bu səbəbə ki, biz həqq-təalanın nuruyuq* [MFA II, s.57].

Səbəb budaq cümləsinin yalnız intonasiya ilə baş cümləyə bağlayan, “çünki” bağlayıcısının asanlıqla bərpa edilməsi mümkün olan variantları da tədqiq olunan əsərlərdə diqqəti cəlb edir:

Bayram. *...İndi gedirəm, işim var, mal gələn vaxtdır* [MFA I, s.73]. Hacı Salah. *Bir ayadək qayıdaram başqa bir işim yoxdur* [MFA I, s.99].

“Çün, çünki, zira ki” bağlayıcısının 1-ci işlənməsi nəticəsində budaq cümlə+baş cümlə tipli sintaktik bütöv formalaşmış-

dır ki, bu da müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün xarakterik deyil.

Çünki hər torpaqda cühuddan və ermənidən bir az var, bizim torpağımızda dəxi bir az olmaqları məsləhətdir [MFA I, s.192]. *Çünki Ağa Mərdan yerin, göyün haramzadasıdır, mən özümə vacib bildim ki, piş-əz vəqt sizi onun hiyləkarlığından xəbərdar edim* [MFA I, s.166]. *Zira ki, bu dərəcəyi-aliyə imama və ya onun naibi müctəhidi-ələmə mütəəlləqdir, ona binaən mən cəmi xütəbaya hökm yazdım ki, tamam vilayətlərin mənabirində xalqa elam etsinlər ki, haman əhadisin silsileyi-Səfəviyyə şümulu yoxdur* [MFA I, s.192]. *Çünki bu məclisi-xasdır, ona binaən mənim tərəfimdən icazət olunur ki, oturasınız* [MFA I, s.190]. *Çünki bir mərdi-səlimünnəfs və nikukar idi, həmişə üləmanın və ərbabi-mənasibin hərəkəti-naşayistəsi onun xatirinə toxunub, onların zəmmindən və zərbindən dilini saxlamağa qadir ola bilmirdi* [MFA I, s.197]. *Çünki Kərbəlayi Səlim bir mömin və müttəqi adam idi, istədi ki, oğlu molla olub üləma silkinə daxil olsun* [MFA I, s.196].

Məqsəd budaq cümləsi. Məqsəd budaq cümləsi baş cümlənin çatışmayan, yaxud qəlib sözlə ifadə olunan məqsəd zərfliyini ifadə edir. Əsasən, “baş cümlə+budaq cümlə” tipində özünü göstərən bu sintaktik bütövlərin budaq cümləsinin xəbəri çox vaxt əmr və arzu şəkillərində olur.

Xəbəri feilin əmr şəklində olan məqsəd budaq cümləsi ən işlək forma olub baş cümləyə daha çox *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır.

Şəhrəbanu xanım. *İsrağagün aşnası zərdablı Qurban bəyə kağız yazırdı ki, Şamaxı cəngilərinin vədəsini alsın, toya göndərsin* [MFA I, s.46].

Molla İbrahimxəlil. *Yerdə qalır iyirmi pud, onu da yəhudilər aparsınlar ki, vədim xilaf olmasın* [MFA I, s.40].

Şəhrəbanu xanım. *Qəza bu dərvişi bizə yetiribdir ki, bunun cadusu ilə oranı yıxdırıb xarab etdirək* [MFA I, s.61]. Şahbaz bəy. *...Yoxsa Pariji sən buyurub yıxdırıbsan ki, mən dəxi ora gedə bilməyim?* [MFA I, s.67]. Oruc. *Vəli, tufəngin çaxmağın*

yuxarı ayağa qovza ki, hamımız birdən tüfəngləri boşaldaq[MFA I, s.81]. Divanbəyi. *Ey, yasavul Kərim, aç bunun qollarını, yanında otur ki, qaçmasın*[MFA I, s.92]. Şölə xanım. *...Xan səni axtardır ki, tutdursun, öldürsün*[MFA I, s.116]. Pəri xanım. *...Getmişdim falçı Qurbana dua yazdırmağa ki, Allah sənə qızım Şölə xanımdan bir oğul kəramət eləsin*[MFA I, s.118]. Əsgər bəy. *...Biz gəlmişdik ki, on beş günün içində sənə yüz manat xeyir yetirək* [MFA I, s.131]. Yasavul. *...Məni qulluğunuzda göndərdi ki, bu xüsusda arz edim* [MFA I, s.154] və s.

Bəzən “ki” bağlayıcı vasitəsi bağlayıcıdan çox, ədat mövqeyinə keçir və budaq cümləni daha da qüvvətləndirir: Məstəli şah. *Məhzər oxuyuram, xanım, ki işimiz avand olsun* [MFA I, s.62].

Xəbəri feilin arzu şəklində işlənmiş məqsəd budaq cümlələri əmr şəklinə nisbətə az işlənmiş və baş cümləyə “ki” bağlayıcı vasitəsi ilə bağlanmışdır: Sona xanım. *Heydər bəy, səni Allaha and verirəm ki, bundan sonra dəxi gəzməyə getməyəsən* [16, s.149]. Hacı Qara. *...Gərək belə adamların bir neçəsinə tənbiş oluna ki, qaçaqçının qabağına çıxmayalar* [MFA I, s.142].

Ağa Mərdan. *...Anna Zeynəb xanım gərək mənim hər sözümə, hər tədbirimə əməl etsin ki, bu iş əncam tapa* [MFA I, s.172]. Şərəfnisə xanım. *İndi o da dəli-divanə olub ki, gərək gedəm bir Pariji görəm* [MFA I, s.47].

Baş cümlədə məqsəd budaq cümləsinin yerini müəyyənləşdirən “ona binaən, ondan ötrü, ondan ötrü ki” qəlibləri də işlənə bilir: Şölə xanım. *Ona binaən qaça bilməyib, hər ikisi gibrilər bu pərdənin dalısına ki, bəlkə, mən çölə-bayıra çıxan zamanda fürsət tapıb qaçsınlar* [MFA I, s.109]. Heydər bəy. *Ondan ötrü Səfər bəy məsləhət görür ki, götürüb qaçım, toy xərci aralıqda itsin* [MFA I, s.123]. Şəhrəbanu xanım. *İndi səni ondan ötrü çağırıdım ki, əgər bir əlacın var isə eylə* [MFA I, s.55]. Məstəli şah. *...Ondan ötrü ki, olar minbərə çıxıb aşkara xalqa vəz edirmişlər ki, cadukinə və sairə inanmayın* [MFA I, s.59].

“Ona binaən, onun üçün, ona görə” sözlərinin sinonimi kimi işlənən *çünkü* bağlayıcısına da təsadüf olunur: *Çünkü həmişə Şah Abbas oturan otağın qapısının dalında dururdu ki, çağırılan saat xidmət üçün hazır olsun* [MFA I, s.202-203]. Buradakı “çünkü” sözünün mövqeyi, vəzifəsi səbəb budaq cümləsində işlənən “çünkü” bağlayıcısından fərqlidir. Belə ki, məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin baş qütbündə işlənən “çünkü” bağlayıcısı budaq qütbünün “ki” bağlayıcısı ilə baş cümləyə bağlanmasına maneçilik yaratmır və bağlayıcı vasitə hesab olunmur. Səbəb budaq cümləsində isə “çünkü” budaq qütbünü baş qütbə bağlayan vasitədir və “ki” bağlayıcısı ilə işləmə bilmir.

Baş cümləyə “ta ki” bağlayıcısı ilə bağlanmış “... *müasir dildə öz izlərini şivələrdə saxlamış, ədəbi dildə məhdudlaşmış...*”⁸² məqsəd budaq cümlələrini də tədqiq olunan əsərlərdə müşahidə edirik: *Ey pərvərdigar, bizi cəhənnəmdən çıxar, ta ki sayistə əməl edək* [MFA II, s.50].

Baş cümləyə yalnız intonasiya ilə bağlanan məqsəd budaq cümlələrinin də xəbəri çox vaxt feilin əmr şəklində olur.

Şəhrəbanu xanım. *A qız, Gülçöhrə, get Şahbazı o biri dandan bura çağır, görüm bu necə sözdür* [MFA I, s.47]. Divanbəyi. *...Məşədi Qurban, əl çək bu qızdan, qoy Bayrama getsin* [MFA I, s.97]. Naçalnik. *...Ondan yaxşı muğayət ol, genə bir pis iş tutmasın* [MFA I, s.157]. *Bu saat fərraş göndər, münəccimbaşını mənim hüzuruma gətirsin* [MFA I, s.193].

Məqsəd budaq cümləsinin baş cümləyə yalnız intonasiya ilə bağlanması “...*elmi dilin tədricən daha çox sadələşməkdə olduğunu göstərən vasitə kimi M.F.Axundzadənin əsərində müşahidə olunur; məsələn: ...o bəyanı da o vərəqlərə yazdırın, müruri-dühur ilə yadigar qalsın*”⁸³ İntonasiya ilə baş cümləyə bağlanan məqsəd budaq cümləsinin iki hissəyə parçalanmış baş

⁸² Azərbaycan ədəbi dili tarixi. XIX əsr. [4 cilddə]. Bakı: 2007, c. 3, səh. 306.

⁸³ Azərbaycan ədəbi dili tarixi. XIX əsr. [4 cilddə]. Bakı: 2007, c. 3, səh. 306.

cümlə daxilində işlənməsi modeli də diqqəti cəlb edir: *Cavadlı Kərbəlayi Qənbər qızı Şahsənəmin ərini, bir illik yoldan başqa arvad almasın deyə, qaytarıb gətirmədimi?* [MFA I, s.55]. Əslində bu sintaktik bütövə məqsəd budaq cümləsinin sadələşmiş forması kimi baxmaq daha doğru olar, çünki “bir illik yoldan başqa arvad olmasın deyə” sintaktik vahidi təqdim olunmuş cümlənin məqsəd zərfliyidir.

Deməli, budaq cümlələr sadə cümləni genişləndirən vasitəyə çevrilə bilər. Bəzən baş cümlədə işlənən xəbər ifadə etdiyi mənaya görə budaq cümlənin növünü semantik cəhətdən şaxələndirə bilər. Sona xanım. *Mən dilimdən kağız verərəm ki, bundan sonra Heydər bəyi heç bir yaman işə qoymuyum* [MFA I, s.56]. Vəli. *...Oruc, qabağa gedək görək, kimdir gələn* [MFA I, s.82].

1-ci cümlədəki “dilimdən kağız verərəm” ifadəsi “söz verərəm, deyərəm” feilləri ilə sinonimlik yaradarsa, budaq cümlə tamamlıq və məqsəd paralellyində qalar:

- 1) bundan sonra Heydər bəyi heç bir yaman işə qoymayacağıma söz verərəm;
- 2) bundan sonra Heydər bəyi heç bir yaman işə qoymamaq üçün söz verərəm.

2-ci cümlədə isə vergül işarəsinin harada qoyulmasından asılı olaraq, tamamlıq və ya məqsəd paralellyindən qurtarmaq olar:

- 1) nə məqsədlə qabağa gedək? – gələnin kim olduğunu görmək üçün.
- 2) nəyi görək? – gələnin kim olduğunu.

Şərt budaq cümləsi. Şərt budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkət və əlamətin şərtini bildirir. M.F.Axundzadənin əsərlərində baş və budaq qütblərinin, həmçinin bağlayıcı vasitələrin işlənmə yerinə görə şərt budaq cümləsinin iki tipi müşahidə olunmuşdur.

I tip. “Baş cümlə+budaq cümlə” tipli sintaktik bütövlər tədqiq olunan əsərlərdə çox az işlənmişdir. Bu tipli şərt budaq cümlələri baş cümləyə “bəşərti ki, bu şərt ilə” bağlayıcı sözü, və “ki”

bağlayıcısı ilə bağlanır.

Heydər bəy. *Axır borc almışam, bu şərt ilə mənə verir ki, firəng malı gətirəm, qazancımı yarı bölək* [MFA I, s.126].
Namaz. ...*Gətirdiyimiz şeylərin başın batırmaq, izin itirmək mənim boynuma, bəşərti ki, hər zaddan mənə yarı pay olsun* [MFA I, s.77].
Molla İbrahimxəlil. *Bəşərti ki, mən sizə piş əz vəqt xəbər göndərməmiş gəlməkdə sibğət eləməyəsiz ki, məbada günlərin sayında genə bir günə səhv qılmaq ilə bimövqə iksirin təkmilində əqdəm buraya gəlib, o iksiri də bunun kimi xərab etməyəsiz* [MFA I, s.44].

Bəzən dialoji nitqdə fikrin sürətli ifadəsi və ya təkrara yol verilməməsi baxımından baş cümləsi məqsədli şəkildə buraxılan şərt budaq cümləsi yarımçıq cümlə şəklində təqdim olunur. Bu halda “bə şərti ki” bağlayıcı sözü baş cümlənin başa düşülməsinə və ya bərpa olunmasına şərait yaradır. Bucehətdən bir nümunəyə diqqət yetirək: Bayram. *Çox yaxşı, əgər mən bir hiylə qayıram ki, Tarverdi aradan çıxa, sən azad qalasan, ona razısanmı?* Pərzad. *Bəşərti ki, Tarverдини öldürmək olmaya* [MFA I, s.70].

Burada Pərzadın dili ilə yarımçıq cümlə şəklində verilən “Tarverдини öldürmək olmaya” şərt budaq cümləsi “bəşərti ki” bağlayıcı sözü və Bayramın nitqindəki cümlə vasitəsilə bərpa oluna bilir: Tarverdinin aradan çıxması, mənim azad qalmağım üçün quracağın hiyləyə bu şərtlə razıyam ki, Tarverдини öldürmək olmaya.

II tip. “Budaq cümlə+baş cümlə” tipi çox işlək model olub, müxtəlif bağlayıcı vasitələrlə formalaşır. Bağlayıcı vasitələrə görə belə cümlələri bir neçə qrupa ayırmaq olar.

1. Sintetik şərt budaq cümlələri baş cümləyə şərt şəklinin və ya şəkillərin şərtinin (isə) şəkilçisi olan -sa, -sə ilə bağlanır.

Hacı Kərim Zərgər. *Qış tapsan, yaz tapmazsan, yaz tapsan, qış tapmazsan* [MFA I, s.34].
Molla İbrahimxəlil. *Oları öldürməsən, məni görməmiş və pulları mənə verməmiş buradan getməzlər* [MFA I, s.36]. Şərəfnisə xanım. *Əvvəl əmimdən rüs-*

xət istəyəcəyəm, qoymasa, gecə atımı minib, Arazi o taya keçib, Müsyö Jordan ilə görüşüb, onunla bərabər gedib, Pariji görüb seyr edəcəyəm [MFA I, s.47]. Pərzad. ...*Məni uzaq aparsan, anamın günü qara olar* [MFA I, s.70]. Müsyö Jordan. *Bir ildən az qalsa, getməyindən mənzur olan fayda bilkülliyyə hüsula gəlməz* [MFA I, s.54]. Tarverdi. *Yaraq üçün evə getsəm, atam duyacaqdır*[16, s.80]. Bayram. *Allah qoysa, ölməsəm, tezliklə səni bəxtəvər elərəm*[MFA I, s.93].

Sintetik şərt budaq cümlələri baş cümləyə arzu şəklinin şəkilçisi -a, -ə ilə də bağlanır: *Bu hülqüdsün və Firdövsinin kəlamını xəta dilində dəxi tərcümə edəsən, vazeh məzmun çıxar* [MFA II, s.157].

2. Analitik şərt budaq cümləsi baş cümləyə “əgər, madam ki, çünki, indi ki” bağlayıcılarının köməyi ilə bağlanır.

“Əgər” bağlayıcısı ilə: Şərəfnisə xanım. *İkimci, əgər qulluq etmək istəyirsən, get Tiflisə, orda qulluq elə. Bir azdan sonra əgər istəyirsən, get başqa şəhərlərə ki, əl çatsın, ün çatsın* [MFA I, s.57]. Xan. *Əgər o sənin aşnandır, qoy sən deyən kimi olsun* [MFA I, s.113]. Sona xanım. ...*Əgər firəng malında belə qazanc var, dəxi pul yiyəsi səninlə niyə bölür?* [MFA I, s.126]. Heydər bəy. *Ey atamın goru haqqı, əgər bizi gördüyünüzü bir yerdə deyərsiniz, xəbər verərsiniz, sonra evinizin içində beşikdəki uşaqlarınızadək tamam gəlləm qırram* [MFA I, s.141]. *Əgər qərəzin bizi saymaqdır, onu bildir* [MFA I, s. 144]. Hacı Qara.Vallah, *əgər ayaq-ayaqdan tərpedibsiniz, cəmdəklərinizi yerdə sərilməş bilin!* [MFA I, s.145] Heydər bəy. ...*Əgər mən sənin sözündən çıxmışam, mənim yerim Sibirdir* [MFA I, s.151]. Səkinə xanım. ...*Əgər o məni alan idi, niyə qardaşım sağlığı heç bir ağız açmadı?*[MFA I, s.162] *Əgər başqalarının dini və məzhəbi həqdir, bizimki niyə həqq olmasın? Əgər nahəqdir, daha nə eləyək, el ilə gələn qara gün bayramdır. Əgər bu səyaq rəftar fəzilətdir, sənin babalarından bizə yetişibdir. Əgər qəbahətdir, bunun nisbətini bizə niyə verirsən?*[MFA II, s.120]

Bu nümunələrdən görünür ki, “əgər” bağlayıcısının işlən-

diyi şərt budaq cümlələrinin xəbəri həm feili xəbər olub feilin xəbər şəkli ilə, (əgər qulluq etmək istəyirsən, əgər ... deyərsiniz, əgər ayaq-ayaqdan tərpedibsiniz, əgər ... sənin sözümdən çıxmışam), həm də ismi xəbər olub isim, sifət, məsdər, feili sifət, predikativ söz və s. ilə (əgər ... aşnandır, əgər ... var, əgər ... saymaqdır, əgər ... alan idi, əgər ... həqdir, əgər ... nahəqdir, əgər ... qəbahətdir, əgər ... fəzilətdir) ifadə olunmuşdur. Lakin bu xəbərlərin hər birində -sa, -sə əlamətinə güclü ehtiyac duyulur.

“Madam ki” bağlayıcısı ilə: *Madam ki, cism tərkihi baqidir, bu keyfiyyət, yəni ruh onda zahirdir* [MFA II, s.93]. *Madam ki, etiqadati-puç xalqın xəyalında cagirdir, ya bir zirək Baba çıxar, ya bir huşyar sahibi-məzhəb peyda olur, bu elmsiz və cinnə və şeytana və firiştəyə və mö`cizə və kəramətə və külli-xəvariqadətə inanan xalqı bir saatda özünə görəvidə elər və despotu aradan götürər* [MFA II, s.47].

“İndi ki” bağlayıcısı ilə: *İndi ki səni gördüm, tamam dərd-qəmim yadımdan çıxdı* [MFA I, s.93]. Əsgər bəy. *İndi ki belədir, baş üstə oturaq, deyək ki, mətləb nədir* [MFA I, s.131]. Ağa Səlman. ...*İndi ki təvəqqe edirsən, qəbul edərəm* [MFA I, s.168].

“Çünki” bağlayıcısı ilə: Hakimi-şər. ...*Xub, Ağa Mərdan, çünki Hacı Qafurdan oğlan qalıbdır, dəxi nə mürafia lazımdır?* [MFA I, s.183] Vəli. *Dəxi nə eyləmək, çünki Tarverdi çarəsiz xahiş edir, onun sözü sınıncə, düşmənin boynu sınınsın* [MFA I, s.78].

Bu cümlələrdə işlənmiş “çünki” bağlayıcısı müasir Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisədə “indi ki, bir halda ki” şərt bağlayıcılarının sinonim variantı kimi çıxış etmişdir.

3. Analitik-sintetik şərt budaq cümləsi cümləyə “əgər, hər-gah” bağlayıcıları və -sa, -sə, -a, -ə şəkilçiləri ilə bağlanır:

a) Şərt bağlayıcısı və şərt şəklinin şəkilçi əlaməti (-sa, -sə) ilə.

Əgər doğru rəftar eləsəydin, əlbəttə, indi dövlətli kimsənlərin biri idin [MFA I, s.33]. *Əgər qatırçılıq etsəydin, bu qavara və zor ilə ildə əlli manata pul deməzdin* [MFA I, s.34].

Nuxulular. *Əgər biz özünü görə bilsəydik, çox yaxşı olardı* [MFA I, s.37]. Şahbaz. *Bəli, əmi, əgər sizin rüsxətiniz olsa, müs-yö Jordan ilə gedərəm, genə sonra özüm qayıdaram, gələərəm* [MFA II, s.51]. Hatəmxan ağa. *Doğru buyurursunuz, əgər o, Qarabağa gəlməsəydi, heç vaxt dövlətə çatmazdı* [MFA II, s.53]. “Əgər” bağlayıcısı və -sa, -sə şərt şəkilçisi ilə baş cümləyə bağlanan analitik-sintetik şərt budaq cümləsi tədqiq olunan əsərlərdə ən işlək modeldir.

A.Bakıxanovun nəsr əsərlərində də bu tipli cümlələr çox işlənmişdir: *Əgər həqqi-neməti fəramuş edib mənə təərrüz qıl-san, bu nan gözlərini tutsun və səməmi-küfrani nemət gülşəni-ömrünü xəzan etsin.*⁸⁴

Hərgah ...-sa² modelinə isə çox az təsadüf olunur: *Hərgah rəisi-ləşgər öz hökmündə olan sipahilərin məvacibini isal etməkdə qüsur göstərsəydi, müridi-bazxast olurdu və rəiyyəti mə-nafe və məhsulatlardan iyirmidən bir xəzinəyə mal verirdilər* [MFA I, s.21]. M.F.Axundzadənin əsərlərində analitik-sintetik şərt budaq cümləsinin *hərgiz* şərt bağlayıcısı və şərt şəkilçisi ilə formalaşan modeli də diqqəti cəlb edir: *Divanbəyi. Söz ver ki, hərgiz qaçmasan, rüsxət verrəm* [MFA I, s.92].

Bu sintaktik bütövün “söz ver ki” hissəsitamamlığı çatışmayan baş cümlədir. Tamamlıq budaq cümləsi isə şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin (hərgiz qaçmasan, rüsxət ver-rəm) işlənməsi ilə ellipsisə uğramış, nəticədə qeyri-normativ cümlə konstruksiyası alınmışdır. Şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə tamamlıq budaq cümləsini anlamağa şərait yaradır: Söz ver ki, qaçmayacaqsan.

Divanbəyinin dili ilə təqdim olunan bu cümlə konstruksiyası Azərbaycan dilində danışmaqda çətinlik çəkən qeyri-millətdən olan şəxsin danışdığı şəkildə qurulmuş cümlə konstruksiyasıdır.

b) Şərt bağlayıcısı və arzu şəklinin şəkilçi əlaməti (-a, -

⁸⁴ A.Q.Bakıxanov. Seçilmiş əsərləri. Bakı: 2005, səh. 122.

ə) ilə.

Müsyö Jordan. ...*əgər Qarabağa gəlməyəydi, bu qədər dövləti hardan ələ salardı?* [MFA II, s.53] Vəli. ...*Allaha and olsun, əgər ayaq geri qoyasan, şeytanını çəkib qarnını tüstü ilə doldurram* [MFA I, s.81]. ...*Ey, Tarverdi, vallah əgər qaçasan, obanın içində də haqqına fikir çəkərəm, özün bil* [MFA I, s.82]! Sona xanım. ...*Əgər bu səfər də tanıyalar, gərək genə təzədən qaçaq ola, mənim günüümü qara edə* [MFA I, s.124]. ...*Allah eləməmiş, əgər sənin başına bir iş gələ, ya qaçaq olasan, ya tutulasan, mən dünyada sağ qala bilməyəcəyəm* [MFA I, s.149].

M.F.Axundzadənin əsərlərində analitik-sintetik şərt budaq cümlələrinin “əgər ...-a, -ə” modeli “əgər ... -sa, -sə” modelinə nisbətə çox az işlənmişdir. Həmçinin -a, -ə şəkli əlaməti bu cümlələrdə arzu, istək məzmunundan çox, şərt məzmunu daşıyır.

4. Asindetik şərt budaq cümlələri baş cümləyə yalnız intonasiya ilə bağlanır.

Hatəmxan ağa. *Çox yaxşı, arvad, allahı sevirsən, çığırma* [MFA I, s.50]. ...*Bacarırsan, qoyma getsin* [MFA I, s.54]. Pərzad. *Ay Bayram, allahı sevirsən, mənim ürəyimi qana döndərmə* [MFA I, s.70].

Buradakı budaq cümlələrdə şərt əlaməti intonasiya ilə verilmişdir, şərt şəkilçisi isə asanlıqla bərpa oluna bilər: allahı sevirsənsə, çığırma; bacarırsansa, qoyma getsin; allahı sevirsənsə, mənim ürəyimi qana döndərmə.

Komponentləri intonasiya ilə bağlanmış digər bir şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləyə də nəzər salaq: Teymur ağa. *Sənin ərin mənim ilə nəməkbə-hərəmlıqbinasını qoyubdur, ondan sonra bura gəlib-gedə bilmənəm*[MFA I, s.116].

“Budaq cümlə+baş cümlə” tipli bu sintaktik bütövdə -sa, -sə şərt əlamətinə deyil, “İndi ki” şərt bağlayıcısına ehtiyac hiss olunur: İndi ki sənin ərin mənim ilə nəməkbəhərəmlıq binasını qoyubdur. Semantik cəhətdən bu cümlədə nəticə əlamətini də görmək mümkündür.

Şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə komponentlərin inversiya ilə verilməsi M.F.Axundzadənin əsərlərində daha çox diqqəti cəlb edir.

Hacı Nuru şair. *İndi yalnız tənaxına da razıdır, əgər ələ gələ ...* [MFA I, s.34]. Nuxulular. *Saniyə, hər birimiz bir töhfeyi-həqir xidmətinə gətirmişik, əgər qəbul edib öz şəfqətini bizə şamil edə* [MFA I, s.36]. Bayram. *Mənə nəsib olmağın öz əlindədir, əgər istəsən* [MFA I, s.70]. Namaz. ... *Məgər mənə əvvəldən gələrdi, əgər quldurluğa əl qoymasaydım* [MFA I, s.79]. Vəzir. *Niyə çıxıb o saat məni xəbərdar etmədin, əgər doğru deyirsən* [MFA I, s.108]. Vəzir. *Sənin çörəyin mənə qənim olsun, əgər xilaf ərz edirəm* [MFA I, s.113]. Teyyibə xanım. *Bəs hanı, əgər burda düşübdür?* [MFA I, s.128] Vəzir. *Mənim başımı necə çəkib ağırını tutacaqsan, madam ki başım bədənimdədir?* [MFA I, s.118] Naçalnik. ... *Bəyliyi lap unudarsan, əgər sualıma cavab verməsən* [MFA I, s.152]. Ağa Mərdan. *Yeritmək olmazdı, əgər Hacı Qafurun bacısının köməyi olmasaydı* [MFA I, s.173]. Zeynəb xanım. *Bəli, söz verirəm, əgər bacarsam* [MFA I, s.174].

M.F.Axundzadənin səhnə əsərlərindəki müxtəlif xarakterli personajların dilindən götürülmüş bu cümlələrdə “əgər” bağlayıcısı və arzu, şərt, xəbər şəkillərinin şəkli əlamətləri ilə işlənən şərt budaq cümlələri inversiyaya uğramışdır. Əsasən, “əgər”, bəzən də, “madam ki” şərt bağlayıcısı, yaxud -sa, -sə şərt şəkliçisi bu cümlələrə qrammatik və semantik cəhətdən şərt məzmunu versə də, semantik baxımdan bunlara qoşulma cümlə kimi də yanaşmaq olar. Bu qənaətə gəlməyin əsas səbəbi budaq cümlələrdə qoşulma intonasiyasının hiss olunmasıdır. Cümlələrin bu şəkildə təqdim olunması, müəllifin şifahi nitqi yazıya köçürmək istəyinin bir forması kimi qəbul edilə bilər.

Qarşılaşdırma budaq cümləsi. Qarşılaşdırma budaq cümləsi baş cümlənin çatışmayan xüsusiləşmiş zərfliyini ifadə edir. “*Qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri mənaca qarşılaşdırılır, müqayisə edilir, fərqlən-*

dirilir və ya biri digərinə güzəştə gedir".⁸⁵

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, M.F.Axundzadənin də əsərlərində bu sintaktik bütövlərin yalnız "budaq cümlə+baş cümlə" tipindən istifadə olunmuşdur. Qarşılaşdırma budaq cümlələri baş cümləyə aşağıdakı üsullarla bağlanmışdır:

1. Analitik üsulla baş cümləyə bağlanan qarşılaşdırma budaq cümlələrində bağlayıcı və ədatların rolu əsasdır.

"Ki" bağlayıcısı bu sintaktik bütövlərin komponentlərini bir-birinə bağlamaqda çox işlək vasitələrdən olmasa da, semantik-qrammatik cəhətdən çox maraqlı modellər yarada bilir: *Bizim babamız Adəmə və anamız Həvvaya cənnətdə nə əskik idi ki, genə Allahın əmrini sındırdılar və cənnətdən qovuldular?*[MFA I, s.208].

Cümlə ritorik sual şəklində qurulmuşdur. Bu sintaktik bütövün 1-ci komponentində "nə" sual əvəzliyi ilə yaradılan "nə əskik idi" ifadəsi "heç nə əskik deyildi" ifadəsinin müqabilində işlənmişdir. Sintaktik cəhətdən inkar məzmunlu bu ifadə 2-ci komponentdə təsdiqlə qarşılaşdırılır: *heç nə əskik deyildi, amma yenə Allahın əmrini sındırdılar və cənnətdən qovuldular.*

Baş cümlədə, yəni 2-ci komponentdə belə bir sual yaranır: *Nəyə baxmayaraq, hansı halda genə Allahın əmrini sındırdılar və cənnətdən qovuldular?* Bu sualın cavabı olaraq budaq cümlə (1-ci komponent) baş cümlənin çatışmayan xüsusiləşmiş zərfliyinə çevrilir: *Bizim babamız adəmə və anamız Həvvaya heç nə əskik olmadığı halda, genə Allahın əmrini sındırdılar və cənnətdən qovuldular.*

Cümlədə bir nəticə əlaməti də hiss olunur. Bunun səbəbi baş cümlədəki xəbərlərin semantik məzmunu ilə bağlıdır: *sındırdılar və nəticədə qovuldular.*

R ritorik sual şəklində qurulmuş bir cümləyə də nəzər salaq: *İslam dininin əqaidi, yəni hindulərin əqaidindən də puç və çü-*

⁸⁵ Q.Ş.Kazımov. Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin inkişaf tarixi. Bakı: 2010, səh. 127.

rükdür ki, sənin gözün indi bunu görür? [MFA II, s.118] Emosi-onallığı artırmaq məqsədilə “yəni” (sinonimi məgər) sual ədatı və sual intonasiyası əsasında qurulan bu cümlənin 1-ci kompo-nentində (budaq cümlədə) semantik cəhətdən inkarlıq əlaməti vardır və bu, 2-ci komponentdəki (baş cümlədəki) təsdiq əlaməti ilə qarşılaşdırılır: İslam dininin əqaidi hindulərin əqaidindən də puç və çürük deyil, amma sənin gözün indi bunu görür.

Baş cümləyə verilə bilən “nəyə baxmayaraq, hansı halda sənin gözün indi bunu görür?” sualı budaq cümlənin baş cüm-lədə çatışmayan xüsusiləşmiş zərfliyi ifadə etdiyini göstərir: islam dininin əqaidi hindulərin əqaidindən də puç və çürük ol-madığı halda.

Sual əvəzliyi və intonasiya əsasında formalaşan digər bir ritorik suallı cümləyə də diqqət yetirək: Kərəməli. *Ay ağa, ha-vaxt başburt aldın ki, gedirsən?*[MFA I, s.137]

Bu cümlənin bir maraqlı cəhəti odur ki, “gedirsən” sözündə şəxs sonluğu vurğuludur: “gedirsə`n”. Cümlənin ritorik sualdan çıxarılan variantı isə budur: başburtalmamısan, amma gedirsən (başburtun yoxdur, amma getmək istəyirsən). “Ki” bağ-layıcısının asılılıq yaratması bu cümləni tabeli mürəkkəb cümlə şəklində qavramağa imkan verir. “Budaq cümlə+baş cümlə” modelli bu sintaktik bütöv qarşılaşdırma əlaqəli tabeli mürəkkəb cümlədir və bu şəkildə sadələşir: Başburtun olmadığı halda, getmək istəyirsən. Bəzi dilçilik ədəbiyyatında qarşılaşdırma budaq cümləsinin “baş cümlə+budaq cümlə” tipindən bəhs edilmiş və M.F.Axundzadənin əsərlərindən iki cümlə nümunə verilmişdir: Hacı Qara.*Onların qılınc-tüfəngi o qədər məni qorxutmur ki, silisti, apar-gətiri canıma vəlvələ salır.* Sona xanım. *Özümü öldürürəm ki, onu yaman işə qoymanam.*⁸⁶

“Ki” bağlayıcısının işləndiyi tabeli mürəkkəb cümlələrdə

⁸⁶ Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: 2007, IV hissə, səh. 344 ; Azərbaycan ədəbi dili tarixi. XIX əsr. [4 cildə]. Bakı: 2007, c. 3, səh. 309 ; Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: 2004, səh. 393.

çox vaxt baş cümlə əvvəl gəlir. Lakin zaman budaq cümlələrinə “ki” bağlayıcı variantında budaq cümlənin əvvəldə işləndiyi nümunələr də az deyil. Məsələn: Yenicə işimi qurtarmışdım ki, qonaqlar qapını döydülər. Evdən çıxmışdım ki, yağış başladı və s. Yuxarıdakı nümunələrə semantik-qrammatik baxımdan nəzər salaq.

1-ci baxış: Onların qılinc-tüfəngi məni o qədər qorxutmur, amma silisti, apar-gətiri canıma vəlvələ salır. Özümü öldürürəm, amma onu yaman işə qoymanam.

2-ci baxış: Onların qılinc-tüfəngi məni o qədər qorxutmasa da, silisti, apar-gətiri canıma vəlvələ salır. Özümü öldürməli olsam belə, onu yaman işə qoymanam.

3-cü baxış: Nəyə baxmayaraq, hansı halda onların silisti, apar-gətiri canıma vəlvələ salır? Nəyə baxmayaraq, hansı halda onu yaman işə qoymanam?

4-cü baxış: Onların qılinc-tüfəngi məni o qədər də qorxutmadığı halda, silisti, apar-gətiri canıma vəlvələ salır. Özümü öldürə biləcəyim halda belə, onu yaman işə qoymanam (özümü öldürmək lazım olduğu halda belə, onu yaman işə qoymanam).

“Ki” bağlayıcısı bu cümlələrin tabeli mürəkkəb cümlə olduğunu şərtləndirən əsas amildir. Qarşılaşdırma budaq cümlələrinə “yeni informasiya baş cümlələrdədir: budaq cümlələr məlum olan”ı, baş cümlələr “yeni”ni bildirir.⁸⁷ Bu cəhətdən təqdim olunan cümlələrdə də “yeni” onların silistin, apar-gətirinin Hacı Qaranın canına vəlvələ salmasıdır, Sonanın Heydər bəyi yaman işə qoymaq istəməməsidir; “məlum olan” isə budur: Hacı Qaranı onların qılinc-tüfəngi qorxutmur, Sona Heydər bəyi yaman işə qoymamaq üçün özünü öldürə də bilər. Baş və budaq komponentlərini qarşılaşdıran digər bir əlamət də tərəflərdə təsdiq-inkarlığın olmasıdır: qorxutmur, (amma) vəlvələ salır, öldürürəm, (amma) qoymanam. Əgər bu cümlələr “baş cümlə+budaq cümlə” şəklində qəbul edilərsə, 1-ci sintaktik bü-

⁸⁷ Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: 2004, səh. 393.

töv dərəcə, 2-ci sintaktik bütöv isə məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə kimi anlaşılar:

1-ci cümlə: Onların qılinc-tüfəngi məni nə dərəcədə qorxutmur? – Onların silistinin, apar-gətirinin canıma vəlvələ saldığı dərəcədə.

2-ci cümlə: Özümü niyə öldürürəm? – Onu yaman işə qoy-mamaq üçün.

Qarşılaşdırma budaq cümləsinin tədqiq olunan əsərlərdə analitik üsulla yaranan ən işlək modeli “əgərçi” güzəşt bağlayıcısı əsasında formalaşmışdır və (əgərçi ...) → [amma və ya lakin ...] quruluşuna malikdir.

Vəzir. *Əgərçi namünasib təklifdir, amma müzayiqə yoxdur* [MFA I, s.118]. *...əgərçi oruc bayramında bir neçə uşaq basdı, amma çox rəqiqül qəlb adam idi* [MFA I, s.194]. Ağa Kərim. *...Mən əgərçi ondan narazıyam, amma hünərini danmaq olmaz* [MFA I, s.167]. *Əgərçi o növ şövkət və səadət Firəngistan və Yengi Dünya əhlinin bu əsrdə olan şövkət və səadəti cəfəfində çıraq kimi hesab olunur gün müqabilində, lakin İranın bu halətinə nisbət nurdur zülmət müqabilində* [MFA II, s.20].

Bu model qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlənin qütblərini də təşkil edə bilər:

Naçalnik. *Heydər bəy, əgərçi quldurluq cəhətindən sənin təqsirin yoxdur, amma çün başburtsuz sərhəddən otaya keçib, qaçaq mal gətirib, murov göndərən qaravulların üstünə qılinc və tüfəng çəkibsiniz, zakona görə gərək mən bu saatda sizi dustaq edib Qalaya aparam* [MFA I, s.156].

Bu sintaktik bütövün 1-ci qütbünü qarşılaşdırma budaq cümləsi (...əgərçi quldurluq cəhətindən sənin təqsirin yoxdur), 2-ci qütbünü isə şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədən ibarət olan baş cümlə (amma çün başburtsuz sərhəddən o taya keçib, qaçaq mal gətirib, murov göndərən qaravulların üstünə qılinc və tüfəng çəkibsiniz, zakona görə gərək mən bu saatda sizi dustaq edib Qalaya aparam) təşkil edir.

“Əgərçi” güzəşt bağlayıcısı ilə formalaşan sintaktik bütöv-

lərdə qarşılaşdırma “amma, lakin” bağlayıcısı işlənməyə də bilər: *əgərçi bu növ cangüdəzlik ona sadıq və xeyrəndiş dostlar bəhəm etdi, nəhayət, axırda bədbəxtliyinə bais oldu* [MFA I, s.197].

Tədqiqat zamanı istifadə olunmuş nəşrlərdə durğu işarələri nəzərə alınmazsa, mətni mürəkkəb cümlələrdə də (əgərçi ...) → [lakin ...] modelini görmək mümkündür:

Teymur ağa. *İndi mən təqsirindən keçib səni bilkülliyyə bağışlayıram və əgərçi səni öz sifətlərinə görə dəxi süğli-xəzarətdə baqi qoya bilmənəm. Lakin bundan sonra müdamül-həyat məndən vəzifəxor olub, kamali-asayışdə güzəran edəcəksən* [MFA I, s.120].

Əgərçi bağlayıcısının müasir Azərbaycan ədəbi dilində sinonim variantı kimi işlənən *hərçənd* güzəşt bağlayıcısı da tədqiq olunan əsərlərdə diqqəti cəlb edir: Hacı Nuru şair. *Hərçənd bir neçə vaxt bundan irəli, belə deyirlər, o, Tiflisə getmişdi, amma ona kimya qayıрмаğa kim izin verdi və kim gördü* [MFA I, s.33].

Müasir Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisədə “hərçənd” güzəşt bağlayıcısının sinonim variantı olan “çünki, ondan ötrü ki” bağlayıcıları da tədqiq olunan əsərlərdə müşahidə olunur:

Çünki o məlunların xəbarı əksər övqat nəticə bağışlayır, amma özləri yalançı və bədzatdırlar [MFA I, s.193]. *Ondan ötrü ki, bu növ tədbiri müqəddəm olmamış Əfşariyyənin bərqi-dirəxşəndəsi bu işə cəsarət etdi, amma səltənətini və başını bu sövdada bada verdi* [MFA II, s.46].

Budaq cümlə baş cümləyə *nə qədər* bağlayıcı sözü və intonasiya ilə bağlanır: *Təbrizdə nə qədər axtardım, yaxşısını tapa bilmədim* [MFA II, s.96].

Əgər, madam ki bağlayıcıları da *həmçinin, əgərçi* bağlayıcıları ilə sinonimlik yaradaraq analitik üsulla qarşılaşdırma budaq cümlələrinin yaranmasına şərait yaradır: *Əgər Kürəkan nəslinin qanında bu növ xurdəbinlik var idi, bu növ filosofluq var idi, bu növ həqq ilə batilə fərq vermək qüvvəsi var idi və bəni-növi-bəşəri cəhl və zələlətdən qurtarmağa talib olmaq və on-*

ların əhvalına cansuz olmaq maddəsi var idi, pəs niyə sənin babaların üç yüz ildən ziyadə Hindustan xalqının içində səltənət edib hindulərin puç-puç əqaidinə mültəfit olmadılar? [MFA II, s.118] *Xülasə, madam ki, elmin rəvaci yoxdur və madam ki, xalq elm səbəbi ilə, həqq ilə batilə fərq verməyə qabil deyil, gündə bir Şeyx Əhməd-Bəhreyni və gündə bir Bab və bir Rükni-rabə` çıxacaq, aləmə fitnə və aşub salacaq və xalqı sərgərdan və bədbəxt edəcəkdir* [MFA II, s.110].

Hər iki sintaktik bütövədə 1-ci qütbü təşkil edən budaq cümlələr sadalama intonasiyası ilə paralel olaraq baş cümləyə bağlanmışdır. Hər iki cümlənin qütblərində təsdiq-inkarlıq əlaməti qarşılaşdırmanın əlaməti olaraq çıxış edir.

2. Sintetik üsulla baş cümləyə bağlanan qarşılaşdırma budaq cümlələri -sa, -sə şərt və -a, -ə arzu əlaməti ilə çıxış edir.

-sa, -sə şərt şəkilçisi ilə. Məsələn: Üçüncüsü. *Hər kim olsa, haqqına fikir çəkərik* [MFA I, s.138].

Bu cümlənin əsl semantik məzmununu sadələşmiş variantda açılır: Kim olmağından asılı olmayaraq, haqqına fikir çəkərik.

“Olsa” sözünün sinonim variantı “olursa-olsun” ifadəsidir. Bu baxımdan bir nümunəyə də diqqət yetirək: *Hər əqidə ilə olursa-olsun, tarixdə bu növ mətləblərə əl vurmaq caiz deyildir, xüsusən məzmun səhih olmadıqda* [MFA II, s.198]. Bu cümlənin “xüsusən məzmun səhih olmadıqda” hissəsi baş cümlənin inversiyaya uğramış zaman zərfliyi olmaqla yanaşı, həm də semantik cəhətdən qoşulma funksiyası daşıyır.

-sa, -sə şərt şəkilçisi “da, də” qüvvətləndirici ədatı ilə birlikdə qarşılaşdırma budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan vasitəyə çevrilir. Bu, qarşılaşdırma budaq cümlələrində ən işlək vasitədir.

Səkinə xanım. Mənim haqqım yerli-dibli batsa da, mən Ağə Həsənə gedən deyiləm [MFA I, s.162]. *Ürəyim parçalansa da, bu qiyası sən özün etməlisən* [MFA II, s.33]. *Ohan. ...Siz mənim yanımda olandan sonra yüz qaçaqçı da olsa, öhdəsindən gəlləm* [MFA I, s.139].

Bu tipli cümlələrin *isə* şərt əlaməti ilə də yarandığını görürük: *Bizim padşahımız despot isə də, Allaha şükür, genə özümüzdəndir* [MFA II, s.121].

-a, -ə arzu şəkilçisi ilə. Əsgər bəy. *A canım, yüz əjdaha olan, bu yola yalnız gedib-gələ bilməzsən* [MFA I, s.133]. Səkinə xanım. ...*Vallah, istər aləm tufana gedə, mən Ağə Həsənə gedən deyiləm* [MFA I, s.161].

Bu növ cümlələrin də yaranmasında “da, də” qüvvətləndirici ədatı iştirak edir: *Vəzir. ...Ondan ötrü ki, Teymur ağə fərzən onun sevgilisi də olmuş ola, öz cəzasına yetişdi* [MFA I, s.117].

3. Analitik-sintetik üsulla baş cümləyə bağlanan qarşılaşdırma budaq cümlələrində “əgərçi, əgər, hərçənd” bağlayıcıları, “nə qədər” bağlayıcı sözü ilə birlikdə -sa, -sə şərt, -a, -ə arzu əlamətləri, “da, də” qüvvətləndirici ədatı iştirak edir.

Şahbaz bəy. *Əgər sən tək pərilər padşahi Pariji yıxdırsa da, halaldır* [MFA I, s.67]. *Əgər Ərəbistanın havasından sağ qalsan da, məbəliği-küllü sərf edirsən və zimmində əsla bir faydə yoxdur* [MFA II, s.90]. *Əgər sən xəstə olsan da, az-çox ağıllı olduğundan onun mənasını anlayacaqsan* [MFA II, s.195].

Müasir Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisədə bu cümlələrdə işlənən “əgər” bağlayıcısı artıq olub, norma pozulması kimi qeydə alınə bilər.

Lakin cümlələrin tarixi inkişafında “əgər” və -sa, -sə əlamətlərinin birgə işlənməsi təbii haldır, “da, də” ədatı isə qarşılaşdırma əlamətini qabarda bilən bir vasitədir.

“Nə qədər” bağlayıcı sözü də bu növ cümlələrdə bağlayıcı vasitə kimi çıxış edir: *Nə qədər sahibi-dövlət, nə qədər sahibi-qüdrət olsam da, genə alam və əsqamdan və hümmü gümmüdan azad olmayacağam* [MFA I, s.51]. ...*nə qədər şədiqülqəlb olsa da, bükadan özünü saxlaya bilməz və sair bu misal şüərə küllimiləl arasında mövcuddur* [MFA I, s.31].

Qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin inversiya şəklində təqdim olunduğu nümunələr də az deyil.

Divanbəyi. ...*Barı bu işin şükranəsinə nizama tabe olun,*

əgərçi heç nizamu və zabitəni anlamırsınız [MFA I, s.85]. Amma mən çox quldurluq tutmuşam, əgərçi quldurluğa getməmişəm [MFA I, s.92].

Durğu işarələrindən asılı olmayaraq, mətni sintaktik bütövlərdə də bu inversiyanı görmək mümkündür.

Molla İbrahimxəli. *Hər dəfəyi-tərkibində bir para xarici mənəvi şəraiti diqqətlə məmul və məlhuz etmək ilə ki, iksirin xəvvasının müqtəziyyatındadır. Əgərçi sair mütəarif xalqa görə bu növ şəraiti-mənəviyyə badii-nəzərdə qəribə əcibə görünür [MFA I, s.40]. Hatəmخان ağa. Necə ki, mən onları bilirəm ancaq Müsyö Jordanı görmək ilə və sözlərinə qulaq asmaq ilə. Əgərçi Qarabağdan başqa bir özgə yer görməmişəm [MFA I, s.51]. Hacı Qara. ... Heç kəsi gərək adam özünə yavuy qoymasın. İstər hər libasda olsa da [MFA I, s.136]. Xudaverdi. Deməmiş olsan da, bir abbası şafəqqət elə gedim. Əgərçi oğlum nişanbənişan səni deyirdi [MFA I, s.129].*

Nümunələrdən görüldüyü kimi, inversiyaya uğramış hissələrdə (əgərçi sair mütəarif xalqa görə bu növ şəraiti-mənəviyyə badii-nəzərdə qəribə əcibə görünür, əgərçi Qarabağdan başqa bir özgə yer görməmişəm, istər hər bibasda olsa da, əgərçi oğlum nişanbənişan səni deyirdi) semantik cəhətdən qoşulma əlamətləri çox qabarıqdır.

Qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr.

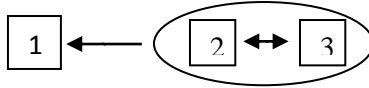
*“Tabeli mürəkkəb cümlə neçə tərkib hissədən ibarət olur olsun, həmin tərkib hissələr iki qütbdə birləşir, cümlə bütövlükdə baş və budaq cümləyə ayrılır”.*⁸⁸

M.F.Axundzadənin əsərlərinin dilində bir-birindən maraqlı qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlə modelləri müşahidə olunur. Bu cümlələri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Baş cümləsi sadə, budaq cümləsi tabesiz mürəkkəb cümlə şəklində olanlar. *Hələ buyurun görək, zəhmət çəkməyinizdən qərəz məhz o cənabın ziyarətidir, ya başqa bir məramınız dəxi*

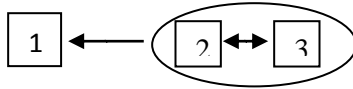
⁸⁸ Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: 2004, səh. 418.

var? [16, s.36].

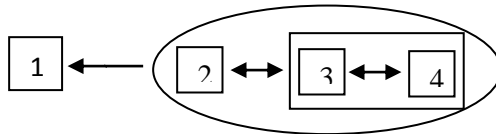
Bu cümlənin birinci qütbü baş (Hələ buyurun görək), ikinci qütbü isə tərkibində bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə olan tamamlıq budaq cümləsindən ibarətdir.

Bununla da teatrda olanların hamısı eşidib bilməmiş olur ki, Kövkəb nə yazmışdı və Hacı Rəcəb nə cavab vermişdi [MFA I, s.182].

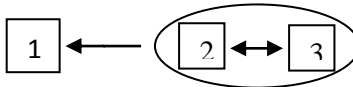
Cümlənin birinci qütbü baş (Bununla da teatrda olanların hamısı eşidib bilməmiş olur ki), ikinci qütbü isə tərkibində ardıcıl-zamanlı birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə işlənmiş tamamlıq budaq cümləsidir.

Tarverdi. İgidlərin başçısı Koroğlu deyibdir ki, igidlik ondur, doqquzu qaçmaqdır, birisi heç gözə görünməmək [MFA I, s.82].

Bu cümlədə də birinci qütbü baş (*İgidlərin başçısı Koroğlu deyibdir ki*), ikinci qütbü isə 3 sadə cümlə əsasında formalaşan aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədən ibarət tamamlıq budaq cümləsidir.

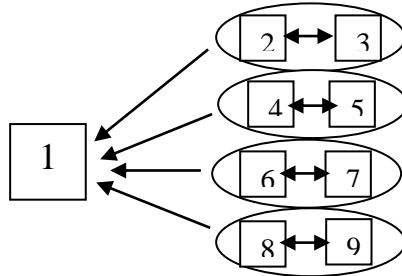
Ağa Mərdan. Allaha mürvərdir ki, bu yetimin atasının pulunu özgəsi yesin, bu yetim həsrət ilə qapılarda qalsın? [MFA I, s.180].

sxemindən də göründüyü kimi, bu cümlənin birinci qütbü baş (Allaha mürvətdir ki) cümlədir. İkinci qütbü isə tərkibində səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə olan mübtəda budaq cümləsidir.

Birinci qütbüsədə, ikinci qütbü tabesiz mürəkkəb cümlə olan cümlələrin elə modelləri də var ki, ikinci komponent paralel budaq cümlələr şəklində qurulmuşdur.

Aya, mucidin ədalətinə layiqdirmi, gündə beş-on yol ərinməz Cəbrailin onun-bunun yanına çapdırsın, mənim yanıma heç bir yol da göndərməsin və imamı ananın pəhlusundan doğuzdursun, məni fərcindən – bu kəsif və murdar mənfəzdən və birisini qoyun yaratsın, birisini qurd, qırqovul yaratsın, birisini iti cəngəllı qızılquş?[MFA I, s.73].

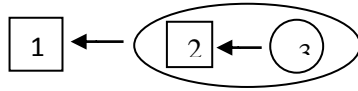

Bu, cümlənin birinci qütbü baş, ikinci qütbü isə 4 paralel budaq cümlədən ibarət olan mübtəda budaq cümlələridir. 1-ci və 2-ci budaq cümlələrin tərkibində qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə, 3-cü və 4-cü budaq cümlələrin tərkibində isə zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə işlənmişdir.

2. Baş cümləsi sadə, budaq cümləsi tabeli mürəkkəb cümlə şəklində olanlar.

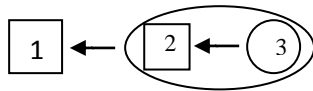
Yusif Sərrac fərizeyi-zöhrü əda edib, oturub əlində bir ci-lovu tikib tamam edirdi, çünki müştəri tapşırmışdı ki, gərək o gün hazır ola [MFA I, s.199].

Cümlənin *çünki* bağlayıcısına qədər olan hissəsi baş, qalanı tərkibində tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə yerləşmiş səbəb budaq cümləsidir və bu sxemə uyğundur:

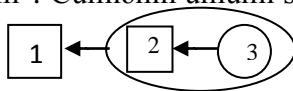

Məgər eşitməmişiniz ki, bir neçə şeyatinə əmr etmişəm ki, həmişə Şişə qalasında üsuli və şeyxi mollalarının arasında fitnə və fəsad salıb heç vaxt oları dinc qoymasınlar? [MFA I, s.59].

Bu sintaktik bütöv ümumilikdə tamamlıq budaq cümləsidir. “Məgər eşitməmişiniz ki...” baş cümlə, qalanı tamamlıq budaq cümləsidir. Budaq cümlə özüdə tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədən ibarətdir:

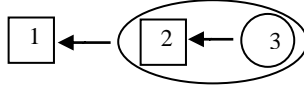
Şəhrəbanu xanım. Əlbəttə, mən indi bu saatda çıxaram, Hətəm xan ağanı da, Şahbaz bəyi də ilxıya baxmağa göndərrəm və tapşırıram ki, gələndən sonra Şərəfnisənin evində yıxılısınlar-yat-sınlar ki, gecə bu damda su qoyub Şərəfnisənin başını yuyub çimdircəyəm [MFA I, s.56]. Ümumilikdə tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə kimi formalaşan bu cümlənin budaq cümləsi səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədən ibarətdir: “... gələndən sonra Şərəfnisənin evində yıxılısınlar-yat-sınlar ki, gecə bu damda su qoyub Şərəfnisənin başını yuyub çimdircəyəm”. Cümlənin ümumi sxemi bu şəkildədir:

Məstəli şah. Əcinnələrə, ifritələrə hökm etdim ki, tamam Naxçıvan, Şərur mahallarının damlarını qaldırıb yer ilə yeksan etdilər ki, zərbindən Ağrı dağının bir tərəfi də qopub tökülüb Akur kəndini batırdı [MFA I, s.60].

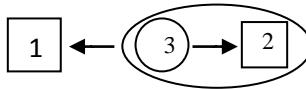
Bu da tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Lakin budaq cümlənin son komponentində nəticə əlaməti ortaya çıxır. “Əcinnələrə, ifritələrə hökm etdim ki ...” baş cümləsindən sonra işlənən tamamlıq budaq cümləsi nəticə budaq cümləsi

şəklində formalaşmışdır: “... *tamam Naxçıvan, Şərur məhəllələrinin damlarını qaldırıb yer ilə yeksan etdilər ki, zərbindən Ağrı dağının bir tərəfi də qopub tökülüb Akur kəndini batırdı*”. Cümlənin sxemi bu şəkildədir:

Şeyx Salah. *Bəli, oxuduğum haqqı, mən gözümlə gördüm ki, Molla İbrahimxəlilə hər kəs sikkəli pul gətirdisə, iki çəkisi bərabəri sikkəsiz xalis gümüş aldı apardı* [MFA I, s.32].

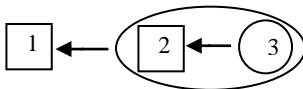
Cümlənin *ki* bağlayıcısına qədər olan birinci qütbü tamamlığı çatışmayan baş cümlə, ikinci qütbü isə mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə əsasında formalaşmış tamamlıq budaq cümləsidir.

sxemi şəklində olan cümlənin “hər kəs” bağlayıcı sözü və -sə vasitəsilə baş cümləyə bağlanan mübtədə budaq cümləsi (Molla İbrahimxəlilə hər kəs sikkəli pul gətirdisə) “iki çəkisi bərabəri sikkəsiz xalis gümüş aldı apardı” baş cümləsinin çatışmayan mübtədasıdır.

Molla İbrahimxəlil. ... *Sizdən ötrü müşəxxəs olunan gümüşün üstündə xəyalımdadır ki, pullarınızın faydasını dəxi izafə edəm, ondan ötrü ki, sizə bir parça artıq gümüş vermək, mənə görə heç bir təfavüt etməz...* [MFA I, s.44].

Ümumilikdə mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə olan bu mürəkkəb bütöv ikikomponentlidir. Cümlənin *ki* bağlayıcısındanək olan qütbü mübtədəsi çatışmayan baş cümlə, ikinci qütbü isə mübtədə budaq cümləsidir. Cümlənin budaq qütbü, yəni ikinci komponenti qarışıq tiplidir. Belə ki, budaq cümlənin tərkibində baş cümləsi əvvəl, budaq cümləsi sonra işlənən səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə yerləşmişdir. Cümlə sxeminə uyğundur.

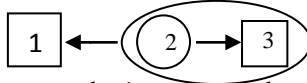
Mənə yəqin hasil olubdur ki, bizdə hər adət və xasiyyət var isə, əksi Parij əhlindədir [MFA I, s.51].

Bu cümlənin birinci qütbündə mübtədası çatışmayan baş cümlə (məna yəqin hasil olubdur ki), ikinci qütbündə isə tərkibində tabeli mürəkkəb cümlə işlənmiş mübtədə budaq cümləsi yerləşmişdir. Budaq cümlə qütbü budaq cümləsi əvvəl (bizdə hər adət və xasiyyət var isə), baş cümləsi sonra (əksi Parij əhlindədir) işlənən mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə əsasında formalaşmışdır. Cümlə

Xanpəri: *Onun cadusunda mən bir hikmət görmüşəm ki, əgər istəsə, bu saatda məni qocamdan boşadar* [MFA I, s. 55].

Cümlənin birinci qütbündə “bir” əvəzlik-qəlibi ilə işlənmiş təyini çatışmayan baş cümlə, ikinci qütbündə isə təyin budaq cümləsi işlənmişdir. Təyin budaq cümləsi özü də şərt budaq cümləsi əsasında formalaşmışdır. Cümlə

sxeminə uyğundur.

3. Baş cümləsi sadə, budaq cümləsi daha mürəkkəb quruluşlu qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlə.

Hacı Nuru şair. *İndi istəyirsən ki, bir yalançı kimyəgərin dövlətindən birdən pullanasan, necə ki, Məşədi Cabbar təməinin çoxluğundan puluna yekə-yekə fayda kəsib, tamam cüzvi tənxağını birdən xalqa dağıtdı ki, birdən pullansın* [MFA I, s.34].

Bu cümlə ümumilikdə iki qütbdən, dörd komponentdən ibarətdir. Cümlənin birinci qütbündə 1-ci komponent \square tamamlığı çatışmayan baş cümlə (İndi istəyirsən ki), ikinci qütbündə isə mürəkkəb quruluşa malik budaq cümlə yerləşmişdir. Bu budaq cümlə özündə üç sadə cümləni birləşdirmişdir, yəni üç komponent əsasında formalaşmışdır:

2-ci komponent: tamamlıq budaq cümləsi (bir yalançı kimyəgərin dövlətindən birdən pullanasan);

3-cü komponent: məqsəd zərfliyi çatışmayan baş cümlə

(Məşədi Cabbar təməinin çoxluğundan puluna yekə-yekə fayda kəsib, tamam cüzvi tənxağını birdən xalqa dağıtdı);

4-cü komponent: məqsəd budaq cümləsi (birdən pullansın).

Ümumilikdə bu cümlənin əsas qütblərini, həmçinin budaq cümlədə komponentləri bir-birinə bağlayan 3 bağlayıcı vasitə (ki, necə ki, ki) bu mürəkkəb bütövü tam şəkildə qəbul etməyə şərait yaradır. “Ki” tabelilik bağlayıcısı 1-ci komponentdən sonra işlənərək tamamlıq budaq cümləsini (2-ci komponenti), 3-cü komponentdən sonra işlənərək məqsəd budaq cümləsini (4-cü komponenti) baş cümlələrə (1-ci və 3-cü komponentlərə) bağlamağa xidmət edir.

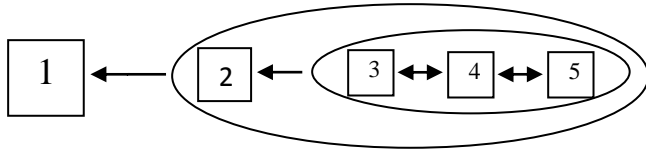
“Necə” sual əvəzliyi və “ki” ədatı əsasında formalaşan “necə ki” bağlayıcı sözü vasitəsilə 1-ci və 2-ci komponentlərdəki fikir 3-cü və 4-cü komponentlərdəki fikirlə müqayisəyə cəlb olunur. Bu müqayisə nəticəsində 3-cü və 4-cü komponentlər (yəni məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin) müqayisə məqsədi daşıyan xüsusiləşmiş zərflik funksiyasını daşımali olur. Nəhayət, bu qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlənin tam anlamı aşağıdakı sadə cümlə şəklində formalaşa bilər:

İndi Məşədi Cabbar təməinin çoxluğundan puluna yekə-yekə fayda kəsib, birdən pullanmaq üçün tamam cüzvi tənxağını birdən xalqa dağıtdığı kimi, kimyagərin dövlətindən birdən pullanmaq istəyirsən.

Mən qızılbaş padşahına təəccüb edirəm: elə bir adamı özünə vəzir və sərdari-ləşkər etmişdir ki, nə elmi var, nə ağılı var, nə də rəhmi [17, s.165].

Beş sadə cümlə əsasında formalaşmış bu qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlə ikiqütblüdür. Cümlənin birinci qütbündə səbəb zərfliyi çatışmayan baş cümlə, ikinci qütbündə isə qarışıq tərkibə malik səbəb budaq cümləsi yerləşmişdir (elə bir adamı özünə vəzir və sərdari-ləşkər etmişdir ki, nə elmi var, nə ağılı var, nə də rəhmi). İkinci qütb özlüyündə təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir: Elə bir adamı özünə vəzir və sərdari-ləşkər etmişdir ki komponenti təyini çatışmayan baş cümlədir; 3

sadə cümlənin birləşməsindən yaranan, birlikdə eynizamanlı birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə olan “nə elmi var, nə ağılı var, nə də rəhni” hissəsi isə təyin budaq cümləsidir.

sxeminə uyğun gələn bu cümlənin ümumi sadələşmiş modeli isə bu şəkildədir: Mən qızılbaş padşahına elmi, ağılı, rəhni olmayan bir adamı özünə vəzir və sərdari-ləşkər etdiyi üçün təəccüb edirəm.

Bayram. *Tarverdini bir bəhanə ilə evinizə çağırın, inandırın ki, Pərzad səndən ötrü biixtiyardır, amma sənə gəlməyə tay-tuşunun tənəsindən qorxur, ondan ötrü ki, deyirlər, sən bir təcik və qorxaq adamsan* [MFA I, s.73].

Cümlənin birinci qütbündə həmcins xəbərlə baş cümlə (Tarverdini bir bəhanə ilə evinizə çağırın, inandırın) yerləşmişdir. Lakin bu xəbərlərin tələb etdiyi çatışmayan üzv fərqlidir. Belə ki, çağırın xəbəri baş cümlədə çatışmayan məqsəd zərfliyini (nə məqsədlə çağırın?), inandırın xəbəri isə baş cümlənin çatışmayan vasitəli tamamlığını (nəyə inandırın?) tələb edir. Birinci xəbər (çağırın) sadalama mövqeyinə keçib ikinci xəbərə (inandırın) yol açdığı üçün cümlənin ikinci qütbünü tamamlıq budaq cümləsi təşkil etmişdir: Pərzad səndən ötrü biixtiyardır, amma sənə gəlməyə tay-tuşunun tənəsindən qorxur, ondan ötrü ki, deyirlər, sən bir təcik və qorxaq adamsan.

Göründüyü kimi, cümlənin budaq cümlə qütbü mürəkkəb quruluşludur. Burada ikikomponentli qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə işlənmişdir: “amma” bağlayıcısından ək olan hissə 1-ci komponent, bu bağlayıcıdan sonrakı hissə isə 2-ci komponentdir. 2-ci komponentin özü də mürəkkəb quruluşa malikdir və səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədən ibarətdir: “sənə gəlməyə tay-tuşunun tənəsindən qorxur” hissəsi sə-

bəb zərfliyi çatışmayan baş cümlə, “ondan ötrü ki, deyirlər, sən birtəcik və qorxaq adamsan hissəsi” səbəb budaq cümləsidir. Səbəb budaq cümləsi də özlüyündə tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir: “deyirlər” vasitəsiz tamamlığı çatışmayan baş cümlə, “sən bir təcik və qorxaq adamsan” hissəsi isə tamamlıq budaq cümləsidir.

Ohan. ... *Mən sizi adbaad murova nişan verib istəmişəm, siz mənim yanımda olandan sonra yüz qaçaqçı da olsa, öhdəsindən gəlləm* [MFA I, s.139]. Bu cümlə ikiqütblüdür. Birinci qütb səbəb zərfliyi çatışmayan baş cümlədir: mən sizi adbaad murova nişan verib istəmişəm. İkinci qütb isə səbəb budaq cümləsidir: siz mənim yanımda olandan sonra yüz qaçaqçı da olsa, öhdəsindən gəlləm.

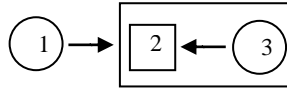
Göründüyü kimi, bu budaq cümlənin özü də mürəkkəb quruluşludur; qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. “Öhdəsindən gəlləm” xüsusiləşmiş zərfliyi çatışmayan baş cümlə, “yüz qaçaqçı da olsa” baş cümlənin çatışmayan xüsusiləşmiş zərfliyidir. Lakin semantik-qrammatik baxımdan baş cümlədə zaman zərfliyinə də ehtiyac olduğunu görürük. Bu boşluğu isə zaman qoşmalı feili birləşmə doldurur: Siz mənim yanımda olandan sonra. Deməli, baş cümlə (öhdəsindən gələrəm) iki tələblə çıxış edir: zaman zərfliyi və xüsusiləşmiş zərflilik.

4. Budaq cümləsi sadə, baş cümləsi mürəkkəb quruluşlu qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlə.

Müsyö Jordan. ...*Əgər mən Qarabağa getməsəydim, kim biləcək idi ki, Qarabağın yaylaqlarında bu otlar mövcuddur?*[MFA I, s.52].

Bu ikiqütblü tabeli mürəkkəb cümlənin birinci qütbü (əgər mən Qarabağa gəlməsəydim) baş cümləyə “əgər” şərt bağlayıcısı və -sa şəkilçisi ilə bağlanmış şərt budaq cümləsi, ikinci qütbü isə mürəkkəb quruluşlu baş cümlədir (kim biləcəkdi ki, Qarabağın yaylaqlarında bu otlar mövcuddur). İkinci qütb (baş cümlə) tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə əsasında formalaşmışdır. “Kim biləcək idi ki” vasitəsiz tamamlığı

çatışmayan baş cümlə, “Qarabağın yaylaqlarında bu otlar mövcuddur” tamamlıq budaq cümləsidir. Cümlə ümumilikdə

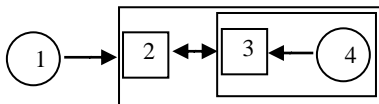

sxeminə uyğundur.

Bu övqat ki qibleyi-aləmin vücudu təsiri-kəvakibdən məhəlli-xətərdədir, mənim ürəyim qüssədən tabadakı balıq kimi büryan olur və qasir əqlimə belə yetişir ki, o məlun münəccimbaşının özü bu işin çarəsini bizdən artıq bilir [MFA I, s.193]. Bu, ikiqütblü zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Birinci qütbə zaman budaq cümləsi işlənmişdir: bu övqat ki, qibleyi-aləmin vücudu təsiri-kəvakibdən məhəlli-xətərdədir. İkinci qütb isə mürəkkəb quruluşa malik və zaman zərfliyi çatışmayan baş cümlədir: mənim ürəyim qüssədən tabadakı balıq kimi büryan olur və qasir əqlimə belə yetişir ki, o məlun münəccimbaşının özü bu işin çarəsini bizdən artıq bilir.

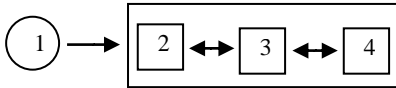
İkinci qütb üçkomponentlidir. 1-ci komponentlə (mənim ürəyim qüssədən tabadakı balıq kimi büryan olur) 2-ci, 3-cü komponent (qasir əqlimə belə yetişir ki, o məlun münəccimbaşının özü bu işin çarəsini bizdən artıq bilir) eynizamanlı birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir. Eləcə də 2-ci və 3-cü komponent özlüyündə tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Belə ki, 2-ci komponent tamamlığı çatışmayan baş cümlə (qasir əqlimə belə yetişir), 3-cü komponent isə tamamlıq budaq cümləsidir. 2-ci komponentdəki “belə” sözü qrammatik cəhətdən qəlib söz kimi tərz-i-hərəkət zərfliyi məqamına çatmaq istəsə də, semantik cəhətdən “qasir əqlimə belə yetişir” frazeoloji birləşməsinin “düşünürəm” sinonim variantı ilə əvəz olunması nəticəsində çatışmayan tamamlığın (nəyi düşünürəm?) axtarıldığını büruzə verir.

Cümlənin ümumi sxemi isə bu şəkildədir:

Vəqta ki, birisinə bir şillə vuruldu, müqəssiri kimi cərimə edər, kimi çubkarlığa müstəhəqq görər, kimi əfv edər [MFA II, s.35].

Bu qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlənin birinci qütbü zaman budaq cümləsi (vəqta ki birisinə bir şillə vuruldu), ikinci qütbü isə sadalama əsasında formalaşan üçkomponentli eynizamanlı birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədən ibarət baş cümlədir: müqəssiri kimi cərimə edər, kimi çubkarlığa müstəhəqq görər, kimi əfv edər. Buradakı “müqəssiri” sözü hər 3 komponentin vasitəsiz tamamlığıdır. Cümlənin sxemi belədir:

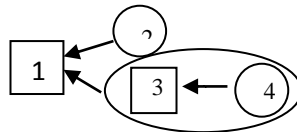

Əgər birisi birinə bir şillə vura, məzlum bilmir ki, hansı ixtiyara rücu etsin [MFA II, s.35]. Bu ikiqütblü qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlənin birinci qütbündə şərt budaq cümləsi (əgər birisi birinə bir şillə vursa), ikinci qütbündə baş cümlə işlənmişdir. Başcümlə mürəkkəb quruluşa malikdir. Belə ki, $\square \leftarrow \circ$ modelinə uyğun tamamlıq budaq cümləsidir (məzlum bilmir ki, hansı ixtiyara rücu etsin).

5. Baş cümlə sadə, budaq cümlə paralel şəkildə olan qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr.

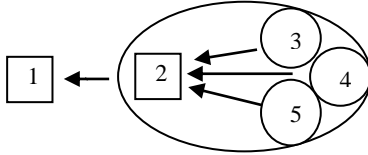
Şərəfnisə. Yaxşısı budur ki, danaram, deyərəm ki, heç ağlamırdım [MFA I, s.46].

Bu ikiqütblü qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlənin birinci qütbündə xəbəri “budur” qəlib sözü ilə ifadə olunmuş baş cümlə (yaxşısı budur ki), ikinci qütbündə isə paralel şəkildə qurulmuş iki xəbər budaq cümləsi işlənmişdir. Xəbər budaq cümləsinin birincisi yalnız xəbərdən ibarətdir (danaram), ikincisi isə baş cümləsi əvvəldə işlənmiş tamamlıq budaq cümləsidir (deyərəm ki, heç ağlamırdım). Cümlə sxeminə uyğun gəlir.

Bu yandan övzai-əyalət bir mərtəbədə məğşuşdur ki, vəsfə gəlməz nə bir qanun var, nə bir nizam var, nə bir ixtiyari-müəyyən var [MFA II, s.35].

Bu cümlə ikiqütblü qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlədir. Cümlənin birinci qütbündə baş cümlə işlənmişdir: Bu yandan övzai-əyalət bir mərtəbədə məğşuşdur ki,... Burada “bir mərtəbədə” qəlib sözü dərəcə əlaməti kimi çıxış etməklə, ardınca gələn cümlənin dərəcə budaq cümləsi olduğunu müəyyənləşdirməyə kömək edir. Budaq cümlədə 4 komponent vardır: Bu komponentlərin birincisi (vəsfə gəlməz) səbəb zərfliyi çatışmayan baş cümlədir. 2-ci (nə bir qanun var), 3-cü (nə bir nizam var) və 4-cü (nə bir ixtiyari-müəyyən var) komponentlər “isə” birlikdə eynizamanlı birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri kimi çıxış etsə də, ayrılıqda paralel şəkildə “vəsfə gəlməz” baş cümləsinə birləşən səbəb budaq cümlələridir. Bu cümlənin ümumi sxemi belədir:

6. Qütblərinin hər ikisi mürəkkəb quruluşa malik olan qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlə. Belə cümlələr qütblərindəki mürəkkəb cümlələrin qrammatik əlamətlərinə görə fərqlənirlər.

a) hər iki qütbü (həm baş, həm də budaq) tabesiz mürəkkəb cümlələrdən ibarət olan qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlə.

Hacı Nuru şair. *Zəmani ki, mənim bəxtimdən həmişəhərliklərim də ki, sizsiniz, nə kamal var, nə ağıl var, nə beyin var; bu surətdə mənim hünərimdən nə fayda hasil olacaq, mənim şeirim nəyə məsrəfdir?*[MFA I, s.34].

Cümlə bütövlükdə ikiqütblü zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Birinci qütbədə budaq cümlə işlənmişdir: zəmani ki, mənim bəxtimdən həmişəhərliklərim də ki sizsiniz, nə ka-

mal var, nə ağıl var, nə beyin var. Burada 4 komponent vardır. 1-ci komponentlə (zəmani ki, mənim bəxtimdən həmsəhərli-lərim də ki sizsiniz) digər üç komponent arasında aydınlaşdırma əlaqəsi mövcuddur, çünki 2-ci (nə kamal var), 3-cü (nə ağıl var) və 4-cü (nə beyin var) komponentlərdəki fikir 1-ci komponent-dəki fikri aydınlaşdırır, izah edir. Eləcə də 2-ci, 3-cü və 4-cü komponentlər birlikdə eynizamanlı birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir. Cümlənin ikinci qütbü zaman zərfliyi çatış-mayan baş cümlədir: bu surətdə mənim hünərimdən nə fayda hasil olacaq, mənim şeirim nəyə məsrəfdir?

Baş cümlə özü də ikikomponentlidir. 1-ci komponentlə (bu surətdə mənim hünərimdən nə fayda hasil olacaq) 2-ci komponent (mənim şeirim nəyə məsrəfdir) arasında eynizamanlı birləşdirmə əlaqəsi mövcuddur. Cümlənin ümumi sxemi isə bu şəkildədir:

b) hər iki qütbü (həm baş, həm budaq cümlə) tabeli mürəkkəb cümlə şəklində olan qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlə.

Molla İbrahimxəlil. *Əgər desələr ki, pul gətirmişik, gümüş alacayıq, de ki, ustadım keçmiş kürələrin gümüşünü tamam əylis ermənilərinə veribdir və bu əldəki kürənin gümüşü dəxi onlara satılıbdır və ikinci kürənin iksirinin təkmil və tamam olmağına bir ay qalıbdır* [MFA I, s.36].

Bütövlükdə ikiqütblü zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Birinci qütbədə mürəkkəb quruluşa malik zaman budaq cümləsi (Əgər desələr ki, pul gətirmişik, gümüş alacayıq) yerləşmişdir. Bu qütb “əgər” bağlayıcısı və -sə şərt şəkilçisi ilə baş cümləyə bağlanmış şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə əsasında formalaşmışdır, İkinci qütb zaman zərfliyi çatışmayan mürəkkəb quruluşlu baş cümlədir: de ki, ustadım keçmiş kürələrin gümüşünü tamam Əylis ermənilərinə veribdir və bu əldəki kürənin gümüşü dəxi onlara satılıbdır və ikinci kürənin iksirinin təkmil və tamam olmağına bir ay qalıbdır. Burada vasitəsiz tamamlığı çatışmayan baş cümlə (de) və paralellik əsasında ki bağlayıcısı ilə baş cümləyə bağlanan 3 tamam-

lıq budaq cümləsi işlənmişdir: De komponenti əslində 2 çatışmayan üzvü tələb edir və budaq cümlələri özünə bağlayır: a) özündən sonra işlənmiş tamamlıq budaq cümlələrini; b) özündən əvvəl işlənmiş zaman budaq cümləsini.

– ustadım keçmiş kürələrin gümüşünü tamam Əylis ermənilərinə veribdir;

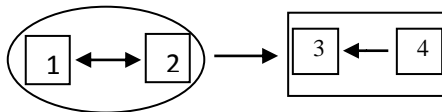
– bu əldəki kürənin gümüşü dəxi onlara satılıbdır;

– ikinci kürənin iksirinin təkmil və tamam olmağına bir ay qalıbdır.

c) qütblərindən biri tabesiz, digəri tabeli mürəkkəb cümlə şəklində olan qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlə.

Əgər padişah millətin atasıdır və millət onun övlədidir, pəs bu namehribanlıq atadan övlada nisbət və vəchdəndir ki, oları çub və çomaq zərbi ilə öz kənarından uzaq edir?[MFA I, s. 48].

Cümlə bütövlükdə şərt budaq cümləsidir və ikiqütblüdür. Birinci qütbə şərt budaq cümləsi yerləşmişdir: Əgər padişah millətin atasıdır və millət onun övlədidir. Bu, ikikomponentli eynizamanlı birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə əsasında formalaşmışdır. İkinci qütbə mürəkkəb quruluşlu baş cümlə yerləşmiş (pəs bu mehribanlıq atadan övlada nisbət nə vəchdəndir), sonra isə ki bağlayıcısı ilə baş cümləyə bağlanan mübtədə budaq cümləsi (oları çub və çomaq zərbi ilə öz kənarından uzaq edir) işlənmişdir. Mübtədəsi çatışmayan baş cümlədə inversiya şəklində işlənmiş bir mübtədə müşahidə olunur (bu namehribanlıq atadan övlada nisbət), lakin, “bu namehribanlıq”ın nə olduğunu aydınlaşdırıb izah edə biləcək əlavə mübtədəyə (atadan övlada nisbət bu namehribanlıq □ oları çub və çomaq zərbi ilə öz kənarından uzaq etməsi nə vəchdəndir?) ehtiyac vardır. Cümlənin ümumilikdə sxemi bu şəkildədir:

Şəhrəbanu xanım. *Mən ağılsız, genə tarının hər günü nahara Müsyö Jordana qaymaq gərək, yağ gərək, axşama plov gərək, bozartma gərək ki, gedib öz ölkəsində deməsin ki, Qarabağ elatının arvadları mərifətsiz olurlar, qonağa hörmət eləmək bilmirlər* [MFA II, s.49].

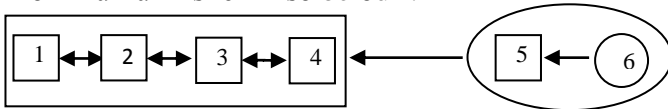
Bütövlükdə məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə şəklində qurulmuş bu qarışıq tipli mürəkkəb cümlə ikiqütblüdür. Birinci qütbə məqsəd zərfliyi çatışmayan baş cümlə yerləşmişdir: *Mən ağılsız, genə tarının hər günü nahara Müsyö Jordana qaymaq gərək, bozartma gərək...* Lakin bu baş cümlənin tərkibində dördkomponentli eynizamanlı birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə vardır: 1) qaymaq gərək; 2) yağ gərək; 3) plov gərək; 4) bozartma gərək.

Cümlənin “*Mən ağılsız, genə tarının hər günü... Müsyö Jordana*” hissəsi komponentin dördünə də aid olduğu halda, “*nahara*” sözü 1-ci və 2-ci komponentlərə, “*axşama*” sözü isə 3-cü və 4-cü komponentlərə məxsusdur.

İkinci qütbə ki bağlayıcısı ilə baş cümləyə bağlanmış qarışıq tipli məqsəd budaq cümləsi yerləşmişdir: *gedib öz ölkəsində deməsin ki, Qarabağ elatının arvadları mərifətsiz olurlar, qonağa hörmət eləmək bilmirlər.*

Göründüyü kimi, bu qütbə özlüyündə tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Bu ikikomponentli cümlənin 1-ci komponenti tamamlığı çatışmayan baş cümlə (*gedib öz ölkəsində deməsin*), 2-ci komponent isə baş cümləyə ki bağlayıcısı ilə bağlanmış tamamlıq budaq cümləsidir (*Qarabağ elatının arvadları mərifətsiz olurlar, qonağa hörmət eləmək bilmirlər*).

Cümlənin ümumi sxemi isə belədir:

Ə.Əbdullayev müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələrdə 2 cür təkamül meyli olduğunu göstərir: 1) tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərinin artması (qarışıq tipli tabeli

mürəkkəb cümlələr); 2) mürəkkəb cümlənin komponentlərindən birinin öz keyfiyyətini itirərək sadələşməsi.⁸⁹

2.2. Tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirən vasitələr

İntonasiya, tabelilik bağlayıcıları, bağlayıcı sözlər, -sa, -sə şərt, -a, -ə arzu şəkilçiləri, modal sözlər, ədatlar və s. tabeli mürəkkəb cümlə komponentlərini bir-birinə bağlayan əsas vasitələrdir.

M.F.Axundzadənin əsərlərində işlənmiş tabeli mürəkkəb cümlələr həm semantik-qrammatik, həm də semantik-üslubi baxımdan çox mükəmməl şəkildə qurulmuşdur. Bunların içərisində ən qədim və daha çox rolu olan vasitə intonasiyadır [2] asindetik üsuldur. Bu xüsusda Q.Kazımov yazır: “...intonasiya ilə qurulan tabeli mürəkkəb cümlələr ilkin və qədim formanın davamı olub, intonasiya və fasilənin bütün digər bağlayıcı vasitələrdən əvvəl mövcud olduğunu və şifahi nitqdə öz böyük rolunu saxlamaqla davam etdiyini göstərir. ...bağlayıcı vasitələrə görə tabeli mürəkkəb cümlələrlə yanaşı, tabeli mürəkkəb cümlələrin də iki üsulla yarandığını qeyd etmək olar: 1) yalnız intonasiya ilə; 2) bağlayıcı vasitələr (bağlayıcı, bağlayıcı söz, şəkilçi, modal söz, ədat və s.) və intonasiya ilə”.⁹⁰

Cümləni, ümumiyyətlə, intonasiyasız təsəvvür etmək mümkün deyil. Komponentləri yalnız intonasiya ilə bağlanan tabeli mürəkkəb cümlələr əsasən, “baş cümlə+budaq cümlə” tipli olur.

*Axırıncı sözümdür, məni məəttəl eləməyin [MFA I, s.146].
İndi rəvadırmı, evdən, dövlətdən məhrum olsun və bu dövləti bir qızmış qız götürüb bir cövhəri əhli-zələmə oğlana yedirsin?]*

⁸⁹ Ə.Z.Abdullayev. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin təkamül meyilləri. Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı. Bakı: 2013, c. 3, səh. 29.

⁹⁰ Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: 2004, səh. 313.

MFA I, s.178] *Başına dönüm, on beş ildir, padşah gömrüyunə ildə əlli tümən xeyir verirəm* [MFA I, s.153]. *Nə karədir, bir arşın ölçən mənim adaxlıma göz tikə!* [MFA I, s.160]

Azərbaycan dili dialekt və şivələrində bağlayıcısız, baş cümləyə yalnız intonasiya ilə bağlanan budaq cümlələr daha işləkdir.⁹¹ Ə.Abdullayev o cümlələri bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlə hesab edir ki, onlara müvafiq bağlayıcını asanlıqla əlavə etmək olar.⁹²

Ümumiyyətlə, bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlələr daim tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur.⁹³ Vəsitəsiz nitqli cümlələr də intonasiya əsasında formalaşmış tamamlıq budaq cümlələridir. *“Azərbaycan yazılı abidələrində vəsitəsiz nitqli konstruksiyaların ... əsas növləri çox qədimdən formalaşmışdır”*.⁹⁴

Sintetik üsulla komponentləri bir-birinə bağlanan tabeli mürəkkəb cümlələrdə şəkilçilərin və şəkilçi tipli köməkçi nitq hissələrinin rolu əsasdır. -sa, -sə; -mı, -mi, -mu, -mü morfoloji əlamətləri sintaksisdə geniş imkana malikdir. *“...-sa, -sə göstəri-*

⁹¹ G.K.Binnətova. Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələri. Bakı: 2007, səh. 107 ; M.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: 2008, səh. 309-316.

⁹² Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: 2007, IV hissə, səh. 395.

⁹³ F.A.Cəlilov. Mürəkkəb cümlə sintaksisi. Bakı: 1983. səh.101-104; S.V.Şərifova. Mürəkkəb bütövlərdə semantik diferensiaslaşma. Əli bəy Hüseynzadənin 150 və akademik Məmmədəğa Şirəliyevin 105 illik yubileyləri şəərəfinə keçirilən “Sələflər və Xələflər” I beynəlxalq simpoziumunun materialları. Bakı: 22-24 oktyabr, 2014, səh. 406-410; K.Vəliyev, F.Cəlilov. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlələr. ADU-nun elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası. Bakı: 1978, №1, səh.25-30 ; A.M.Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л. Изд. АН СССР. 1956, стр. 514 ; М.Ширалиев. Заметки осложноподчинённое бессоюзном предложении. Советская Тюркология. 1971, №4, стр.14.

⁹⁴ A.A.Qurbanova. Orta əsrlər Azərbaycan dili yazılı abidələrində vəsitəsiz və vəsitəli nitq (avtoreferat). Bakı: 1997, səh. 18.

cisinin sintaksisdə rolu böyükdür. Bu şəkilçi ilə müasir Azərbaycan dilində budaq cümlənin bütün növləri formaləşə bilər. -sa, -sə şəkilçisi tabeli mürəkkəb cümlənin əsas və əsli tərəflərini bir-birinə bağlamaqda ən universal vasitədir".⁹⁵ R.Eyvazova -sa, -sə şərt şəkilçisinin yalnız şərt mənasını deyil, arzu, əmr, vacib, gələcək zaman və s. mənaları da ifadə etdiyini göstərmişdir.⁹⁶ Şəkillərin bir-birini əvəz etməsi, daha doğrusu, bir şəklın yerində, başqa bir şəklın işlənməsi dildə çox geniş yayılmış hadisədir. ... Bəzən şərt şəkilçisi işlənmədən də şərt mənası ifadə olunmuşdur.⁹⁷

Görünür, -sa, -sə əlaməti morfoloji cəhətdən məna şaxələnməsinə məruz qaldığı kimi, sintaktik cəhətdən də çoxşaxəli olmuşdur. Düzdür, ilk növbədə, şərt anlayışı bu morfemin əsas əlamətidir və "budaq cümlə+baş cümlə" tipli tabeli mürəkkəb cümlədə budaq cümlənin qeyri-müstəqil xəbərini yaradır. *Vəzir bu səfər səni burda görsə, biz bişək ölümə gedərik!* [MFA I, s.116]. Hacı Salah. ...*Amma, ağa, nımtənənin ölçüsü məlum olsa idi, çox yaxşı olardı*[MFA I, s.99]. Heydər bəy. ...*Mən bir yol gedib, firəng çiti gətirib sövdəyərlərə versəm, iki toyun xərci çıxar!* [MFA I, s.126]. Hatəmxan ağa. ...*Göydə uçan qanadlı quşu əyləmək olursa, Şahbəzi də güc ilə əyləmək olur. Rüşxət verməsəm, atılar minər atına, hoppandar Arazın o tayına, sonra mən onu haradan tapım?*[MFA I, s.54]. Həmçinin "da, də, belə" qüvvələndirici ədatları ilə işlənərək qarşılaşdırma məzmunu yaradır.

Sual ədatı -mı, -mi, -mu, -mü M.F.Axundzadənin əsərlərinin dilində müşahidə olunsə da, bağlayıcı vasitə funksiyasını daşımaq xüsusiyyətinə o qədər də malik deyil. Halbuki müasir

⁹⁵ G.A.Abdullayeva. Azərbaycan dilində -sa, -sə şəkilçisi, onun qrammatik və üslubi xüsusiyyətləri. Bakı: 2000, səh. 106

⁹⁶ R.H.Eyvazova. Kişvəri "Divan"ın dili. Bakı: 1983, səh. 107-111.

⁹⁷ Ə.M.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı: 1979, I hissə, səh. 50.

Azərbaycan ədəbi dilində bu ədat zaman və şərt budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan vasitə kimi çıxış edir.

-a, -ə arzu ədatı da tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini sintetik yolla bağlayan vasitədir: Tükəz. *Yüz il ömrün ola, yeyəsən, geyəsən, içəsən, sənin pulun tükənməz. ...Bu tufəng-tapançanın iyirmisin üstümə gətirəsən, mən bu arvadlığım ilə səndən qorxmanam* [MFA I, s.134].

Analitik üsulla formalaşan tabeli mürəkkəb cümlələrdə tabelilik bağlayıcılarının rolu əsasdır. “Ki” aydınlaşdırma tabelilik bağlayıcısı budaq cümləni baş cümləyə bağlayan əsas vasitədir və budaq cümlə növlərinin əksəriyyətinin formalaşmasında iştirak edir. Ümumiyyətlə, müasir türk dillərində “ki” bağlayıcısı daha işlək olub, cümlələr arasında aydınlaşdırma, səbəb, nəticə, məqsəd, sıralama, qarşılaşdırma kimi mənalara əmələ gətirir.⁹⁸ Bəzən “ki” ədatı ilə ortaq mövqedə çıxış edir. *Niyə mən aləmi-zərdə öz ixtiyarım ilə məqami-inadda durub əzlal cümləsinə daxil oldum ki, indi bu mətalibin fəhmindən və ləzzətindən məhrum qaldım* [MFA II, s.107]. *A canım, tufəngimiz harada idi ki, yerə salaq?* [MFA I, s.144] *Axır bizim təqsirimiz nədir ki, sən belə qəzəbin tutur?* [MFA I, s.145] *A canım, sən bizi kim hesab edirsən ki, bu oyunu bizim başımıza gətirirsən?* [MFA I, s.146] *Zübeydə. Sən nə karəsən ki, mənim sözümdən çıxasan?* [MFA I, s.161] *Zübeydə. ...Hacı Rəhim arvadının Hacı Rəhimin dövlətində nə haqqı var idi ki, on iki min tümən pul, bir həmmam onun oğlu Ağa Rzadan alıb o arvada verdilər* [MFA I, s.162]? *Şölə xanım. Bilmirəm, evi yıxılmışın qızı haçan gəlib ora girmişdi ki, mənim canım qurtuldu?* [MFA I, s.110]

M.F.Axundzadənin əlyazmalarında bir neçə yerdə sətirin “ki” ilə bitməsi, yeni sətirin “ki” ilə başlaması M.Cahangirovun nəzərindən qaçmamış, bunu katib xətası və ya texniki qüsurlar hesab etmişdir.

⁹⁸ F.R.Zeynalov. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası (Fonetika, leksika, morfolojiya). Bakı: 2008, səh.337-338; Karahan Leyla. Türkçədə söz dizimi. Ankara: 2016, səh. 85.

sab etmişdir: *“Gərək Hacı Ğəfurun dövlətinin yarusinə qane olasən; yəni o dövlətdən ki, ki, altmış min tıməndir...”*, yaxud *“... bir neçə şəyatınə əmr etmişəm ki, ki, həmişə Şişə qələsində üsuli və şeyxi mollalarının arasında fitnə və fəsad salub...”*.⁹⁹

Doğrudur, yanaşı qalanda bu (ki, ki) açıq-aşkar qüsurlu görünür. Lakin başqa-başqa sətirlərə düşdükdə və məhz bu sözün təkrarən bir sətirin sonu, digər sətirin başlanğıcında işlənməsi bizi bir daha düşündürür.¹⁰⁰ Belə ki, dialekt və şivələrdə şifahi nitqdən irəli gələn belə bir əlamət müşahidə olunur, “ki” bağlayıcısı ilə işlənən cümlədə təkrarən “ki” ədatı da vurğulanır: Qayıdıb mənə deyəsən ki, ki heş sənnən getmirəm. M.F.Axundzadənin də əsərlərinin əlyazmasında müşahidə olunan bu xüsusiyyəti şifahi nitqin təsiri kimi başa düşmək olar.

“Ki” aydınlaşdırma tabelilik bağlayıcısı qrammatik cəhətdən budaq cümləni baş cümləyə bağlayan vasitə olduğu halda, semantik cəhətdən baş cümlədəki xəbərin aktuallaşmasına, məntiqi vurğu vasitəsilə "yeni"nin aydınlaşmasına, müəyyənləşməsinə şərait yaradır.

“Çünki” bağlayıcısı həm səbəb, həm də “indi ki, bir halda ki” bağlayıcılarının sinonim variantı kimi çıxış edərək şərt məzmunu daşıyır: *Divanbəyi. ...Amma, çünki mərdliklə təqsirini iqrar elədin, mən sənin günahından keçirəm* [MFA I, s.96]. *Çünki belədir, dəxi bura niyə gəlibsən?* [MFA I, s.100] *Heydər bəy. ...Çünki tablaşa bilmirsən, atı min, gedək* [MFA I, s.127].

“Madam ki” bağlayıcısı da şərt məzmunu daşıyır: *Ey Cəlalüddövlə, madam ki, sən və sənin həmməzhəblərin elmi-təbiətdən və elmi-nücumdan xəbərdar deyilsiniz və madam ki, xəvariqi-ədatı və möcüzəti mümtəni və qeyri-məqdur bilməyə sən və həmməzhəblərin əlində bir qaideyi-elmiyyə yoxdur, sən və onlar həmişə xəvariqi-ədatə və möcüzətə və caduyə və sehrə və mə-*

⁹⁹ M.P.Cahangirov. M.F.Axundov dram əsərlərinin dili üzərində necə işləmişdir? Bakı: 1962, səh. 96-97.

¹⁰⁰ M.F.Axundov. Təmsilat (əlyazması). 1857, Fond 2, s.v.6, Q5/92. ; M.F.Axundov. Təmsilat. Fond 2. Q5/91, sax.vah.4. 1850-52.

laikəyə və cinnə və şəyatınə və divə və pəriyə və sair bu qabil mövhumatə inanacaqsınız və həmişə cəhalətdə qalacaqsınız [MFA II, s.63-64].

Analitik-sintetik üsulla formalaşan tabeli mürəkkəb cümlələrdə həm tabelilik bağlayıcıları, həm də şəkilçi əlamətləri özünü göstərir: *Şəhrəbanu xanım. Əgər Şahbazı Parijə getməyə qoysam, bu ləçək çəngilərin ləçəyi olsun!*[MFA I, s.54] *Şərəfnisə xanım. ...Əgər orda qızlar, gəlinlər üzüaçıq gəzməsəydilər, Şahbaz heç vaxt ora getməzdi*[MFA I, s.60]. *Bayram. ...Vallah, əgər Pərzad izin versə, bir gün onu sağ qoymanam* [MFA I, s.70].

“Tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərinin bağlanması onların sırası və sintaktik quruluşu da mühüm rol oynayır”¹⁰¹.

“Budaq cümlə+baş cümlə” modelində budaq cümləni baş cümləyə bağlayan əsas vasitələrdən biri də bağlayıcı sözlərdir. Bu sözlərin müqabilində baş cümlədə qarşılıq söz işlənir. Qarşılıq söz işlənməsə də, onun təsəvvür edilməsi ilə budaq cümlənin növü müəyyənləşə bilər.

¹⁰¹ Ə.Z.Abdullayev. Sintaksisin aktual məsələləri (tabeli mürəkkəb cümlənin tədqiqi). Bakı: 1987, səh. 64.

III FƏSİL

M.F.AXUNDZADƏNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ SİNTAKTİK BÜTÖVLƏR KONTEKSTİNDƏ

M.F.Axundzadənin əsərlərinin dilini tədqiq edərkən o da nəzərdən qaçmır ki, bir cümlənin sərhədindən kənara çıxmadan təhlillər aparmaq, yalnız cümlə çərçivəsində fikir yürütmək semantik cəhətdən bir çox məsələləri tədqiqatdan kənarda qoyur. Müəllifin mətnaltı mənalardan, eyhamlardan, satirik və yumoristik priyomlardan istifadəsi bəzən bir cümlə daxilində deyil, sintaktik bütövlər kontekstində aydınlaşır.

Bu xüsusda Q.Kazımov yazır: *“Ünsiyyətin əsas vahidi olan cümlə bitmiş fikir ifadə etsə də, onun ifadə etdiyi fikir bitkinliyi nisbi xarakter daşıyır. Cümlə onu əhatə edən cümlələr birliyində, mətn mühitində struktur-semantik xüsusiyyətlərini tam şəkildə üzə çıxara bilir. Cümlələrin müəyyən fikir ətrafında əlaqəli birliyi mətnin yaranmasına səbəb olur”*.¹⁰²

“Mətn” ərəb sözü olub, “yazılmış və ya çap edilmiş halda olan hər cür nitq (ədəbi əsər, sənəd və i.a., habelə onlardan bir hissə, bir parça)” mənasını ifadə edir.¹⁰³

Mətnlər makromətn və mikromətn olmaqla iki qrupa ayrılır.

Makromətn yazılı nümunənin tam mətni, mikromətn isə makromətdən müəyyən məqsədlə seçilib ayrılmış hissədir.

İstər makromətn, istərsə də mikromətn semantik və qrammatik bağlılıq (koheziya) əsasında formalaşır.

Mətn sintaksisinin öyrənilməsi müasir dilçilik elminin ən böyük nailiyyətlərindəndir. Artıq bir çox dilçilər bu sahədə öz fikirlərini söyləməyə başlamış, bir-birindən maraqlı elmi nəticələrə gəlmişlər.¹⁰⁴

¹⁰² Q.Ş.Kazımov. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: 2017, səh. 870.

¹⁰³ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti [4 cildə]. Bakı: 2006, c. 3, səh. 358.

¹⁰⁴ K.M.Abdulla. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: 2016, səh. 220-321; Ə.Ə.Abdullayev. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı: 1998, səh. 92-99; Ə.Z.Abdullayev. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb

Mətnin yaranmasında onu təşkil edən cümlələrin qrammatik və semantik bağlılığı başlıca rol oynayır. Mətn sintaksisinin tədqiqində semantik-qrammatik struktur nəzərə alınmalıdır. Hər bir cümlənin məndəki yeri və ifadə etdiyi məna özündən əvvəl və ya sonra işlənən cümlələrlə birlikdə anlaşılmalıdır.

XX əsrin ortalarından başlayaraq tədqiqatçıların diqqətini cəlb edən mətn sintaksisində “mikromətn” termini ilə yanaşı, onun sinonimi kimi, “sintaktik bütövlər”, “mürəkkəb sintaktik bütövlər”, “period”, “abzas”, “diskurs”, “frazafövqi vahid”, “prozaik bəndlər”, “tekst” və s. terminlərdən də istifadə edilmişdir [1, s.223; 2, s.141; 8, s.871].¹⁰⁵

“Müşahidə olunur ki, qeyd etdiyimiz terminlər içərisində tədricən sintaktik bütövlər termini üstünlük qazanmaqdadır. Digər terminlər isə bir qədər fərqli anlayışların ifadəçisinə çevrilməkdədir. Ona görə də onların sintaktik bütövlərlə ortaqlı cəhətləri ilə yanaşı, fərqləri də müəyyənləşməkdədir.

*Sintaktik bütövlər mətn sintaksisinin xüsusiləşmiş tədqiq obyektidir və mahiyyət etibarilə “mikromətn” termini ilə sinonimdir”.*¹⁰⁶

Ümumiyyətlə, dildə sadədən mürəkkəbə doğru istiqamətlənmiş nitq vahidləri mətni sintaksisin, o cümlədən mürəkkəb sintaktik bütövlərin qurulmasının əsasını təşkil edir.

Məlumdur ki, bir söz və ya söz birləşməsi düşdüyü situa-

cümlələr. Bakı: 1974, səh. 391-407; K.M.Abdullayev, A.Z.Məmmədov, M.M.Musayev, K.Üstünova, N.S.Novruzova və b. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı: 2012, 608 səh.; M.Ə.Hüseynova. Mətnin sintaktik, semantik və koqnitiv interpretasiyası (avtoreferat). Bakı: 2004, səh. 18; Q.Ş.Kazımov. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: 2017, səh. 870-932; K.M.Абдуллаев. Проблемы синтаксиса простого предложения в азербайджанском языке. Баку: 1983, стр.108.

¹⁰⁵ K.M.Abdulla. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: 2016, səh. 223; Ə.Ə.Abdullayev. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı: 1998. – səh. 141; G.A.Abdullayeva. Azərbaycan dilində -sa, -sə şəkilçisi, onun qrammatik və üslubi xüsusiyyətləri. Bakı: 2000, səh.119 .

¹⁰⁶ Q.Ş.Kazımov. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: 2017, səh. 871.

siyadan asılı olaraq, hökm bildirə, yaxud fikir ifadə edə bilər və bununla da cümlə funksiyasını daşıya bilər. Bu baxımdan mürəkkəb cümlə vahid semantik tamlığa malik olarsa, sintaktik bütöv kimi də çıxış edə bilər.

3.1. Sintaktik bütövlərin sərhədinin müəyyənləşdirilməsi

Mikromətnin seçilməsi həmin mətnin üzərində işləyəcək şəxsin məqsədindən asılı olsa da, sərhədi semantik-qrammatik davamlılığın həddi ilə müəyyənləşir.

Məlumdur ki, yüzilliklər, minilliklər boyu durğu işarələrindən istifadə olunmamışdır. Fikir bitkinliyi, cümlə sərhədi şifahi nitqdə fasilə, intonasiya, məntiqi vurğu və s. vasitəsilə çatdırılmış, yazılı nitqdə isə bunun xüsusi bir göstəricisi olmamış, yalnız qrammatik-semantik bağlılıq əsasında bu funksiya yerinə yetirilmişdir.

Mirzə Kazımbəy 1839-cu ildə “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” adlı əsərində bu xüsusda yazırdı: “*Şərq dillərində durğu işarələri yoxdur (Əl-Quran istisna təşkil edir). Bu, kitab dilini danışq dilindən fərqləndirən ən mühüm səbəblərdən biridir. Bir avropalı üçün roman dillərində olan istənilən əsəri durğu işarələri, böyük hərflər, ayırıcı predmetlər olmadan oxuyub anlamaq nə qədər çətin və dolaşıqdırsa, farsın, yaxud türkün danışq dilində yazdığı hər hansı bir hekayə və ya roman da asiyalı üçün bir o qədər çətin və dolaşıqdır. Türklər digər şərq dilləri ilə müqayisədə öz dillərində üstünlük təşkil edən bu maneəni aradan qaldırmaq məqsədilə kitab dilində, daha çox uzun olsa da, bir bütövdən ibarət cümlə və frazaların birləşdirilməsinə xidmət edən bağlayıcı, feili bağlama, feili sifət və digər nitq hissələrindən istifadə edirlər. Savadlı bir türk çox da dərin məzmunlu olmayan əsərlərdə, elə də əmək sərf etmədən, çox da uzun olmayan geniş mürəkkəb cümləni (period) birinci dəfədən anlayır və dinləyiciyə onun mənasını məharətlə izah*

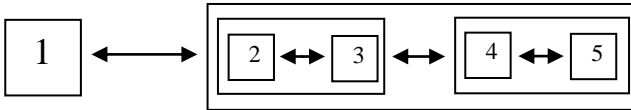
edir. Avropa dillərində yazılmış əsərlərdə durğu işarələrindən asılı olan anlaşılmazlıq türk dilində səs tonunun dəyişdirilməsi (məntiqi vurğu – İ.A.) yolu ilə aradan qaldırılır”.

“Beləliklə, frazalar, cümlələr və geniş mürəkkəb cümlələr öz aralarında birləşmək qabiliyyətinə malikdir”.¹⁰⁷

“Göründüyü kimi, M.Kazımbəy müxtəlif qrammatik vəsi-tələrlə əmələ gələn birlik haqqında danışır, bu birliyin kitab di-lində, başqa sözlə desək, ədəbi dildə əhəmiyyətini, tez-tez işlən-məsini qeyd edir. Böyük dilçinin dediyi bu birlik, əslində, fra-zafövqü vahiddir, mürəkkəb sintaktik bütövdür. M.Kazımbəy be-lə bir vahidin olmasını ən azı intuitiv şəkildə qeyd etmişdir. Və əslində, biz türkologiyada, eləcə də, Azərbaycan dilçiliyində mətnin öyrənilmə tarixini bu cümlə ilə başlaya bilərik”.¹⁰⁸

Bəzən mürəkkəb cümlənin əlaqə növünü kontekst daxilində – sintaktik bütöv şəklində müəyyənləşdirmək mümkün olur: Naçalnik. ...Padşahın əmrindən çıxan allahın əmrindən çıxan kimidir. Allahın əmrindən çıxana o dünyada qəzəb yetişər, padşahın əmrindən çıxana bu dünyada; Allahın əmrini bitirənə bəhişt var, padşahın əmrini bitirənə mərhəmət və şəfəqqət [MFA I, s. 157].

Bu sintaktik bütövdə “o dünyada, bu dünyada” ifadələri cümlənin qarşılaşdırma əlaqəsi əsasında qurulması fikrini for-malaşdırma bilər. Lakin mətnin “Padşahın əmrindən çıxan Allahın əmrindən çıxan kimidir” cümləsi sonrakı cümlələrin eyniza-manlılıq əsasında formalaşdığını sübut edir.

¹⁰⁷ Mirzə Kazımbəy. Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası. Tərcümə, tədqiq və şərh: İdris Abbasov. Bakı: 2017, səh. 807

¹⁰⁸ K.M.Abdulla. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: 2016, səh.230s.

Bu mətndə ümumilikdə 5 komponent var. 1-ci komponentlə digər dörd komponent arasında aydınlaşdırma əlaqəsi mövcuddur. 2-ci və 3-cü komponentlər bir-birinə qarşılaşdırma əlaqəsi ilə bağlanmışdır, bu xüsusiyyət 4-cü və 5-ci komponentlərdə də eyni ilə müşahidə olunur. Lakin aydınlaşdırmanın ikinci komponentini təşkil edən cütlüklər (birinci cütlük: 2-ci və 3-cü; ikinci cütlük: 4-cü və 5-ci) arasında eynizamanlı birləşdirmə əlaqəsi vardır.

M.F.Axundzadənin də əsərlərində durğu işarələrinin qoyulması, cümlə sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi sonrakı proses olduğu üçün bu əsərlərdəki mətnlərə sintaktik bütövlər nəzərlə baxmaq daha doğru olar. Bu cəhətdən 2 mətni nəzərdən keçirək:

I mətn. Vəzir. *Doğrudur, mən sənin haqqında gümanı bədənə bilmənəm; olur ki, bu təqsir Ziba xanımın ola; amma bu sözləri ondan ötrü deyirəm ki, elə durub oturmayasan ki, sən xüsusunda xana bir yaman söz deyələr və Nisə xanımdan da könlü çıxsa; çünki bu saatda Nisə xanımdan ötrü büxtiyardır və mənə buyurdu ki, bir həftəyədək onun köçmək tədarükünü gör!* [MFA I, s. 117].

Bu mətn ikiqütblü, onkomponentli qarışıq tipli mürəkkəb cümlədir. Komponentlər arasında vergül və nöqtəli vergül işarələrindən istifadə olunması cümlənin bitmədiyinə, sonda isə nədə işarəsinin qoyulması cümlənin bitdiyinə işarə edir.

II mətn. Ağa Mərdan. *...Hamı bilir ki, Zeynəb xanım Hacı Qafurun daimi mənkəhəsi deyil, onun dövlətindən irs hesabında hərgiz hissəsi yoxdur. Amma mən bu keyfiyyəti bilib Ağa Kərimi sizing yanınıza göndərdim və məlum elədim ki, əgər siz mənim sözümdən çıxmasanız və mənim tədbirimə əməl eləsəniz, mən belə elərəm ki, bu dövlət Zeynəb xanıma çatar. Çünki Hacı Qafurun bacısının bir köməyi və əlindən iş gələn əqrəbası yoxdur. Ancaq o qızın bir cavan namizədi var, o da müərifə işində mənə hərif ola bilməz və siz də mənim rəyimə razı olub hakimi-şər yanına adam göndərib bildiribsiniz ki, Hacı Qafur tapşırdığı pulu onun bacısına verməsin ki, onunla iddianız var*

[MFA I, s. 171-172].

Əgər cümlələrarası nöqtə işarəsi nəzərə alınarsa, bu mətndə 4 cümlə olduğunu görürük. 1-ci cümlə (*Hamı bilir ki, Zeynəb xanım Hacı Qafurun daimi mənkəhəsi deyil, onun dövlətindən irs hesabında hərgiz hissəsi yoxdur*) üçkomponentli qarışıq tipli mürəkkəb cümlədir: birinci komponent tamamlığı çatışmayan baş cümlə, ikinci və üçüncü komponentlər isə öz aralarında eynizamanlı birləşdirmə əlaqəsi olan və paralel olaraq “ki” bağlayıcısı ilə baş cümləyə bağlanan tamamlıq budaq cümlələridir.

2-ci cümlə (*amma mən bu keyfiyyəti bilib Ağə Kərimi sizin yanınıza göndərdim və məlum elədim ki, əgər siz mənim tədbirimə əməl eləsəniz, mən belə elərəm ki, bu dövlət Zeynəb xanım çatar*) ikiqütblü, dördkomponentli qarışıq tipli mürəkkəb cümlədir. Birinci qütb tamamlığı çatışmayan baş cümlədir. İkinci qütbə 3 komponent var və bu komponentlərdə şərt və tərzihərəkət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr işlənsə də, bütövlükdə tamamlıq budaq cümləsidir.

3-cü cümlə (*Çünki Hacı Qafurun bacısının bir köməyi və əlindən iş gələn əqrəbası yoxdur*) müəyyən şəxslə sadə müxtəsər cümlədir.

4-cü cümlə (*Ancaq o qızın bir cavan namizədi var, o da mürafətə işində mənə hərif ola bilməz və siz də mənim rəyimə razı olub, hakimi-şər yanına adam göndərüb bildiribsiniz ki, Hacı Qafur tapşıracağı pulu onun bacısına verməsin ki, onunla iddianız var*) beşkomponentli qarışıq tipli mürəkkəb cümlədir: birinci və ikinci komponentlər qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir, üçüncü komponent tamamlığı çatışmayan baş cümlədir, dördüncü və beşinci komponentlər birlikdə tamamlıq budaq cümləsi olsa da, öz aralarında dördüncü baş, beşinci budaq olmaqla səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir.

Bununla belə, bu mətni davamlı mürəkkəb bütöv halına gətirən əlamətlər var: 2-ci cümlə “amma”, 3-cü cümlə “çünki”, 4-cü cümlə “ancaq” bağlayıcıları ilə başlamaqla özündən əvvəlki

cümlə ilə sintaktik və semantik münasibətlərin göstəricisi kimi çıxış edə bilər. Belə ki, 1-ci cümlənin son komponenti ilə 2-ci cümlənin ilk komponenti arasında tabesiz qarşılaşdırma, 2-ci cümlənin son komponenti ilə 3-cü cümlə arasında tabeli səbəb, 3-cü cümlə ilə 4-cü cümlənin birinci komponenti arasında tabesiz qarşılaşdırma anlayışı var. Odur ki, bu 4 cümlə birlikdə bir mürəkkəb bütöv təşkil edir.

Ümumiyyətlə, I mətn bir, II mətn dörd cümlə ilə təqdim olursa da, hər iki cümlə semantik-qrammatik cəhətdən tam şəkildədir və bu təmin hər bir komponenti bir-biri ilə asılılığa və ya bağlılığa (kohezivaya) malikdir. Yəni mətnin birində vergül və nöqtəli vergül, digərində nöqtə işarəsinin qoyulmasının heç bir məntiqi əsası yoxdur.

Qrammatik-semantik asılılıq baxımdan bir mikromətni nəzərdən keçirək: “*Əgər bir vaxt. lazım olduqda bir tanışdan soruşsanız ki, filankəs, saat neçədir? O, sənə cavab vermədən əvvəl səndən soruşur ki, gün saat neçədə batır?*” [MFA II, s.32]. Bu sintaktik bütöv ikiqütblü, dördkomponentli qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlədir. I qütbə tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə əsasında formalaşmış şərt budaq cümləsi (*Əgər bir vaxt, lazım olduqda bir tanışdan soruşsanız ki, filankəs, saat neçədir?*), II qütbə isə tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə əsasında formalaşan baş cümlə (*o sənə cavab vermədən əvvəl səndən soruşur ki, gün saat neçədə batır?*) işlənmişdir.

Mətnlərdən göründüyü kimi, çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrdə və ya sintaktik bütövlərdə davamlılıq prosesinin hüdudu semantik-qrammatik əlaqələndirmənin hüdudu ilə sıx vəhdətdədir. Belə ki, sintaktik bütövün tərkibindəki sadə cümlələrdə qismən fikir bitkinliyi hiss olursa da, növbəti cümlədəki fikir, yaxud bağlayıcı vasitə həmin cümlədəki fikrin hələ bitmədiyini, davamlı olduğunu göstərir. Belə cümlələrdə fikir hissə-hissə təqdim olunur, lakin tam şəkildə qavranılması çətinləşir, bu halda aktual hissə və məntiqi vurğu fikrin çatdırılmasına

kömək edir.

Bu cəhətdən bir mətnə də nəzər salaq:

Naçalnik. *Heydər bəy, əgərçi quldurluq cəhətindən sənin təqsirin yoxdur, amma çün başburtusuz sərhəddən o taya keçib, qaçaq mal gətirib murov göndərən qarovulların üstünə qılinc və tüfəng çəkibsiniz. Zakona görə gərək mən bu saatda sizi dustaq edib Qalaya aparam* [MFA I, s. 156].

Bu sintaktik bütöv birlikdə ikiqütblü, üçkomponentli qarışıq tipli mürəkkəb cümlədir. Nöqtə işarəsi qoyularaq ikinci bir cümlə kimi təqdim olunan “zakona görə gərək mən bu saatda sizi dustaq edib Qalaya aparam” cümləsi, əslində, qarışıq tipli mürəkkəb cümlənin 3-cü komponentidir.

Bu qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlənin 1-ci qütbü bir-komponentli “Heydər bəy, əgərçi quldurluq cəhətindən sənin təqsirin yoxdur” cümləsidir. Bu, qarşılaşdırma budaq cümləsidir, “əgərçi” bağlayıcısı 2-ci komponentdəki “amma” bağlayıcısı ilə baş cümləyə bağlanmışdır. 2-ci qütb mürəkkəb quruluşlu baş cümlədir. Bu qütbü təşkil edən 2-ci və 3-cü komponentlər inversiyaya uğramış cümlələrdir. Birlikdə xüsusiləşmiş zərfliyi çatışmayan baş cümlə olsa da, bu baş cümlə səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədən ibarətdir, “çün” bağlayıcısı isə səbəb budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan vasitədir: zakona görə gərək mən bu saatda sizi dustaq edəm, çünki başburtusuz sərhəddən o taya keçib, qaçaq mal gətirib murov göndərən qarovulların üstünə qılinc və tüfəng çəkibsiniz.

Deməli, bəzi cümlələrdə bağlayıcı vasitə kimi bağlayıcıdan istifadə olunsa da, aktual üzvlənmə və məntiqi predikativ vurğu olmadan həmin cümlələrdə semantik baxımdan anlaşılmazlıq yaranır. Mənanın anlaşılmasında semantik-qrammatik kommunikasiya qurulması vacibdir.

Q.Kazımov yazır: “*Zəncirvari əlaqənin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, əvvəlki cümlənin reması sonrakının teması kimi çıxış edir, cümlələr bir zəncirin həlqələri kimi bir-biri ilə bağlanır. Bu prosesdə həlledici rol təkrarların üzərinə düşür. Hətta*

*bəzən əvvəlki cümlənin reması sonrakında tema şəklində olduğu kimi saxlanılır?*¹⁰⁹

Bir nümunəyə diqqət yetirək:

Tarverdi. *Namaz, bilirsənmi, bu zadı lap unutduq. Mənim atam bir məşədi kişidir. Heç razı olarmı ki, mən quldurluğa gedəm?* [MFA I, s. 79].

Durğu işarələri nəzərə alınarsa, bu mətn ikisi mürəkkəb, biri sadə olmaqla 3 cümlədən ibarətdir. 1-ci (Namaz, bilirsənmi, bu zadı lap unutduq) tabeli mürəkkəb cümlədir; birinci komponent vasitəsiz tamamlığı çatışmayan baş cümlə, ikinci komponent tamamlıq budaq cümləsidir. 2-ci cümlə (Mənim atam bir məşədi kişidir) quruluşca sadədir. 3-cü isə (Heç razı olarmı ki, mən quldurluğa gedəm?) ritorik sual şəklində qurulmuş tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir; birinci komponent vasitəli tamamlığı çatışmayan baş cümlə, ikinci komponent tamamlıq budaq cümləsidir.

Durğu işarələrini deyil, bağlayıcı vasitələri, intonasiyanı, asılılıq xüsusiyyətlərini – bir sözlə, semantik-sintaktik bağlılığı nəzərə alaraq, bu mətnə ikinci yanaşmamızı edək.

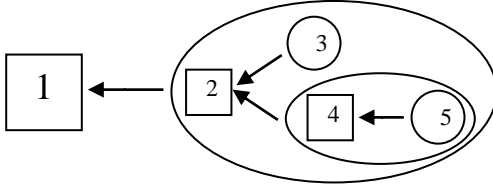
Mətn ikiqütblü, beşkomponentli qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlədir.

1-ci qütb, eləcə də 1-ci komponent (bilirsənmi) vasitəsiz tamamlığı çatışmayan baş cümlə, 2-ci qütb, eləcə də qalan 4 komponent mürəkkəb quruluşa malik tamamlıq budaq cümləsidir.

Mətnin 2-ci komponenti (bu zadı lap unutduq) tamamlığı qəlib sözlə (bu zadı) ifadə olunmuş baş cümlədir. Baş cümləyə paralellik əsasında birləşən iki tamamlıq budaq cümləsi var. Bunlardan biri mətnin 3-cü komponenti (mənim atambir məşədi kişidir), digəri isə 4-cü və 5-ci komponentlərdir (heç razı olarmı ki, mən quldurluğa gedəm?) 4-cü və 5-ci komponentlər həm də birlikdə baş cümləsi əvvəldə işlənmiş tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir.

¹⁰⁹ Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: 2004, səh. 453

Mətnin ümumi sxemi isə belədir:

Semantik-sintaktik təhlil vasitəsilə sintaktik bütövlərdə tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin davamlılıq sərhədini də müəyyənləşdirmək mümkündür. Məsələn: “Səlim bəy. ...Əmin xan dərya üzündə seyrə çıxmışdı, qəflətən bərk külək əsib, lötgə çevrilib. Xan dəryaya qərq olubdur. İndi xalq xanlıq imarətinin ətrafına cəm olub özlərinə xan istirlər...” [MFA I, s. 119].

Bu sintaktik bütövü, əslində, beşkomponentli tabesiz mürəkkəb cümlə kimi qəbul etmək olar, çünki komponentlər zəncirvari şəkildə biri səbəb, digəri nəticə olmaqla bir-birinə bağlılıq yaratmışdır. 1-ci komponent (Əmin xan dərya üzündə seyrə çıxmışdı) 4-cü komponentlə (xan dəryaya qərq olubdur) qarşılaşdırma əlaqəsini, 2-ci komponent (qəflətən bərk külək əsib) 3-cü komponentlə (lötgə çevrilib), 3-cü komponent 4-cü komponentlə, 4-cü komponent 5-ci komponentlə (indi xalq xanlıq imarətinin ətrafına cəm olub özlərinə xan istirlər) səbəb-nəticə əlaqəsini yaratmışdır.

Yaxud da sonuncu komponentdən əvvəl nöqtə qoyulub, müstəqil cümlə halında təqdim olunduğu kimi, 1-ci komponentdən sonra da nöqtə işarəsi qoyulub, müstəqil cümlə kimi qəbul edilə bilər. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında asılılıq olmadığı üçün onları müstəqil sadə cümlələr şəklində təqdim etmək mümkündür.

Başqa mətnlərə də diqqət yetirək:

I mətn. Tarverdi. ...Vəli, Oruc getdilər araba atlarını gətirələr, mən arabadakı sandıqlara yavuş gedəndə əvvəl qabağımıza bir meymun çıxdı, sonra sandıqdan bir ayı qalxıb məni

basdı, öldürürdü. Birdən tüfəng atıldı. Ayı məni buraxdı. Durub qaçdım. Sonra nə arabadan, nə atlardan bir əsər görmədik; bilmirəm bu nə sirdir?!”[MFA I, s.87].

II mətn. *Tarverdi gedir. Bu halda divanbəyi yetişir. Hamı durur ayaq üstünə* [MFA I, s.87].

Bu mətnlərin hər ikisində bəzi nöqtə və vergül işarələrinin qoyulmasında bağlılıq və ya müstəqillik əlamətləri nəzərə alınmamışdır. Belə ki, I mətnin 1-ci komponentindən sonrakı vergülün, II mətnin sonuncu komponentindən əvvəlki nöqtənin hansı məqsədlə qoyulması bilinmir.

Sintaktik bütövlərdə bu cür halların müşahidə olunması K.Abdullayevin tabesiz mürəkkəb cümlə haqqındakı fikirləri ilə üst-üstə düşür: “*Azərbaycan dilində sadə və mürəkkəb cümlə tipləri arasındakı münasibətlər, mürəkkəb cümlə komponentlərinin əlaqə üsulları, mürəkkəblik anlayışının özünün səciyyəsi imkan verir deyək ki, burada da mürəkkəb cümlə adı altında öyrənilməyə yalnız ənənəvi tabeli mürəkkəb cümlələr daxil edilə bilər. Və təbii ki, bu sistem daxilində tabeli mürəkkəb cümlə dedikdə biz yalnız ənənəvi tabeli mürəkkəb cümlələri nəzərdə tutacağıq, tabesiz mürəkkəb cümlə adı altında təqdim olunan tipi, ümumiyyətlə, inkar edərək müstəqil cümlələrin hər hansı birliyini mürəkkəb sintaktik bütövlə əlaqədar, başqa sözlə, mətnlə əlaqədar öyrənəcəyik. Məsələnin belə həlli təkə metodoloji, terminoloji cəhətdən deyil, sintaktik komplekslərin və onların komponentləri arasındakı əlaqələrin adekvat sintaktik təsviri cəhətindən də özünü doğruldur. Beləliklə, bizim sxem belədir:*

*Sadə polipredikativ cümlə – sadə monopredikativ cümlə – mürəkkəb cümlə (tabeli mürəkkəb cümlə) – mətn (bura həm də tabesiz mürəkkəb cümlələr aiddir)”*¹¹⁰

Müəllif həmçinin mətnin tərkib komponentləri arasında sadalama, qarşılaşdırma, ardıcılıq, eynizamanlılıq kimi məna mü-

¹¹⁰ K.M.Abdulla. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: 2016, səh. 160-161

nasibətlərinin olduğunu da qeyd edir.¹¹¹

Bu baxımdan ədəbi dil tariximizin bəzi nümunələrini nəzərdən keçirək: “*Qan Gan oğlu Bayındır yerindən turmuşdı* (1). *Qara yerin üstinə ağ ban evin dikdirmişdi* (2). *Ala sayvan göy yüzünə aşanmışdı* (3). *Biñ pərdə ipək xalicəsi döşənmişdi* (4). *İç Oğuz, Taş Oğuz bəgləri Bayındır xanıñ söhbətinə dərilmişdi* (5). *Baybörəniñ dəxi Bayındır xanıñ söhbətinə gəlmişdi* (6). *Bayındır xanıñ qarşusunda oğlu Qarabudaq bay tayanub turmuşdı* (7). *Sağ yanında Qazan oğlu Uruz turmuş idi* (8). *Sol yanında Qazlıq qoca oğlu bəg Yegnək turmuşdı* (9). *Baybörəniñ bunları gördiğində ah eylədi* (10). *Başından əqli getdi*(11). *Dəstmalın əlinə aldı, böğürü-böğür ağladı*” (12).¹¹²

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından götürülmüş bu sintaktik bütövdə, ilk növbədə, sadalama intonasiyası diqqəti cəlb edir. Lakin semantik-qrammatik təhlil zamanı bəzi fərqli məqamlar üzə çıxır. Belə ki, 1-ci və 2-ci cümlələrdə ardıcılzamanlı birləşdirmə hiss olunsa da, əslində, hər iki cümlənin xəbərində həmcinslik var və bir mübtədaya bağlıdır. 2-ci cümlənin yaratdığı səbəbdən 3-cü cümlədəki nəticə törəmişdir. 4-9-cu cümlələrdə eynizamanlılıq müşahidə olunur. 7-ci, 8-ci, 9-cu cümlələrdə eynizamanlılıq təkrar feillərlə (turmuş idi, turmuşdu) daha çox qabardılmışdır. 7-ci cümlədə ziyəlik halda işlənmiş və üçüncü növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfini təşkil edən “Bayındır xanın” ifadəsi hər 3 cümləyə (7, 8, 9) aid olub, “qarşısında, sağında, solunda” ifadələrinin asılı tərəfidir. Bu tipli cümlələr (7, 8, 9) dilin inkişafı prosesində təkrarların ixtisar olunması ilə həmcins üzvlü sadə cümləyə çevrilir. 10-cu cümlədə ziyəlik halda işlənmiş “Baybörəniñ” sözü 11-ci cümlədəki “əqli” sözü ilə əlaqələnir (Baybörəniñ əqli başından getdi) və şəxssiz cümlə yaradır. 10-cu və 12-ci cümlənin xəbərləri bir

¹¹¹ K.M.Abdulla. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: 2016, səh. 307

¹¹² Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: 1999, səh. 64

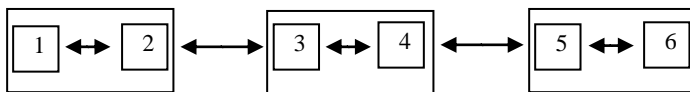
mübtədə ilə əlaqəli olsa da, həmin mübtədə işlənməmişdir.

Ə.Dəmirçizadə “Kitabi-Dədə Qorqud” mətnlərində ən az işlənən cümlə üzvünün məhz mübtədə olduğunu müəyyənləşdirmiş, bunun səbəbini isə şəxs sonluqları ilə əlaqələndirmişdir.¹¹³

Mətnin son cümlələri (10, 11, 12) semantik cəhətdən əvvəlki 3 cümlə (7, 8, 9) ilə əlaqələnir. Çünki Baybörənin ah etməsi, əqlinin başından getməsi, dəsmalı əlinə alıb “bögürə-bögür” ağlaması Bayındır xanın qarşısında, sağında, solunda gördüyü igidlərlə bağlıdır. Əsas səbəb isə bu mətndən sonrakı abzasda verilir: oğul övladı yoxdur. Deməli, 10-cu, 11-ci, 12-ci cümlələr həm özündən əvvəlki, həm də özündən sonrakı fikirlərin əlaqələnməsinə vasitəçilik edir.

Məhəmməd Füzulinin “Şikayətnamə” əsərindən ellipsislə və qafiyəli nəsr şəklində verilmiş bir parçaya nəzər salaq: *Mən bəratimdən ihanət çəkdiyim üçün münfəil, bəratim məndən fəidsiz əzab verdiyi üçün xəcil. Ol, şahidi məcruh kimi təqrirdən peşiman, mən müddəiyi – kazib kimi təşni`dən pərişan. Ol ayəti-mənsux kimi məmmül-əməl, mən ümməti-mənsux kimi məqtuül-əməl.*¹¹⁴

Mətn bütövlükdə eynizamanlı sadalama əsasında qurulmuş 3 cütlük olmaqla 6 komponentdən ibarətdir və qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlənin aşağıdakı sxeminə uyğundur:

Bu mətndə 1-ci və ikinci cütlükdən sonra nöqtəli vergül qoyulması daha münasib olardı. Həmin əsərdən mükəlimə şəklində qurulmuş başqa bir nümunəyə də diqqət yetirək:

Dedim:

¹¹³ Ə.M.Dəmirçizadə. Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarının dili. Bakı: 1999, səh. 117-118

¹¹⁴ M.Füzuli. Əsərləri [6 cildə]. Bakı: 2005, II c., səh. 299

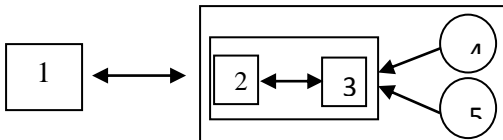
– *Mənim rəayətimi vacib görmüşlər. Və mənə bəratı-təqəüd vermişlər ki, övqəfdən həmişə bəhrəmənd olam. Və padşaha fərağət ilə dua qılam.*

Dedilər:

–*Ey miskin! Sənin məzaliminə girmişlər və sənə sərmayeyi-tərəddüd vermişlər ki, müdam fəidəsiz cidal edəsən. Və namübarək üzlər görüb, namülayim sözlər eşidəsən.*¹¹⁵

Bu mətnədə istər semantik, istərsə də qrammatik cəhətdən 2 qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlə yerləşmişdir. Mükəlimənin hər iki hissəsində 2 *və* bağlayıcısı işlənmişdir. 1-ci hissədə ilk *və* bağlayıcısından əvvəl nöqtə işarəsi qoyulsa da, 2-ci hissədə nöqtə işarəsi qoyulmamış və cümlənin davamı kimi təqdim olunmuşdur. Halbuki hər 2 hissədə bağlayıcılar (ki, və bağlayıcıları) eyni məqsədlə istifadə olunmuşdur.

Mükəlimənin tərəflərinə 2 cümlə gözü ilə baxaq. Hər 2 cümlə ikiqütblü qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlədir. Hər iki cümlənin 1-ci qütbü (dedim, dedilər) tamamlığı çatışmayan baş cümlə, 2-ci qütbü isə (cümlənin qalan hissəsi) tamamlıq budaq cümləsidir. Tamamlıq budaq cümləsinin hər ikisi dördkomponentlidir. Qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrdən ibarət olan 1-ci və 2-ci komponentlər səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədən ibarətdir, həmçinin məqsəd zərfliyi çatışmayan baş cümlədir. 3-cü və 4-cü komponentlər isə paralellik əsasında baş cümləyə bağlanan məqsəd budaq cümləsidir. Hər iki cümlənin ümumi sxemi eynidir və bu şəkildədir:

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, hər bir sintaktik bütövün hüdudunun müəyyənləşməsində və durğu işarələrinin qoyulmasında həm semantik, həm də qrammatik (sintaktik) təhlilin

¹¹⁵ M.Füzuli. Əsərləri [6 cildə]. Bakı: 2005, II c., səh. 298

aparılması vacibdir.

Azərbaycan ədəbi dilinin tarixinə nəzər saldıqca zəncirvari sintaktik bütövlərin hüdudunun müəyyənləşməsi məsələsinə də baxmaq lazım gəlir.

VII yüzillikdən ərəbcə, IX-XI yüzilliklərdə farsca yazmaq ənənəsinin başlanması və hər iki dilin təsirinin XIX yüzilliyin əvvəllərində də davam etməsi Azərbaycan ədəbi dilini uzun müddət ağır yazı normaları altında saxlamışdır. Azərbaycan ədəbi dilinin şifahi qolu bu yazı dilinə hər zaman nüfuz etmiş, lakin qəlibləşmiş bədii təsvir vasitələri ilə yüklənmiş yazılı dil nümunələrinə güclü şəkildə təsir göstərə bilməmişdir. XI yüzillikdə “Kitabi-Dədə Qorqud”un yazıya alınması, XIII-XVI yüzilliklərdə anadilli ədəbiyyatın güclənməsi, XVII-XVIII yüzilliklərdə şifahi xalq ədəbiyyatının intibahı, şifahi ədəbiyyat nümunələrinin yazıya alınması artıq yazı dilinin sadələşməsinə doğru bir yol alırdı. Qarıışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr formalaşmağa doğru gedirdi.

M.F.Axundzadənin yaratdığı obrazların dilində həm sadə, anlaşılıq, ümumxalq danışiq dili tərzində işlənən cümlələrə, həm də mürəkkəb quruluşa malik olan, çətin anlaşılan, ərəb-fars tərkibləri ilə yüklənmiş cümlələrə rast gəlmək mümkündür. Bu xüsusiyyət yalnız obrazın deyil, müəllifin öz dilində də müşahidə olunur.

XIX yüzillik Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslublarını, o cümlədən bədii üslubu nəzərdən keçirən Vahid Adilov yazır: *“XIX əsrdə bədii üslubun həm nəsr, həm də nəzm qollarında sadələşmə, xəlqiləşmə prosesi getməsinə baxmayaraq, bu dövrün bədii üslubunda klassik şeir və səcli nəsr dilinin xüsusiyyətləri hələ tam şəkildə aradan çıxmamışdı. Zəncirvari şəkildə uzanan izafət birləşmələri, ərəb, fars tərkibləri, standart təşbeh – metaforalar bədii üsluba ümumxalq dilinin təsirini məhdudlaşdırırdı. Bu dövrdə klassik nəsrin məhdudlaşdırıcı təsirini, hətta öz əsərlərinin dilini ümumxalq danışiq dilinə maksimum yaxınlaşmağa səy göstərən və buna nail olan, yeni tipli*

nəsrin əsasını qoyan M.F.Axundovun əsərlərində də müşahidə etmək mümkündür”.¹¹⁶

V.Adilov M.F.Axundzadənin təhkiyə dilində həm asan anlaşılan sadə, həm də çətin anlaşılan mürəkkəb quruluşlu cümlələrdən nümunələr gətirməklə belə bir qənaətə gəlir: “*XIX əsr bədii üslubunda ümumxalq dilinin təsirini əks etdirən sadə təhkiyə tərzilə yanaşı, bədii üslubun klassik ənənələrindən irəli gələn xüsusiyyətlərin mövcudluğu funksional üslubların təkamül prosesinin spesifik cəhətlərindən doğur*”.¹¹⁷

M.F.Axundzadə dramaturgiya – nəsr dilinin, komediyalarının sintaktik quruluşunu canlı-danışıq dilinin sintaktik quruluşu əsasında qurmaqla, xalq danışıq dilinin sintaksisini ədəbi dilə gətirməklə ədəbi dili klassik nəsrin ağır, silsiləli, nəfəskəsici intonasiyasından azad etməklə, eyni zamanda, xalq dilinin özünəməxsus, canlı sintaksisinin intəhasız üstünlüklərini ədəbi dilə daxil etməklə xalqın öz malını özünə qaytardı.¹¹⁸

Bədii nəsrin satirik növünün ilk nümunəsi “Şikayətnamə” o dövrün yuxarı təbəqələrinin, xüsusən hökmdar qrupundan olan şəxslərin mənfi xüsusiyyətlərini istehza ilə ifşaedici əsərdir. Bu əsərdə tənqidi dialoqlar, sual-cavab və hazırcavablıq yolu ilə hətta özünü ifşa etmə tərzilə diqqəti cəlb edir.¹¹⁹

A.N.Baskakovun müasir türk dili haqqındakı bəzi fikirlərinə nəzər salaq: “*Ədəbi və danışıq normalarının yaxınlaşması bir çox müasir türk yazıçılarının yaradıcılığında öz parlaq ifadəsini tapmışdır. Belə yaxınlaşma sayəsində sintaksis sahəsində inversiya, ellipsis, cümlə strukturunun sadələşdirilməsi geniş*

¹¹⁶ V.Z.Adilov. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu. Bakı: 2002, səh. 11

¹¹⁷ V.Z.Adilov. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu. Bakı: 2002, səh. 12

¹¹⁸ Ə.M.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı: 1979, I hissə, səh. 138

¹¹⁹ Ə.M.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı: 1979, I hissə, səh. 209-210

yayılmış, *sadə cümlələr mürəkkəb cümlələrdən, bağlayıcısız əlaqə bağlayıcılıdan üstün tutulmağa başlamışdır*”¹²⁰.

XVI və XIX yüzilliklərin zəncirvari nəsr nümunələrinə – sintaktik bütövlərə müqayisə baxımından nəzər salaq:

I mətn. *Filvaqe` əgər ləfzi-zəvaidən qərəz bu isə ki, vəzaifi-xüddam və rəvabiti-ərbabi-təqauid və ixracati-əliqi-dəvabb, ələfi-əvamil və mayəhtaci-həfrü binadan sonar bəndəyə bir fəidə mütərəttib ola, həqiqətdə dərgahi-müəlladan böyləişarət olunmaqdadır ki, bəndeyi-vaçibüt-təqsir Füzuliyi-fəqir iste`dadi-təqəddüm və istehqaqi-təkərrüm də`vasın qılır ikən və kəndisin əksərərbabi-istehqaqdan müqəddəm bilir ikən məkrəməti-mülukanəm və mərhəməti-xosrovanəm zühurə gətirib bu bəratı-səxavətayəti verdim. Və buyurdum ki, minbə`d rütbeyi-iqtidarın və payeyi-e`tibarın cəmi`gədalərdən, bəlkə bəhaimdən, daşdan və topraqdan əxəssü ədna bilə. Və bihudə təsərrüfi-bərat qılmayıb, mərtəbəsiindən xəbərdar ola. Bitəkəllüf bu bu mərtəbəyə qənaət etmək səhldir və bu inayətə məmnun olmaq nəhayəti-səhldir.*

Həqqa ki, bu vəqiədən mənim çəkdiyim rəncü məlamət və etdiyim xərcü xəsarət üçün degil.

*Məhza təhririndən həzrətiniz çəkdiyi əmək üçündür ki, zəyə`oldu. Nedəlim? Əldən nə gəlir? Xəzaneyi-qeybdən əvəz müyəssər ola və qələmi-qəza tədarük qıla.*¹²¹

II mətn. *Vəqta ki, xalq proqres başladı, vəqta ki, elm rəvac tapdı və xəvariqi-ə`datın və mö`cüzətin və kəramətin məhal olmağından müxbir oldu və külli-miləl də əqaidi-diniyyənin puç əfsanə olmağın bildi və sivilizasyon dairəsinə ayaq basdı, Şeyx-Əhməd-Bəhreynin də, Babin da və Rükni-rabein də və buların əmsalının da yolu bağlanır, xalq cəhalətdən və fitnə və aşubdan*

¹²⁰ А.Н.Баскаков. Некоторые спортивные вопросы синтаксиса бессоюзных сложноподчиненных предложений в турецком языке: Советская тюркология . 1972, №.3, стр. 77

¹²¹ M.Füzuli. Əsərləri [6 cildə]. Bakı: 2005, II c., s. 300

azad olur və despotdan dəxi azadiyyət tapar və despot dəxi ləqəbi-digər ilə rəisi-millət olub məhbubi-küllü-nas və məmduhi-küllü-afaq olur və millətin iradəti vasitəsi ilə külli-mümdəiyən və qasibani-mülkün fəsadından və küll daxil və xaric düşmənlərin şərrindən əmin və məsun qalır və bizəval səltənətin səmə-ratından özü və əxlaqı nikunamlıq ilə bəhrə tapar [MFA II, s. 111].

III mətn. *Pəs biz əgər əhli-beytə şeyi-xalisik, gərək imam Hüseyn əleyhissəlamın dərəcəyi-şəhadətə yetişməsindən bu səbəb ilə məqami-təqərrübi-həzrəti-bariyə çatmağından xoşhal olaq, nəinki o həzrətə təziyə saxlayaq, atılaq-düşək, döşümüzə və başımıza çırpaq, başımıza kül və torpaq sovuraq və şaxsey-vaxsey naləsin ərşə çatdıraraq və əndamımıza xəncər və bıçaq taxaq və yara vuraq və bu günə əbləhanə hərəkətlə aşına və biganəni özümüzə güldürək. Bu dəlili-əqli mücibincə təziyədarlıq özü sərəpa külli-şüquqatı ilə həkəmeyi-islamın əqidəsində bidətdir və məsiyətdir, xəncər və bıçaq taxmaq divanəlikdir. Əf-sus ki, sənin zəhnin bu günə ali və həkimanə mətləbin dərkindən qasirdir və əvamanə hökm edəcəksən ki, bu mətləbi yazan şəxs ya sünnidir, ya laməzhəbdir. Bavüçudi ki, bu mətləbi yazan şəxs nə sünnidir və nə ya laməzhəbdir, bəlkə müsəlmani-pakdır və şeyi-xalisdir və yazdığı mətləb şəriəti-ğərrayə və baladə zikr olan ayeyi-şərifəyə məbnidir [MFA II, s. 208-209].*

I mətn M.Füzulinin “Şikayətnamə” əsərindən – “Nişançı Paşaya məktub”undan götürülmüşdür. II mətn M.F.Axundzadənin “Kəmalüddövlə məktubları” əsərində Kəmalüddövlənin üçüncü məktubundandır. III mətn isə M.F.Axundzadənin “Əkinçi” qəzetində çap olunmaq üçün Həsən bəy Zərdəbiyə göndərilmiş, lakin Kapitan Sultanova ünvanlanmış açıq məktubdandır. Göründüyü kimi, orta yüzilliklərin yazılı nümunələri ilə XIX yüzilliyin yazılı nümunələri arasında elə bir ciddi fərq yoxdur. Hər üç məktubun dili ağırdır, zəncirvari izafət birləşmələri, eləcə də zəncirvari əlaqəyə malik cümlələr mətnin ümumi məzmununun tez dərk olunmasına maneə törədir. Hər bir mətni

təşkil edən cümlələr bağlayıcılar və intonasiya vasitəsilə bir-birindən asılı vəziyyətdə qalır. Hətta bu asılılığı abzaslar arasında da görmək mümkündür.

I mətnin son iki abzası da diqqəti cəlb edir. Belə ki, son abzasın “Məhza təhririndən həzrətiniz çəkdiyi əmək üçündür ki, zayə` oldu” cümləsi özündən əvvəlki abzasda işlənmiş “Həqqa ki, bu vəqədən mənim çəkdiyim rəncü məlamət və etdiyim xərcü xəsarət üçün degil” cümləsinin asılı tərəfidir. Yəni bu, bir cümlənin 2 abzasa parçalanmış komponentləridir. “Həqqa ki” (həqiqətən, doğrusu, doğrusu ki) təsdiq bildirən modallıq əlaməti, “məhza” (məhzən,, yalnız, ancaq) məhdudlaşdırıcı ədatı, qrammatik cəhətdən həmcins predikatlıq (mənim çəkdiyim rəncü məlamət və etdiyim xərcü xəsarət üçün deyil, həzrətiniz çəkdiyi əmək üçündür), baş cümlənin çatışmayan təyini (Məhza təhrirində həzrətiniz çəkdiyi zayə` olan əmək üçündür) və semantik cəhətdən ümumi nəticə (zayə` oldu) bunun bir cümlə olduğunu şərtləndirən amillərdir.

Zəncirvari cümlələrə yanaşma 2 cür ola bilər:

1) klassik ədəbiyyatdan irəli gələn (ərəb-fars dillərinin təsiri ilə yüklənən cümlələr);

2) temadan irəli gələn;

Temadan irəli gələn yanaşmanı, əsasən, 2 amil şərtləndirir:

a) subyektdən irəli gələn amillər;

b) obyektdən irəli gələn amillər.

XVI və XIX yüzilliklərin klassik ədəbi dil nümunələri hesab olunan bu mətnlərdən görmək olur ki, M.F.Axundzadə komediyalarında sadə xalq danışığı dilindən məharətlə istifadə etsə də, bəzən məqsəddən asılı olaraq obrazların dilində, bəzən yerindən asılı olaraq öz nitqində (o cümlədən epistolıyər üslubunda) orta əsr ənənələrinin zəncirvari cümlələrindən istifadə etməli olurdu.

3.2. Monoloji və dialoji nitqdə mətni mürəkkəb cümlələr

Tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasındakı asılılıq, tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasındakı məna əlaqəsi vahid sintaktik strukturun formalaşmasında əsas rol oynayır. Bütöv bir kompleksə çevrilən mürəkkəb cümlələr yeri gələndə tam bir mətni təşkil edə bilər. M.F.Axundzadənin dram əsərlərinin dilində müşahidə olunan bəzi mətnlər bu baxımdan maraqlıdır. Personajın özünəməxsus danışmaq tərzini ilə onun fərdi keyfiyyətlərini göstərməyə, xarakterini açmağa çalışan M.F.Axundzadə real nitqi – monoloji və dialoji nitqi yazıya gətirmişdir.

“Sərgüzəşti-mərdi-xəsis” komediyasında Heydər bəyin monoloqu obrazın xarakterinin açılmasında mikromətn olaraq bir sintaktik bütövdür və tərkibindəki komponentlər maraqlı semantik-sintaktik bağlılığa malikdir.

Monoloqdakı cümlələrin ardıcılığını saxlayaraq mətni hissə-hissə araşdırmaq.

I hissə: Pərvərdigara, bu necə əsrdir? Bu necə zamanədir? Nə at çapmağın qiyməti var, nə tufəng atmağın hörməti var! Sabahdan axşamadək, axşamdan sabahadək arvad kimi dustaq alaçağın içində otursan. Dövlət dəxi haradan olsun, pul haradan olsun? [MFA I, s.121].

Mətn ritorik suallarla başlayır və bu sualın özlüyündə cavabı var: heç də yaxşı əsr, yaxşı zamanə deyil. Bunun səbəbi isə sonrakı 3 cümlədə açıqlanır. Eynizamanlı birləşdirmə əsasında qurulan bu cümlələrdə təkrirlərdən istifadə olunmuşdur. Nə inkarlıq bağlayıcısı isə əvvəlki cümlənin “var” predikativ sözünü “yoxdur” anlamına gətirmişdir (at çapmağın qiyməti yoxdur, tufəng atmağın hörməti yoxdur). “Sabahdan axşamadək, axşamdan sabahadək arvad kimi dustaq alaçağın içində otursan” cümləsi isə predikativ təkrirdən xilas olaraq həmcins zərfliliklərlə işlənmişdir. Bu hissənin sonu yenə də ritorik sualla bitir və cavabı özündədir: “dövlət (var-dövlət – S.Ş.), “pul” yox-

dur, heç olmayacaqdır da.

Emosionallığı artırmaq məqsədilə istifadə olunan təkrir və suallar, “yoxdur” anlamının əvvəldə və sonda ortaya çıxması mətnin bu hissəsini bir sintaktik bütövə çevirə bilər.

II hissə. *Ah keçən günlər! Keçən dövrlər! Hər həftədə, hər ayda bir karvan çapmaq olurdu, bir ordu dağıtmaq olurdu. İndi nə karvan çapmaq olur, nə ordu dağıtmaq olur. Nə Qızılbaş döyüşü var, nə Osmanlı döyüşü var. Əgər qoşuna getmək istəsən də, gərək ancaq çılpaq ləzgilərin üstünə gedəsən. Əgər yüz min zəhmətlə birisini dağların dəlik-deşiyindən çıxartsan, bir dağarcıq, bir kürkdən başqa əlinə bir zad düşməyəcək. Hanı Qızılbaş və Osmanlı döyüşü ki, tamam Qarabağı qızıl-gümüşə boyadı? Aslandüzün çapqınından indiyədək də çox evlər abaddir. Əmiraslan bəyin övladı genə dünən də Ağcabədi bazarında dədələri Osmanlıda qəsb etdiyi gümüş rəxtlərdən satırdılar. Bir belə döyüş olsun, hamıdan irəli dəstə başında gedən mən ollam! Bir hünər göstərrəm ki, Rüstəmi-dastan da göstərməmiş ola! Mənim işim budur!* [MFA I, s.121-122].

“A keçən günlər! Keçən dövrlər!” adlıq cümlələri təəssüf və kədər bildirən “ah” nidasının, intonasiyanın və təkririn köməyi ilə monoloqun yeni bir hissəsinin başlanğıcını göstərir. Bununla belə bu adlıq cümlələr özündən əvvəlki və sonrakı mətni eynizamanlı sadalama intonasiyası, təkrir, ritorik sual və “yoxdur” anlamı ilə bir araya gətirir. I hissənin əlaqələnmə tərzinə diqqət yetirək:

1) Heydər bəy hansı keçən günlər, hansı keçən dövrlər üçün heyifsilənir? – Hər həftədə, hər ayda bir karvan çapmağın, bir ordu dağıtmağın mümkün olduğu keçən günlər, keçən dövrlər üçün.

2) Keçmiş və indi qarşılaşdırması: amma indi karvan çapmaq olmur, ordu dağıtmaq olmur; Qızılbaş döyüşü yoxdur, Osmanlı döyüşü yoxdur; tamam Qarabağı qızıl-gümüşə boyayan Qızılbaş və Osmanlı döyüşü artıq yoxdur.

3) Belə bir döyüş olarsa, Heydər bəy nə iş görər? – hamıdan

irəli dəstə başında gedər və Rüstəmi-dastanın göstərmədiyi hünəri göstərər.

II mətnin əvvəlində eynizamanlı birləşdirmə əlaqəsinin olması və oradakı fikirlərin ümumi şəkildə qarşılaşdırılması diqqəti cəlb edir. Bunun ardınca *əgər, -sa da, -sa* bağlayıcı vasitələri ilə şərt və qarşılaşdırma məzmununu yaradan tabeli mürəkkəb cümlələr işlənir. Bu cümlələr vasitəsilə camaatın sosial durumunun heç də yaxşı olmadığı nəzərə çatdırılır. “Hanı Qızılbaş və Osmanlı döyüşü ki, tamam Qarabağı qızıl-gümüşə boyadı?” sintaktik vahidi sual cümləsi şəklində qurulan təyin bu daq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Bundan sonra gələn 2 sadə cümlə semantik cəhətdən bu cümlə ilə əlaqələnir və onun komponentləri kimi çıxış edir.

II mətnin son cümləsi (Mənim işim budur!) həm monoloqun bu hissəsinin yekunu kimi səslənir, həm də “budur” sözüne xəbərin qəlibi kimi yanaşma imkanı verib özündən əvvəlki fikri birdaha xatırlatmış olur: Belə bir döyüş olsun, hamıdan irəli dəstə başında gedən mən ollam! Bir hünər göstərrəm ki, Rüstəmi dastan da göstərməmiş ola!

III hissə. *Nə ki naçalnik çağırıb deyir: Heydər bəy, rahat dur-otur, quldurluq etmə, yol kəsmə, oğurluğa getmə! Peşiman oldum dedim ki, naçalnik, biz də bu əmrə rağib deyilik, amma sizə lazımdır ki, bizim kimi nəcib kimsənelərə bir çörək pulu göstərsiniz. Qulaq as, gör mənə nə cavab Verdi: Heydər bəy cüt ək, bağ becər, alış-veriş elə. Guya ki, mən Banozor ermənisiyəm ki, gərək gündüz axşamadakı kotan süzəm, ya lənbəranlıyam ki, qurd bəsləyəm və ya ləkəm ki, kəndlərdə çərçilik edəm. Ərz elədim ki, naçalnik, heç vaxt Cavanşirdən kotançı və kiumçü görünməyib! Mənim atam Qurban bəy onu etməyib; mən ki onun oğlu Heydər bəyəm, mən də etməyəcəyəm! Qaşqabaqlı üzün çevirib atın sürdü? [MFA I, s.122].*

“Nə ki” bağlayıcı vasitəsi II hissədəki fikirlə (Heydər bəy dəstə başında irəlində getmək, hünər göstərmək istəyir) III hissədəki fikir (Naçalnik isə ona cüt əkməyi, bağ becərməyi, alış-

veriş etməyi məsləhət görür) qarşılaşdırılır. Nəticədə Heydər bəy də, naçalnik də narazıdır, çünki Heydər bəy Cavanşir nəslindən olan bəyzadədir və ata-baba qaydaları ilə yaşamaq istəyir.

Dialoji nitqdə semantik-sintaktik bağlılığın hansı şəkildə olduğunu müəyyənləşdirmək üçün “Hekayəti-xırsi-quldurbasan” əsərindən bir parçaya nəzər salaq:

Bayram. *Ağa, təqsirli mənəm, bir ərzimə qulaq asın.*

Divanbəyi. *Necə təqsirlisən? Nə danışsın?*

Bayram. *Ağa, Tarverdinə mən öyrədib quldurluğa göndərdim.*

Divanbəyi. *Niyə?*

Bayram. *Ondan ötrü ki, mənim sevgilimi istirdi əlimdən alsın.*

Divanbəyi. *Yoxsa sənənin sevgilin budur? (Pərzada işarə edib).*

Bayram. *Bəli, budur, başına dönüm!*

Tarverdi. *Ağa, başına dönüm, məni yoldan çıxartdılar. Mən bir fəqir dinc adamam. Mənə dedilər ki, qorxaqsan; mən də qorxumdan ki, mənə ürəksiz deməsinlər, quldurluğa getdim.*

Divanbəyi. *Axmaq, sənə qorxaq deyəndə nə olacaq idi ki, özünü xataya saldın?*

Tarverdi. *A başına dönüm, onda mənə qız gəlmirdi. Bu qız ki, görürsən, mənim əmim qızı və mənim deyiklidir. Mənə dedilər ki, əgər bir qoçaqlıq eləməsən, ad çıxarmasan, heç vaxt bu qız sənə arvad olmayacaq. Mən də yerdən oldum, quldurluğa getdim, qəzadan köpək oğlunun ayısına rast gəldim.*

Divanbəyi. *Bayram, sən çox pis iş eləyibsən! Amma çünki mərdliklə təqsirini iqrar elədin, mən sənənin günahından keçirəm. Amma bundan sonra belə iş eləmə! Kamalov, qızdan soruş ki, bu oğlanların hansına getmək istirsən?*

Dilmanca qızdan soruşur.

Pərzad (dilmanca). *Divanbəyiyə ərz elə ki, mən heç vaxt Tarverdiyə getmənam. Əgər məni ona verməli olsalar, şəksiz özümü öldürürəm! [MFA I, s.96-97].*

Semantik-sintaktik əlaqə baxımından Bayram→Divanbəyi dialoqunda tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərinin parçalandığını görmək mümkündür. Divanbəyinin dili ilə verilmiş sual cümlələri çıxarılsa, Bayramın ifadə etdiyi cümlə belə alınar: “Ağa, təqsirli mənəm, Tarverдини mən öyrədib quldurluğa göndərdim, ondan ötrü ki, mənim sevgilimi istirdi əlimdən alsın”. Bu qarışıq tipli mürəkkəb cümlədir. “Ağa, təqsirli mənəm” hissəsi baş cümlədir. Qalan hissə isə baş cümləyə intonasiya ilə bağlanan səbəb budaq cümləsidir. Budaq cümlənin tərkibində üç komponent işlənmişdir. 1-ci komponent – “Tarverдини mən öyrədib quldurluğa göndərdim” baş cümlədir. 2-ci (“istirdi”) və 3-cü (“mənim sevgilimi əlimdən alsın”) komponentlər isə birlikdə yenə səbəb budaq cümləsi yaradır (mənim sevgilimi əlimdən almaq istədiyi üçün). Bu səbəb budaq cümləsinin tərkibində isə inversiyaya uğramış tamamlıq budaq cümləsi (mənim sevgilimi istirdi əlimdən alsın – istəyirdi ki, mənim sevgilimi əlimdən alsın) işlənmişdir.

Deməli, bu dialoqda əsas fikir Bayrama məxsusdur. Divanbəyi isə yardımçı rolu oynayır.

Divanbəyi→Tarverdi dialoqunda isə fərqli bir mətnlə qarşılaşırıq. Divanbəyinin dilində işlənmiş “Axmaq, sənə qorxaq deyəndə nə olacaqdı ki, özünü xataya saldın?” cümləsində əvvəl *nə* sual əvəzliyi və cümlə daxilində özünə leksik məna qazanmış “olacaqdı” (baş verəcəkdə) köməkçi feili ilə işlənmiş baş, sonra isə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanmış nəticə budaq cümləsi işlənmişdir. Dialoqun qarşı tərəfini təşkil edən nitqdə – Tarverdinin nitqində isə “A başına dönüm, onda mənə qız gəlmirdi” cümləsi işlənmişdir. Bu cümlənin yarımçıqlığı, bir komponentinin çatmadığı açıq-aşkar hiss olunur: hansı halda? nə zaman? Sualı ortaya çıxır. Bunun cavabı isə Divanbəyinin “sənə qorxaq deyəndə” ifadəsindədir.

Bayram→Divanbəyi dialoqunda əlaqələndirmə möhkəm olduğu halda, Divanbəyi→Tarverdi dialoqunda əlaqələndirmə zəifdir. Bunu müəllifin obraz yaratma üslubu ilə bağlamaq olar.

Mürəkkəb cümlə komponentlərinin müasir ədəbi dil baxımından yerdəyişməsi kimi anlaşılma halları da müşahidə olunur: Divanbəyi. Bayram, sən çox pis iş eləyibsən! Amma çünki mərdliklə təqsirini iqrar elədin, mən sənin günahından keçirəm. Amma bundan sonra belə iş eləmə!

Bu dördkomponentli cümlənin tərəfləri arasında (1-ci və 3-cü, 3-cü və 4-cü komponentlər arasında) qarşılaşdırma əlaqəsi var: Sən çox pis iş eləyibsən, amma mən sənin günahından keçirəm, amma bundan sonra belə iş eləmə.

2-ci komponentin iki bağlayıcı ilə – həm tabesizlik (amma), həm də tabelilik (çünki) bağlayıcısı ilə başlanması da maraqlıdır. Burada Divanbəyinin özünəməxsus ifadə tərzii ilə “amma” deməsi, bir qədər fasilədən sonra müasir ədəbi dildəki “indiki” bağlayıcısının müqabilində “çünki” sözünü işlətməsi nəzərdə tutulan fikri oxucu üçün daha aydın edir: “Çünki (indiki) mərdliklə təqsirini iqrar elədin, mən sənin günahından keçirəm” deməklə Divanbəyi sanki Bayramın qarşısında şərt qoyur. Belə olduqda birinci tərəf şərt budaq cümləsi, ikinci isə baş cümlə kimi anlaşılır. Halbuki budaq cümlə baş cümləyə çünki bağlayıcısı ilə bağlanmışdır. Əgər bu cümlə müasir ədəbi dildəki səbəb bağlayıcısı “çünki” kimi anlaşılarsa və səbəb budaq cümləsi hesab olunsay, gərək cümlə bu şəkildə işlənsin: Mən sənin günahından keçirəm, çünki mərdliklə təqsirini iqrar elədin. Halbuki bu cümlənin tərəfləri arasında inversiya yoxdur.

Əslində, şərt anlayışı yaransa da, cümlədə səbəb və nəticənin olması daha qabarıqdır. Birinci tərəfdə səbəb (çünki mərdliklə təqsirini iqrar elədin), ikinci tərəfdə isə nəticə (mən sənin günahından keçirəm) olduğu daha aydın görünür. Bunu nəticə budaq cümləsi hesab etmək olmaz, çünki asılı tərəfdə (birinci tərəfdə) səbəb var. Müasir ədəbi dildə “indi ki” şərt bağlayıcısı kimi qəbul edilsə də, hər halda “əgər, hərgah” bağlayıcıları ilə tam sinonimlik yaratmır. Ona görə də yeri gələndə məna baxımından səbəb anlamı da verə bilər. Azərbaycan dilinin şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində də “indi ki// çünki” paraleli bu

şəkildədir:

- a) *İndi oldıy dəgirmançı, Hey çağır sən dən, Koroğlu.*¹²²
- b) *Çünki oldun dəyirmançı, Çağır gəlsin dən, Koroğlu.*¹²³

M.F.Axundzadənin əsərindən verilən nümunədə olduğu kimi, burada da “indi (ki)” və “çünki” bağlayıcıları sinonim variant kimi çıxış edərək səbəb anlayışını yaratmışdır. Asılı tərəf səbəb anlamında olduğu üçün bu cümlələr səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə hesab olunur.

Bu müqayisəyə nəzər saldıqda M.F.Axundzadənin əsərindəki cümlənin “çünki təqsirini iqrar elədin” komponentinin səbəb budaq cümləsi, “mən sənin günahından keçirəm” komponentinin isə baş cümlə olduğu anlaşılır.

Tarverdinin dili ilə verilmiş “Mənə dedilər ki, qorxaqsan; mən də qorxumdan ki, mənə ürəksiz deməsinlər, qulluğa getdim” cümləsində 1-ci və 2-ci komponentlər tərəfləri bir-birinə “ki” bağlayıcısı ilə bağlanmış tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir, baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənmişdir (mənə dedilər ki, qorxaqsan). 3-cü, 4-cü komponentlər isə səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir: “mən də qorxumdan ki, mənə ürəksiz deməsinlər” komponenti səbəb budaq cümləsi, “qulluğa getdim” komponenti isə baş cümlədir. Tərəflər bir-birinə intonasiya ilə bağlanmışdır. Burada işlənən “ki” ədatı bağlayıcı vasitə olmasa da, cümlənin oxunuşunda və anlaşılmasında xüsusi rol oynayır.

M.F.Axundzadə personajların dili ilə müxtəlif xarakterlər yaratmışdır. Dil, cümlə quruluşu, fikrin ifadə tərzini oxucuya çox mətləbləri, mənəvi keyfiyyətləri aşılamaş olur. Bu cəhətdən Pərzadənin dili ilə verilmiş cümlələr daha dolğun və tamdır: “Divanbəyiyə ərz elə ki, mən heç vaxt Tarverdiyə getmənam. Əgər mənə ona verməli olsalar, şəksiz özümü öldürərəm!”

Bu cümlə quruluşu müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən

¹²² Koroğlu. Bakı: 2009, səh. 47

¹²³ Koroğlu. Bakı: 1982, səh. 125

mürəkkəb cümlələrdən heç də fərqlənmiş. “Divanbəyiyə ərz elə” vasitəsiz tamamlığı çatışmayan baş cümlə, “mən heç vaxt Tarverdiyə getmənim” “ki” bağlayıcısı ilə baş cümləyə bağlanmış tamamlıq budaq cümləsidir. “Əgər məni ona verməli olsalar” “əgər” şərt bağlayıcısı və -sa şərt şəkilçisi ilə baş cümləyə bağlanmış şərt budaq cümləsi, “şəksiz özümü öldürmə” baş cümlədir.

“Hekayəti-xırsi-quldurbasan” əsərində Bayram→Pərzad dialoqunda da diqqəti cəlb edən məqamlar var:

Bayram. *Bəs necə gərək olsun? Sən gedəsən Tarverdiyə arvad olasan, mən də qıraqdan baxam?!*

Pərzad. *Bəs nə qayırım? Bir yol göstər, mən elə edim.*

Bayram. *Çox yaxşı, əgər mən bir hiylə qayıram ki, Tarverdi aradan çıxa, sən azad qalasan, ona razısanmı?*

Pərzad. *Bəşərti ki, Tarverdini öldürmək olmaya* [MFA I, s.70].

Bu mikromətdə biri digərini tamamlamaq cəhətdən cümlələrarası kohezuya çox güclüdür. Dialoqun semantik-sintaktik təhlilinə diqqət edək.

“Bəs necə gərək olsun” komponenti mübtədası çatışmayan baş cümlədir. “Sən gedəsən Tarverdiyə arvad olasan, mən də qıraqdan baxam” bütövlükdə mübtədə budaq cümləsidir. Həmçinin budaq cümlə ikikomponentlidir: ardıcıl zamanlı birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir. Pərzadın “Bəs nə qayırım?” sualı semantik baxımdan 2 mahiyyət daşıyır: birinci ritorik sual olub özündən əvvəl Bayramın nitqi ilə verilmiş fikrə cavabdır (Səni bir kənardə qoyub, Tarverdiyə arvad olmaqdan başqa çarəm yoxdur); ikincisi, qrammatik sualdır ki, Bayramdan məsləhət istəyir. Bu, sonrakı cümlədə daha açıq şəkildə göstərilir (Bir yol göstər, mən elə edim) və həmin cümlə ilə əlaqə qurulur.

“Bir yol göstər, mən elə edim” cümləsi maraqlı doğuracaq bir quruluşa malikdir. Belə ki, bu ikikomponentli tabeli mürəkkəb cümlənin tərəfləri bir-biri üçün həm baş, həm də budaq rolu

oynaya bilir: a)1-ci komponent təyini çatışmayan baş cümlə (Necə bir yol göstər?), 2-ci komponent baş cümlənin çatışmayan təyini (mənim edəbiləcəyim); b) 2-ci komponent tərz-i-hərəkət zərfliyi çatışmayan baş cümlə (mən necə edir?), 1-ci komponent baş cümlənin çatışmayan tərz-i-hərəkət zərfliyi (sənin göstərəcəyin tərzdə).

Pərzadın fikrinin bu şəkildə ifadə olunması dialoqun qarşı tərəfində məmnunluq, arxayınlıq yaradır və bu fikrə münasibət olaraq “Çox yaxşı” ifadəsi işlədilir. Ardınca isə çarəsiz qalmış Pərzada yol göstərilir: “... əgər mən bir hiylə qayıram ki, Tarverdi aradan çıxa, sən azad qalasan, ona razısanmı?”

Bu ikiqütblü, dördkomponentli qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlədir. 1-ci qütb tamamlıq budaq cümləsi (tərkibində 3 komponent vardır), 2-ci qütb tamamlığı “ona” qəlibi ilə ifadə olunmuş baş cümlədir. Budaq cümlə mürəkkəb quruluşludur: 1-ci komponent (əgər mən bir hiylə qayıram) təyini “bir” qəlib sözü ilə ifadə olunmuş baş cümlə, 2-ci və 3-cü komponentlər birlikdə (Tarverdi aradan çıxa, sən azad qalasan) “ki” bağlayıcısı ilə baş cümləyə bağlanmış təyin budaq cümləsidir. Həmçinin 2-ci və 3-cü komponentlər səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir: 2-ci komponent səbəbi, 3-cü komponent nəticəni bildirir.

“Əgər” bağlayıcısı -sa şərt şəkilçisi ilə deyil, -a arzu şəkli əlaməti ilə birlikdə cümlənin ümumi məzmununa şərt anlayışı vermişdir. 4-cü komponentdəki “ona” qəlibi əvvəlki 3 komponentdən yaranan “göstərilən şərtlərə”əlavəsinə ehtiyac yaradır: ona göstərilən şərtlərə razısanmı?

Həmin şərt anlayışı Pərzadın dili ilə tamamlanır: Bəşərti ki, Tarverdinə öldürmək olmaya. Bu cümlə həm də özündən əvvəlki cümlələrin bir komponenti kimi çıxış edir və cümlələrdəki fikri semantik cəhətdən tamamlayır: Tarverdinin aradan çıxması və mənim azad olmağım üçün qurulan hiyləyə bu şərtlə razıyam ki, Tarverdinə öldürmək olmaya. Deməli, “bəşərti ki” Pərzadın nitqində ifadə olunmamış baş cümlənin qəlib sözü, “Tarverdinə

öldürmək olmaya” şərt budaq cümləsidir.

Bu dialoqdan fərqli olaraq, Zaxa → Bayram dialoqunda Zaxa yardımçı rolu oynayır, çünki əsas fikri Bayram özü söyləyir:

Zaxa. *Salaməleyk, Bayram. Kimlə gap eliyirsən?*

Bayram (dalı çevrilib). *A Zaxa, sənsən? Kim ilə gap eliyirəm? Tarverdinin dalısınca söylənirəm.*

Zaxa. *Tarverdi sənə nə eləyibdir?*

Bayram. *Dəxi nə eləyəcəkdir? Günümü qara edib, səbrü qərarımı kəsibdir; nə gündüz dincələ bilirəm, nə gecə yata bilirəm. Az qalib dəli-divanə olub Məcnun kimi dağa-daşa düşəm, Kərəm kimi alışam, yanam!*

Zaxa. *Axır niyə, nə səbəblə?*

Bayram. *O səbəblə ki, bu təcik, bu maymaq istir ki, Pərzada ər ola. Sən allah, Zaxa, doğru söylə, Pərzad kimi qız heç rəvamıdır ki, belə təcikə gedə?* [MFA I, s.71-72].

Zaxanın nitqində verilən qrammatik suallar Bayramın nitqindəki mətnin bütövləşməsinə şərait yaradır. Əsas fikir Bayramın 2-ci və 3-cü danışıqında toplanmışdır. 2-ci danışıqda sadalama intonasiyası ilə Bayramın hal-vəziyyəti, 3-cü danışıqda isə düşdüyü vəziyyətin səbəbi açıqlanır.

“Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər” komediyasında nuxululularla Hacı Nurunun dialoqu zamanı əsas fikrin obrazların dilində bölündüyünü də görürük:

Hacı Kərim Zərgər. *...İndi de görək, Molla İbrahimxəlildən gümüş almağa getməyi sən dəxi məsləhət bilirsənmi? Yəqin ki, sən dəxi əqlin qəbul edən işdir.*

Hacı Nuru şair (mükəddərliklə). *Xeyr!*

Molla Salman. *Nə səbəb ilə?*

Hacı Nuru şair. *O səbəb ki, hər kəsin öz sənəti özünə ikisirdir və xoş güzəranlığına bəisdir; dəxi nə lazımdır ki, adam kimyagərlərin dalınca düşsün* [MFA I, s.33].

-mi sual ədati ilə yaranmış sual cümləsinin təkrara yol verilmədən yaranan cavabı 2 şəkildə ola bilər:

1) yarımçıq cümlə şəklində: məsləhət bilmirəm.

2) söz-cümlə şəklində: xeyr.

2-ci cavabın işlənməsi münasibdir, çünki Hacı Kərim Zərgərin nitqindəki “*Yəqin ki, sənin dəxi əqlin qəbul edən işdir*” cümləsi qoşulma xarakterlidir və “... məsləhət bilirsənmi?” sualı ilə birlikdə cavab gözləyir. Hacı Kərim Zərgərin sualı və Hacı Nuru şairin cavabı əsasında formalaşan fikirdən Molla Salmanın sualı yaranır: Nə səbəb ilə? Bu sualın cavabını Hacı Nuru şair açıqlayır.

Nəhayət, dialoq üçlüyü mətni koheziya əsasında Hacı Nuru şairə məxsus olacaq belə bir nitqi, belə bir fikri formalaşdırır: Molla İbrahimxəlildən gümüş almağa getməyi mən dəxi məsləhət görmürəm, mənim dəxi əqlim kəsən iş deyil, çünki hər kəsin öz sənəti özünə iksirdir və xoş güzəranlığına baidir, kim-yagərlərin dalınca düşməyə lüzum yoxdur. Dialoji nitqdə semantik və sintaktik şəxələnmənin olması sintaktik bütövləri şərtləndirən əlamətlərdir. Bu baxımdan “Mürəfiə vəkillərinin hekayəti” əsərindən bir mikromətnə nəzər salaq:

Əziz bəy. *İndi gördün, mənim iztirabım yerində idi. Ya yox? Mən gedirəm.*

Səkinə xanım. *Hara?*

Əziz bəy. *Gedirəm o nadürüst oğlu Ağa Həsəni cəzasına yetirməyə, dəxi məndə tab yoxdur!*

Səkinə xanım. *Nə söyləyirsən? Sən dayan, getmə, əlindən xəta çıxar. Mən özüm bu saatda o nadürüst oğlunu çağırub deyəcəyəm ki, bu xəyaldan düşsün. Gülsəba! (Gülsəba hazır olur). Gülsəba, get Ağa Həsən tacirə xəlvət de ki, səni çox vacib işdən ötrü ünəs tayfasından bir şəxs çağırır. Adımı nişan vermə [MFA I, s. 163].*

Verilmiş mətnin bir sintaktik bütöv şəklində anlaşılmasının səbəbi budur: Əziz bəy iztirab çəkməkdə özünü haqlı hesab edir, ona iztirab verən şəxsi cəzalandırmaq istəyir, Səkinə xanım isə Əziz bəyin əlindən xəta çıxmaması üçün onları narahat edən Həsən ağanı çağırtdırıb fikrindən daşındırmaq niyyətindədir.

Bu dialoji nitqi təşkil edən cümlələrin əksəriyyəti mürəkkəb

cümlədir. Mətn qrammatik cəhətdən tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə kimi başlayır. Emosionallığı artırmaq məqsədilə bu cümlə ritorik sual şəklində qurulmuşdur. Baş və budaq cümlələr bir-birinə intonasiya ilə bağlanmışdır. Dialogun sual-cavab şəklində qurulan hissəsi də həm semantik, həm də qrammatik baxımdan maraq doğurur:

“Hara?” sualı, sözsüz ki, cavab cümləsində yer zərfliyinin işlənməsini tələb edir. Lakin cavab cümləsində konkret olaraq qrammatik cəhətdən məkan anlayışını bildirən söz, yaxud ifadə işlənməmişdir. Cavab qrammatik konstruksiya baxımından “baş cümlə+budaq cümlə” tipinə aid səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə şəklindədir; semantik cəhətdən isə səbəb, səbəbdən törəyən məqsəd, məqsədin həyata keçiriləcəyi məkan anlamındadır.

– Niyə gedirəm? – Dəxi məndə tab olmadığı üçün (səbəb).

– Nə məqsədlə gedirəm? – O nadürüst oğlu Ağa Həsəni cəzasına yetirmək üçün (məqsəd).

– Hara gedirəm? – O nadürüst oğlu Ağa Həsəni cəzasına yetirəcəyim yerə.

Göründüyü kimi, qrammatik cəhətdən baş cümlədə aktu-allaşma baxımından inversiyaya uğramış məqsəd zərfliyi işlənməmişdir, budaq cümlə baş cümlənin çatışmayan səbəb zərfliyidir, yer zərfliyi isə yoxdur, lakin məqsəd zərfliyi semantik baxımdan onun törədicisidir.

Səkinə xanımın dili ilə verilən “*Sən dayan, getmə, əlindən xəta çıxar. Mən özüm bu saatda o nadürüst oğlunu çağırub deyəcəyəm ki, bu xəyaldan düşsün*” cümlələri də, “baş cümlə+budaq cümlə” tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdir. Birinci cümlə qrammatik, həm də semantik cəhətdən nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir.

– Getsən, nəticədə əlindən xəta çıxar.

– Nəticədə əlindən xəta çıxmaması üçün getmə.

Variantda qoşmalı məsdər (əlindən xəta çıxmaması üçün) bu cümləni qrammatik cəhətdən məqsəd budaq cümləsinə doğru

çəkmək istəsə də, cümlənin ümumi semantikasi və budaq cümlənin (əлиндən xəta çıxar) qrammatik sonluğu onun məqsəd budaq cümləsi olmasına imkan vermir. İkinci cümlənin baş cümləsindəki “deyəcəyəm” nitq feili bu cümlənin tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə olduğunu göstərir. Lakin cümlənin ümumsemantik fonunda baş cümlədə obyektlə yanaşı, məqsədin də çatışmadığı ortaya çıxır. Məqsədə olan ehtiyacı nitq feilindən (deyəcəyəm) əvvəl işlənmiş feili bağlama (çağırıb) yaradır. Əslində feili bağlama şəklində işlənən “çağırıb” sözü mövqeyinə görə qəti-gələcək zamanı bildirən “çağıracağam” sözünün qrammatik sinonimi, həmçinin cümlənin feili xəbərinin (deyəcəyəm) həmcinsi səviyyəsindədir (çağıracağam və dəyəcəyəm). Odur ki, budaq cümlə semantik baxımdan həm obyekt, həm də məqsəd daşıyıcısıdır:

- bu xəyalдан düşməsi (uzaqlaşması) üçün çağıracağam;
- bu xəyaldan düşməsini (uzaqlaşmasını) dəyəcəyəm.

Bütün bunlar göstərir ki, monoloji və dialoji nitqdəki cümlə modellərinin mətni sintaksisi semantik-sintaktik təhlil aspektində daha düzgün anlaşılır.

3.3. M.F.Axundzadənin əsərlərinin dilində sintaktik bütövlərin semantik diferensiallaşması

Məlumdur ki, mürəkkəb cümlədə fikrin ifadə imkanları sadə cümləyə nisbətdə daha genişdir. Bu, yalnız mürəkkəb cümlənin komponentlərini təşkil edən sadə cümlələrin sayı ilə ölçülə bilməz. Mürəkkəb cümlə özlüyündə bir sintaktik bütöv olaraq əsl semantik mənasını bir neçə cəhətdən üzə çıxarmış olur:

- komponentlərin həm ayrılıqda, həm də birgə fikri ifadəsi;
- aktual üzvlənmənin fikrin ifadəsinə bağlılığı;
- məntiqi predikativ vurğunun yaratdığı məna;
- nitq etiketlərinin, idiomatik ifadələrin, modallığın, müraciət formalarının və s. sintaktik bütövə birbaşa müdaxiləsi;

- bağlayıcı vasitənin daşdığı funksiya;
- mətnaltı məna, ironiya və onun işlənmə məqsədi;
- fikrin ifadə olunduğu zaman və məkan;
- işlənmə mövqeyindən asılı olaraq yaranan məna;
- dialektal mühitin məqsədli təqdimatı, həmçinin canlılıq yaratmaq, mənanı daha dəqiq ifadə etmək üçün dialekt vahidlərindən səmərəli istifadə;
- xarakteri müəyyənləşdirən məna;
- müəllifin fikri niyyətindən asılı olan obyekt və subyekt münasibətləri;
- sintaktik bütövün hüdudunu müəyyənləşdirə biləcək məna və s.

Bütün bu amillər sintaktik bütövü həm qrammatik, həm semantik baxımdan tamamlayır. Mürəkkəb cümlə komponentlərinin birlikdə və ya ayrılıqda ifadə etdiyi qrammatik, qrammatik-semantik və semantik məna həmin cümlədəki fikri bütövlükdə qavrama ehtiyacı yaradır. Bu qavrama ehtiyacını ödəmək üçün mütləq mürəkkəb bütövün komponentləri əvvəl ayrılıqda, sonra birlikdə dərk olunmalıdır.

Mürəkkəb cümlənin komponentlərini təşkil edən sadə cümlələr ayrılıqda fikir ifadə etsələr də, sintaktik bütövün əsl semantik cəhətlərini birlikdə açə bilirlər. Ona görə də ikikomponentli mürəkkəb cümlələrdə ən azı üç fikir olur. Lakin elə cümlələrə də rast gəlmək olur ki, qrammatik baxımdan deyil, yalnız semantik baxımdan fikri ifadə edə bilər. Belə hallarda obyekt-subyekt münasibətləri də dəyişə bilər. Bu demək olar ki, ironiya, mətnaltı məna – müəllifin oxucusuna çatdırmaq istədiyi üstüörtülü, eyhamlı fikirlə bağlı olur.

M.F.Axundzadə “Aldanmış kəvakib” povestinin sonunda nəticə olaraq öz fikrini belə ifadə edir: *“Kəvakibin hərgiz xəyalından xüsur etməzdi ki, iranilər oları aldadacaqlar, padşahi-həqiqinin əvəzinə, padşahi-məsnuu oların sədəməsi altına salacaqlar.*

Vallah, qəribə əhməqdirlər bu ingilis tayfası ki, belə xətərli millət ilə az qalmışdır cəng başlayalar” [MFA I, s.212].

Bu nümunədə iki tabeli mürəkkəb cümlə var və hər biri iki-komponentlidir. Qrammatik baxımdan hər iki cümlənin birinci komponenti baş, ikinci komponenti isə budaq cümlədir; birinci mübtədə budaq cümləli, ikinci isə səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Lakin semantik cəhətdən hər iki cümlə daha böyük məzmun, daha böyük fikir ifadə edir. Birinci cümlədə “aldadılacağına heç xəyalından belə keçirməyən kəvakibin (ulduzların) iranlılar tərəfindən aldadılmasından, ikinci cümlədə isə hətta ulduzları belə aldada bilən “xətərli millət ilə” az qala müharibə etmək istəyənin axmaq olmasından” söhbət getsə də, cümlənin əsl semantik mahiyyəti bunun üstüörtülü bir şəkildə, ironiya ilə təqdim olunmasıdır. Əslində fikir dolayı yolla onun daxili mənasına qarşı qoyulmuş və müəllif komizim yolu ilə avam camaatın gözünü açmağa çalışmışdır. Bu cümlədəki komizmin anlaşılmasında məntiqi predikativ vurğunun (xəyalından xüsur etməzdi ki), xüsusiləşmənin (padşahi-həqiqinin əvəzinə), aktual üzvlənmə ilə bağlı söz sırasının pozulmasının (qəribə əhməqdirlər bu ingilis tayfası ki) və s. amillərin rolu az deyil.

Cümlə üzvlərinin sırasının pozulması qrammatik normalara zidd olsa da, semantik anlam üçün vacibdir. “*Qəribə əhməqdirlər bu ingilis tayfası ki, ...*” cümləsində subyektlə predikatin yerdəyişməsi nəticəsində predikat məntiqi vurğu ilə deyilərək aktual üzvə çevrilmiş, ironiyanın anlam gücü məhz buraya toplanmışdır.

*Cümlənin çoxaspektli semantikasına təsir edən cəhətlərdən biri də cümlənin daxil olduğu kontekst (mətn) amilidir. Mətn isə öz növbəsində cümlədəki sözlərin sırasına təsir edən əsas faktorlardan biridir.*¹²⁴

¹²⁴ Ə.M.Cavadov, Mürəkkəb cümlələrin tərəflərinin sıralanması (birinci məqalə). Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası . Bakı: 1974, №1, səh. 59.

Məlumdur ki, hər bir cümlənin qrammatik yükünü baş üzvlər daşıyır və mübtədə xəbəri özündən asılı vəziyyətdə saxlayaraq cümlənin ən müstəqil üzvü rolunu oynayır. Lakin aktual üzvlənmə ilə əlaqədar olaraq, baş üzvlərin inversiyası zamanı cümlədə xəbərin rolu daha da güclənir. Bu zaman xəbər yalnız qrammatik yükü deyil, semantik yükü də öz üzərinə götürmüş olur.

“Məntiqi-qrammatik üzvlənmə baxımından dildə müəyyən informasiya daşıyan istənilən cümlənin iki komponenti var: məntiqi-qrammatik predikat və məntiqi-qrammatik subyekt” [131, s.67].¹²⁵

Təyin ilə təyinedici üzvün (*qəribə əhməqdirlər bu ingilis tayfası*) söz sırası baxımından sabit mövqedə qalması, inversiyaya uğramaması ilə bağlı olaraq, aktual üzvlənmə zamanı da onun cümlədəki sırasına xələl gəlmir. Eləcə də verilmiş cümlələrdə təyinin mövqeyi o qədər də güclü deyil, “qəribə” və “bu” təyinləri özündən sonra gələn üzvün güclənməsinə zəmin hazırlayır. Xəbər (*əhməqdirlər*) isə cümlənin qrammatik əsasının sıralanmasında birinci olduğu üçün məntiqi vurğunun ən yüksək tonunu özündə toplayır, mübtədəyə isə (*ingilis tayfası*) həmin tonun bir hissəsini göndərir. Müəllif cümlədəki aktual üzvlənməni bu şəkildə qurmaqla “ingilislərin deyil, iranilərin avam, axmaq, sadələvh və hər şeyə inanan olduğunu” söyləməyə çalışmışdır. Ümumiyyətlə, bu tipli cümlələrdə subyekt və obyekt qarşılaşdırılması da maraqlıdır. Belə ki, qrammatik subyekt və obyekt semantik subyekt və obyekt ilə uyğun olmaya bilər. Odur ki, bu cümlələrdəki subyekt və obyekt münasibətlərini bir neçə cəhətdən nəzərdən keçirək:

1. Birinci cümlə qrammatik baxımdan mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə olduğu üçün, budaq cümlə baş cümlənin çatışmayan mübtədasıdır (iranilərin onları aldadacaqları,

¹²⁵ А.Л.Пумпянский. О логико-грамматическом членении предложения. «Вопросы языкознания». 1972, № 2, стр. 67.

padşahi-həqiqinin əvəzinə, padşahi-məsnuu onların sədəməsi altına salacaqları). İkinci cümlədə isə ikinci növ təyini söz birləşməsi (ingilis tayfası) həm baş, həm də budaq cümlənin mübtədasıdır, çünki “əhməq” olan da, “cəng başlamaq” istəyən də ingilis tayfasıdır.

2. Qrammatik-semantik baxımdan birinci cümlədə iki subyekt (aldadılacağını xəyalından belə keçirməyən “kəvakib” və kəvakibi aldadan “iranilər”), üç obyekt (aldanan “kəvakib”, ulduzların sədəməsi altına salınmayan “padşahi-həqiqi”, ulduzların sədəməsi altına salınan “padşahi-məsnu”) var. İkinci cümlədə isə bir subyekt (ingilis tayfası), bir obyekt (cəngə-müharibəyə təhrik edilən “belə xətərli millət) işlənmişdir.

3. Semantik baxımdan hər iki cümlə üçün bir obyekt var: cəhalət və avamlığı ucbatından aldanılan, özlərini qalib sanıb, əslində, məğlub olan “iranilər”. “Kəvakib” və “ingilis tayfası” bu obyektə müəyyənləşdirmək üçün bir vasitədir.

Yaratdığı tipi bir cür, oxucunu başqa şəkildə düşündürmək realist sənətkarın yüksək bacarığının nəticəsi idi. Müəllif hamını heyərdə qoyur, amma eyni şəkildə yox. Hətta əsərdəki tiplərin belə heyrəti fərqlidir. Oxucu isə personajların aldığı vəziyyətə gülür və düşünür. Oxucu gülüşündə satira da var, yumor da. Ən əsası isə baş verən hadisələrə ciddi bir baxış var – xalq lətifələrində olduğu kimi.

Bu gülüşün bu və ya digər dərəcədə oxşar modelini “Aldanmış kəvakib” əsərindən gətirilmiş nümunədə də gördük. Mübtəda (birinci cümlə) və səbəb (ikinci cümlə) budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr şəklində qurulmuş bu mətndə artıq olub-keçənlərə yekun vuran müəllif öz fikrini kinayəli bir şəkildə ifadə edir.

Fikir mürəkkəb cümlə şəklində təqdim olunmaqla fikirlər silsiləsi yaradır və müəllifin demək istədiyini oxucuya çatdırır.

M.F.Axundzadənin “Hekayəti-müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah cadüküni-məşhur” əsərində Xanpərinin dili ilə verilmiş bir neçə cümləyə nəzər salaq: “*Xanım, mən*

sənə demədim ki, bu dərvişin əlindən heç zad qurtarmaz? Mən hələ ondan qorxuram ki, Parijin yıxılmağının zərbindən özgə şəhərlər də bərbad ola. Naxçıvan, Şərur mahallarının yıxılmağının zərbindən Ağrı dağının bir parçası qopub tökülən kimi, necə ki, dərviş deyirdi”[MFA I, s.68].

Birinci fikir: “Xanım, mən sənə demədim ki,”. Bu, baş cümlədir.

İkinci fikir: “...bu dərvişin əlindən heç zad qurtarmaz”. Bu isə baş cümləyə “ki” bağlayıcısı ilə bağlanmış tamamlıq budaq cümləsidir və baş cümlənin çatışmayan tamamlığını izah edir.

Üçüncü fikir: Həm qorxu, həm də öz əməlinin qələbə sevincini yaşayan bir insanın təntənəsi.

Həm baş, həm də budaq cümlənin xəbəri feili xəbər olub, inkar feillə (“demədim”, “qurtarmaz”) ifadə olunmuşdur. Lakin budaq cümlədən anlaşılır ki, baş cümlənin xəbəri inkar feil kimi işlənsə də, təsdiq mənasındadır: mən sənə dedim. Azərbaycan dilində bu tip ifadələrin -mı⁴ sual ədatı ilə işlənən modellərinə də rast gəlirik: demədimmi//dedim. Məhz M.F.Axundzadənin ifadə etdiyi fikir də sual şəklindədir, lakin məntiqi vurğu, yaxud sual yükü “ki” bağlayıcısı və budaq cümlənin xəbəri (“qurtarmaz”) üzərinə düşərək sual intonasiyasını yaratmışdır.

Təsdiq~inkar qarşılaşmasını və bunların paralellik təşkil etməsini “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da müşahidə edirik: “*Hər nə iş olsa, Qorqut ataya tanışınca işləməzlərdi*”.¹²⁶

Mətni baxımdan “danışınca//danışmayınca” paralelliyi təsdiq~inkar münasibətini bərabərləşdirir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində mətni bərabərliyin digər modelləri də müşahidə olunur: şəhərə gələndən sonra // şəhərə gələndən bəri və s.

Mətnin digər cümlələrinə də diqqət yetirsək, bir-birindən törəyən üçüncü, dördüncü və s. fikirləri müşahidə edərik.

Birinci fikir: *Mən hələ ondan qorxuram ki...* komponenti

¹²⁶ Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: 1999, səh. 30.

tamamlığı qəlib sözlə (“ondan”) ifadə olunmuş baş cümlədir.

İkinci fikir: “*Parijin yixılmağının zərbindən özgə şəhərlər də bərbad ola*” komponenti isə baş cümləyə ki bağlayıcısı ilə bağlanmış tamamlıq budaq cümləsidir və baş cümlənin “ondan” qəlibi ilə ifadə olunmuş tamamlığını ifadə edir.

Üçüncü fikir: Xanpərinin qorxusu, müəllifin isə Fransa inqilabı və onun başqa ölkələrə təsir edə biləcəyinə işarəsi – mətnalti mənada öz fikrini çatdırmaq istəyi.

Mətnin son cümləsi danışıq üslubu üçün xarakterik olub, xüsusiləşmə və əlavə funksiyası daşıyır: *Naxçıvan, Şərur mahallarının yixılmağının zərbindən Ağrı dağının bir parçası qo-pub tökülən kimi* “ (xüsusiləşmiş zərflik), “*necə ki, dərviş deyirdi*” (qoşulma cümlə). Bu hissənin verilməsində müəllifin məqsədi mətnalti mənəni daha da dərinləşdirmək, əsas niyyətini gizlətmək istəyi ilə bağlı olmuşdur. Nümunələri təqdim olunan hər iki əsərdə obraz üçün qaranlıq qalan bir “aldanma” var. Bunu bu və ya digər şəkildə oxucuya çatdıran isə danışıq dilinin imkanlarından məharətlə istifadə etmək bacarığına malik olan böyük mütəfəkkir Mirzə Fətəlidir. O, insan həyatının gerçəkliyini, insan nitqinin və xarakterinin fərdiliyini üzə çıxarır, bir-birindən maraqlı, biri digərinə bənzəməyən obrazlar aləmi yaradır. Z.Məmmədovanın fikrincə, “*oxucu üçün personajı tanımağın əsas mənbəyi personajın bilavasitə özünün nitqidir*”.¹²⁷

T.İ.Hacıyev yazırdı: “*Mirzə Fətəlinin yazılı ədəbi-bədii nitqə ən böyük inqilabı o oldu ki, obraz həyatdakı insan kimi danışmağa başladı; obrazla proobrazın dili maksimum uyğunlaşdı. Hətta həyatda olduğu kimi, bədii şəraitdə də insanların cildəncildə girməsi əks olundu – bu cilddəyişməni Mirzə Fətəli fərdi danışıq çaları ilə göstərdi: dramaturgiyamızın qədəm açdığı andaca dünya dramaturgiyasının məşhur “Hamlet tələsi” fəndi sınıandı. Molla İbrahimxəlilin Molla Həmidlə və nuxulularla*

¹²⁷ Z.Ş.Məmmədova. Bədii mətnə xarakteroloji nitq və onun ifadəsi problemləri (avtoferat). Bakı: 2011, səh. 30.

danışığında başqa-başqa fərdi nitqlər nümayiş etdirməsi səhnə içində səhnə fəndidir; İbrahimxəlil öz şagirdi Molla Həmidlə insan insanla danışan kimi danışır; ancaq özünü fövqəladə şəxsiyyət göstərmək üçün nuxulularla danışığında kimyagərlik terminlərinə əl atır”¹²⁸

M.F.Axundzadə danışiq dilini yazıya köçürdükcə mürəkkəb quruluşlu cümlələri semantik baxımdan şaxələyə bilmiş, mənalar silsiləsi yaratmışdır. Belə ki, bu tipli cümlələrdə mürəkkəb cümləni təşkil edən komponentlərin sayı ikidirsə, orada üçüncü bir fikrin yaranması labüddür. Üçkomponentli mürəkkəb cümlədə isə dördüncü və beşinci fikir təzahür edir, bununla da cümlənin ifadə etdiyi məna imkanları genişlənir. Bu fikrin şərhini üçün M.F.Axundzadənin əsərlərindən belə bir cümləyə nəzər salaq: “Şahbaz bəy. *Adam aclığından, susuzluğundan oğurluğa, quldurluğa qurşanır; mənim, allaha şükür, nəyim əskikdir?*” [MFA I, s.48].

Bu, qrammatik baxımdan ikikomponentli aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir, semantik baxımdan isə daha geniş məna ifadə edir. Ritorik sual şəklində qurulmuş bu cümlədən Şahbaz bəyin naşükür olmadığı, əxlaqlı bir gənc olduğu anlaşılır. Cümlənin ümumi məzmunundan qarşılaşdırma, ziddiyyət, səbəb, güzəşt kimi anlayışlar da doğur. Bunun bir səbəbi komponentlərin intonasiya ilə bağlanmasıdır, digər əsas səbəbi dilin semantik imkanlarının genişliyidir: Hərçənd adamlar aclığından, susuzluğundan oğurluğa, quldurluğa qurşanırlar, amma Şahbaz bəy bunu etməz, çünki heç nəyi əskik deyil.

İlkin dərketmədə hansı komponentin əvvəl, hansı komponentin sonra dərk ediləcəyi məsələsi, əsasən, aktual üzvlənmə və məntiqi vurğu ilə bağlı olur. Çünki hər bir cümlənin anlaşılmasında aktual üzvlənmənin, məntiqi vurğunun xüsusi rolu var. Bu cümlədə də səbəbin qabardılması, aktual üzvlənmə ilə bağlı olaraq “aclığından, susuzluğundan” səbəb zərfliklərinin

¹²⁸ T.İ.Hacıyev. Seçilmiş əsərləri. [2 hissə]. Bakı: 2017, I hissə, səh. 148-149.

vurğulanması və “oğurluğa, quldurluğa” tamamlığından önə keçirilməsi cümlənin ümumi məzmununa səbəb anlayışını gətirir. Bununla da ikinci komponent birinci komponentdəki fikri aydınlaşdırır.

Həmçinin buradan görünür ki, mürəkkəb cümlənin inkişafı prosesində tabesiz mürəkkəb cümlələr ilkin mərhələ təşkil etmiş, tabeli mürəkkəb cümlə modellərinin yaranmasında xüsusi rol oynamışdır.

M.F.Axundzadənin istər nəsr, istərsə də dramaturgiya dilində inversiya hadisəsi çox da güclü deyil. Böyük mütəfəkkirin sözünün qüdrəti ondadır ki, cümlə üzvlərinin sırasını pozmadan aktuallaşmanı yaratmış, canlı danışq dilini oxucuya çatdırıb bilmişdir. Lakin bununla belə, ədibin məqsədli şəkildə inversiyadan istifadə etmə məqamları da nəzərdən yayınmır. Q.Kazımov inversiyanı danışq dilinin xüsusiyyəti kimi qiymətləndirir. Ə.Haqqverdiyevin dilini geniş şəkildə tədqiq edən müəllif yazır: “... *bədi dildə cümlə üzvlərinin inversiyası canlı dilin mühüm xüsusiyyətlərindən birini saxlamaqla yanaşı, həm də üslubi mahiyyət daşıyır, bədi əsərdə bundan kor-koranə deyil, bədiilik vasitəsi kimi istifadə olunur*”.¹²⁹

M.F.Axundzadə inversiyadan bir neçə məqsədlə istifadə etmişdir:

a) dialoq zamanı tərəf müqabilinə təsir göstərmək məqsədilə;

b) baş verən situasiyadan asılı olaraq, obrazın əhvali-ruhiyyəsinin təqdimi məqsədilə;

c) qeyri-millətdən olan şəxsin nitqinin təqdimi baxımından;

d) aktuallaşdırmanı gücləndirmək məqsədilə;

“Mətnə əlaqə vasitəsi rolunu oynayan inversiya söz sırasının elə dəyişməsinə həyata keçirir ki, burada müəyyən ümumi üzv bütün mətnin əvvəlində deyil, mətn komponentlərinin arasında işlənir. Burada əsas məqsəd odur ki, ümumi üzvün orta

¹²⁹ Q.Ş.Kazımov. Seçilmiş əsərləri. [10 cildə]. Bakı: 2008, c. 1, səh. 160.

mövqedə işlənməsi ilə, yəni həm özündən əvvəlki, həm də özündən sonrakı komponentlərə aid olmaları ilə bu komponentlərin bir-birinə daha möhkəm bağlanması əldə edilsin”.¹³⁰

Aktual üzvlənmə zamanı xəbərin, xüsusilə də feili xəbərin cümlənin əvvəlində işlənmə səbəbini hökm və hərəkətin informativ funksiya daşmasında, həmçinin informativ gücün cümlənin əvvəlinə düşməsində axtarmaq lazımdır: Pəri xanım. *...Getmişdim falçı Qurbana dua yazdırmağa ki, Allah sənə qızım Şölə xanımdan bir oğlan kəramət eylesin* [MFA I, s.118]. Pəri xanım. *...İncimə, bir dəqiqəlik işdir. ...Ay qız, qoy badyanı, əvvəldən gərək bunu gətirəydin* [MFA I, s.118]. Hacı Qara. *...Təəccüb edirəm bir para qaçaqlara ki, hər yoldan ötənlərə mallarını verib boş qayıdırlar* [MFA I, s.136]. Naçalnik. *Səndən mən soruşuram ki, bu idimi sizə rast gələn?* [MFA I, s.152].

Bu cümlələrdə *“remanın önə keçməsi, xüsusi aksentlə deyilməsi, yəni məntiqi vurğunu qəbul etməsi cümlənin emosional qüvvəsini artırır”*.¹³¹

“Məqsəddən asılı olaraq tema və rema komponentləri tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri sərhədini poza bilir. Baş cümlənin bu parçalanması onun üzvlərinin kommunikativ dinamikasının inkişafı ilə izah edilə bilər”.¹³²

Belə bir xüsusiyyəti türk dillərinə məxsus yazılı abidələrin dilində də müşahidə etmək mümkündür. VII-IX yüzilliyə aid türk-runik abidələrinin dilini tədqiq edərkən N.A.Kononov bu qənaətə gəlir ki, *“mürəkkəb bütövlərin baş və budaq hissəsi sərbəst sıra düzülüşünə malik olduğu üçün mürəkkəb cümlənin da-*

¹³⁰ K.M.Abdullayev, Məmmədov A.Z., Musayev M.M., Üstünova K., Novruzova N.S. və b. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı: 2012, səh. 157

¹³¹ E.C.Həsənova. Mürəkkəb cümlələrin polipredikativliyi. Bakı: 1986, səh. 15.

¹³² E.C.Həsənova. Mürəkkəb cümlələrin polipredikativliyi. Bakı: 1986, səh. 15.

*ha vurğulu hissəsi birinci yerə gətirilir”.*¹³³

Aktuallaşma zamanı nəinki cümlə üzvlərinin inversiyası, hətta mürəkkəb cümlə komponentlərinin bütövlükdə inversiyası baş verir: Naçalnik. ...*Bəyliyi lap unudursan, əgər sualıma cavab verməsən!* [MFA I, s.152]. Şəhrəbanu. *Əlbəttə, hələ iki il bundan irəli gərək sənə toy olaydı, əgər Şərəfnisə çox uşaq olmasaydı* [MFA I, s.48]. Bayram. *Mənə nəşib olmağın öz əlindədir, əgər istəsən* [MFA I, s.70]. Namaz. ...*Məgər mənə əvvəldən gələrdi, əgər quldurluğa əl qoymasaydım?* [MFA I, s.79]. Hatəmخان ağa. *Nə eybi var, onların adət və xəvvasını bilgilən, əgər istəyirsən*[MFA I, s.51]. Şahbaz bəy. *Başına dönüm, əmican, rüsxət verin, müsyö Jordan ilə gedim, əgər mənim xoşbəxt olmağımı istəyirsiniz, heç vaxt belə fürsət ələ düşməz* [MFA I, s.54] və s.

Göründüyü kimi, cümlə komponentlərinin yerdəyişməsi daha çox şərt budaq cümlələrində müşahidə olunur. Baş və budaq cümlə qütbləri bir-birinə “əgər” bağlayıcısı və -sa² şəkilçisi ilə bağlanmışdır. Son iki cümlədə -sa² şəkilçisi işlənmişdir. İnversiya nəticəsində baş cümlə qütbü aktuallaşaraq birinci tərəfdə, budaq cümlə qütbü isə zəifləyərək ikinci tərəfdə işlənmişdir. Bununla bərabər, budaq cümlə qütbündə bir növü qoşulma əlaməti də yaranmışdır.

Yalnız cümlə üzvlərinin deyil, cümlə komponentlərinin, baş və budaq cümlə qütblərinin bütövlükdə aktuallaşması semantik dəyişmələrə səbəb olur, müəllifin məqsəd və niyyətini açıqlayır. “Bəyliyi lap unudursan, əgər sualıma cavab verməsən” cümləsində komponentlərin inversiyası baş cümlənin (bəyliyi lap unudursan) aktuallaşaraq birinci komponent kimi işlənməsi semantik baxımdan “naçalnik” tərəfindən cəzalandırılmaqla hədələmək kimi başa düşülür. Əgər bu cümlədə inversiya baş verməsəydi, “bəyliyin unudulacağı” subyekt tərəfindən həyata

¹³³ Н.А. Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IXвв.). Ленинград: 1980, стр. 230.

keçiriləcəkdi, çünki şərt anlayışı yaradan şərt bağlayıcısı birinci tərəfdə – budaq cümlədə işlənməklə cümləyə şərt məzmununu gətirəcəkdi. Həmçinin “...hələ iki il bundan irəli gərək toy olaydı” baş cümləsinin inversiyaya uğrayaraq birinci komponent kimi işlənməsi şərt anlayışını (Şərəfnisə çox uşaq olmasaydı) ikinci plana atır. Halbuki bu cümlədə “əgər Şərəfnisə uşaq olmasaydı” cümləsi inversiyaya uğramadan birinci tərəf kimi çıxış etsəydi, “iki il sonra toy olacaqdı” fikri semantik cəhətdən ikinci planda qalardı. Bu cümlədə isə müəllif Şəhrəbanunun dili ilə Şahbaza “hələ iki il bundan əvvəl toy olmalıydı” fikrini xatırladır.

*“... mətn daxilindəki cümlənin aktual üzvlənməsi onun mətndəki yeri və rolundan, digər cümlələr ilə əlaqəsindən, mətnin ümumi semantikasındakı vacibliyindən asılıdır”.*¹³⁴

“Sərbəst söz sırasının söyləmin bu və ya digər elementini aktuallaşdırmaq üçün işlədildiyini, yaxud aktuallaşma ilə əlaqəsi olmayan üslubi vasitə olduğunu yalnız aktual üzvlənmə izah edə bilər” [113, s.365].¹³⁵

İnversiyaya uğramış budaq cümlə qütübündə qoşulma əlaməti bəzən o dərəcədə qabarıq nəzərə çarpır ki, M.F.Axundzadənin əsərlərinin nəşri zamanı hətta həmin cümlələr ayrıca cümlə şəklində təqdim olunmuşdur. Aşağıdakı sintaktik bütövə diqət yetirək:

Наси Qara. *Bular tamam qorxaqlıqdan və ehtiyatsızlıqdan adamın başına gəlir. Heç kəsi gərək adam özünə yavuuq qoymasın. İstər hər libasda olsa da. Bircə mənə rast gələlər, görəllər onların başına nə gətirəm! Hamısına tövbələmə verrəm ki, dəxi heç qaçaqçının qabağın kəsməsinlər!* [MFA I, s.136].

Mətndəki “İstər hər libasda olsa da” cümləsi şərt şəklinin

¹³⁴ Л.Г.Фридман. К вопросу о сверхфразовых единицах (на материале немецкого языка). «Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков». Ленинград:1975, стр. 218.

¹³⁵ Ş.V.Yusifli. Azərbaycan dilinin üslubi sintaksisinə dair. Kirovabad: 1972, səh. 50

şəkilçisi (-sa) və “da” ədatı ilə bitmişdir. Məlumdur ki, şərt şəkli feili xəbər olsa da, müstəqil cümlənin feili xəbəri ola bilmir, “da” ədatı ilə birlikdə (-sa da) qarşılaşdırma budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan vasitə kimi çıxış edir.

Nöqtə işarəsindən istifadə olunaraq təqdim olunan “Heç kəsi görək adam özünə yavuuq qoymasın. İstər hər libasda olsa da” sintaktik vahidləri əslində qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin inversiyaya uğramış komponentləridir.

Dialogi nitqdə məqsədli şəkildə verilmiş bəzi yerdəyişmə məqamları nəzərə çarpır:

1. Molla İbrahimxəlil. *İksir, iksir ibarətdir həmin bundan ki, filizzati-kəsifəni, məsələn, mis kimi miqdari-müqərrərdə ərinəndən sonra bə-micərrədi-məzc xalis gümişə münqəlib edir* [MFA I, s.39].

2. Hatəmxan ağa. *Çox arvad almaq ibarətdir ondan ki, bir kişi bir arvada iktifa etməsin və çox ər almaq ibarətdir ondan ki, bir arvad bir kişiyə iktifa etməsin* [MFA I, s.52].

Tamamlıq budaq cümləli bu tabeli mürəkkəb cümlənin hər ikisində müəllifin obrazın dili ilə bağlı təqdimatı eyni mahiyyət daşıyır. Belə ki, baş cümlələrdə xəbər və qəlib sözlə ifadə olunmuş tamamlıq (ibarətdir həmin ondan ki, ibarətdir ondan ki) inversiyaya uğramışdır. Əslində qəlib söz informativ yükü artırmaq gücünə malikdir. Əlavə olaraq inversiya yolu ilə qəlib sözün aktuallaşması dialoqun qarşı tərəfinə ötürülən informasiyanın təsirini gücləndirmək, qarşı tərəfin marağını artırmaq məqsədi daşıyır. Bu qəlibin təsiri o dərəcədə güclüdür ki, onu izah edəcək budaq cümlənin rolunu kölgədə qoyur, yaxud diqqətdən yayındırır.

İşlənmə mövqeyindən, baş verən situasiyadan asılı olaraq, müəllif obrazın dilində inversiyalar yaradır: *Şəhrəbanu xanım. Amma Parijdən bura bu xəbəri tezliklə bilmirəm, kim çatdıracaq?* [MFA I, s.65].

“Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah caddüküni-məşhur” əsərində dərviş Məstəli şahın firıldaqılıq edə-

rək guya Pariji partlatması xəbərini aldıqdan sonra Şəhrəbanu xanımın həyəcanlanaraq bu şəkildə cümlə işlətməsi təbiidir. Bu cümlədə tamamlıq budaq cümləsinin ikinci dərəcəli üzvləri (Parijdənbura bu xəbəri tezliklə) baş cümlədən (bilmirəm) əvvəl, qrammatik əsası isə (kim çatdıracaq) baş cümlədən sonra işlənərək inversiya yaratmışdır.

Bir növü cümlənin konstruksiyası obrazın əhval-ruhiyyəsi ilə oxşarlıq təşkil etmişdir. Şəhrəbanu xanım heç cür başa düşə bilmir ki, on gün ərzində Parijdən Qarabağa xəbəri kim və necə çatdırıla bilər. Odur ki, onun nitqindəki cümlə qrammatik cəhətdən tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə olsa da, baş cümlənin çatışmayan tamamlığının tapılması tələb olunsada, semantik cəhətdən aktuallaşan budaq cümlənin (kim), yəni subyektin kimliyi məsələsi ön plana çəkilir və vurğulanır. Qeyri-millətdən olan şəxsin danışıqı şəkildə verilmiş cümlələrdə də maraqlı məqamlar müşahidə olunur:

Müsyö Jordan. *Hatəmxan ağa, bağışlayın; doğru buyurursunuz, indi bildim ki, sizə nə qisim gərək misal gətirmək* [MFA I, s.53].

Müraciət etikətləri ilə başlayan bu cümlə Azərbaycan dilini hələ mükəmməl bilməyən bir əcnəbinin danışıqı şəkildə qurulmuşdur; “Hatəmxan ağa” xitabından sonra digər nitq etikətləri əsas fikrin söylənilə bilməsi üçün zəmin hazırlayır: bağışlayın – nəyi? doğru buyurursunuz – nəyi? Və nəhayət, lazım olan mətləbə yaxınlaşır: indi bildim ki – nəyi?

Təqdim olunan tamamlıq budaq cümləsi (sizə nə qisim gərək misal gətirmək) Müsyö Jordanın öz fikrini ifadə etməsi üçün nə qədər çətinlik çəkdiyini bir daha göstərir. O, fikrən öz ana dilində – fransız dilində qurduğu cümlənin Azərbaycan dilinə tərcüməsini düşünə-düşünə fikrini çatdırır. Nəticədə belə bir cümlə alınır: ellipsis şəkildə işlənən xəbər (gərək) məsdər tərkibi ilə ifadə olunmuş mübtədanı (sizə nə qisim misal gətirmək) iki hissəyə parçalayır. Belə ki, xəbər məsdər tərkibinin asılı tərəfini təşkil edən istiqamətləndirici obyektədən (sizə) və at-

ributdan (bir qisim) sonra, üstündə iş icra olunmuş obyektədən (misal) və tərkibin əsas tərəfini təşkil edən məsdərdən əvvəl işlənməklə inversiya yaratmışdır. Cümlədə “misal gətirmək” ifadəsinin sonda işlənməsi də səbəbsiz deyil. Müsyö Jordan öz fikrini əsaslandırmaq üçün “misal gətirməlidir”. Odur ki, “misal gətirmək” ifadəsi aktuallaşaraq, xüsusi vurğu ilə ifadə olunur.

Semantik-sintaktik baxımdan bu tipli cümlə “Hekayəti-xırs quldurbasan” əsərində divanbəyinin dili ilə də verilir:

Divanbəyi. *Ey camaat, sizdən ötrü indi ibrət olsun! Dəxi vaxtdır inanasınız ki, siz vəhşi tayfa deyilsiniz! Sizə eyibdir yaman işlərə qoşulmaq* [MFA I, s.97].

Bu, qeyri millətdən olan şəxsin danışığıdır. Sanki rus dilindən tərcümə edə-edə, özünə vaxt qazandıraraq fikrini ifadə etməyə çalışır. Mətnin əvvəlki bir neçə komponentində əsas fikrin söylənilməsinə hazırlıq gedir:

Sizdən ötrü indi ibrət olsun! – Nə ibrət olsun?

Dəxi vaxtdır. – Nəyin vaxtıdır?

İnanasınız ki,.. – Nəyə inanasınız?

Tədqiqat zamanı istifadə edilmiş nəşrdə “vaxtdır” sözündən sonra vergül işarəsi qoyulmasa da, ayrı-ayrı predikativ əsasa malik olduğu üçün “vaxtdır” və “inanasınız” ifadələri “baş cümlə+budaq cümlə” tipli sintaktik quruluşa malikdir (dəxi vaxtdır, inanasınız).

Həmçinin “inanasınız” ifadəsi vasitəli tamamlığı çatışmayan baş cümlə funksiyasını da daşıyır.

Mətnin son iki komponenti (Siz vəhşi tayfa deyilsiniz! Sizə eyibdir yaman işlərə qoşulmaq) semantik-sintaktik cəhətdən daha çox diferensiallaşmaya malikdir.

1-ci baxış: hər iki komponent paralel olaraq baş cümləyə (inanasınız) bağlanan tamamlıq budaq cümləsidir.

2-ci baxış: birinci komponent tamamlıq budaq cümləsi, ikinci komponent isə qoşulma budaq cümləsidir.

3-cü baxış: birinci komponentdə asılılıq var, ikinci komponent isə müstəqildir, hətta bütün mətnə yekun cümləsidir,

nəticə xarakterlidir.

4-cü baxış: əslində ürəyində vəhşi tayfa hesab etdiyi bu camaatı sakitləşdirmək üçün ifadə olunan fikirdə bir kinayə də var: dəxi vaxtdır inanasınız ki, siz vəhşi tayfa deyilsiniz!

5-ci baxış: divanbəyinin özünün indiyədək vəhşi tayfa hesab etdiyi bu camaatın vəhşi tayfa olmadığına inanmağın vaxtı çatdığını göstərmək istəməsidir;

6-cı baxış: situasiyadan asılı olaraq, M.F.Axundzadənin divanbəyi kimilərin nəzərində bu avam, sadələvh, dil bilmədiyi üçün öz hüququnu belə müdafiə edə bilməyən insanların vəhşi tayfa kimi qəbul edildiyini göstərməsidir.

7-ci baxış: qüsursuz söz sırasına malik “*inanasınız ki, siz vəhşi tayfa deyilsiniz*” fikrindən sonra “vəhşi tayfa” ifadəsini bir qədər yumşaltmağa xidmət edən son komponentin təqdimində divanbəyinin çətinliklə qurduğu cümlə forması da diqqəti cəlb edir: Sizə eyibdir yaman işlərə qoşulmaq. Burada cümlə üzvlərinin qrammatik sıralanması rus dilinə uyğun şəkildə olsa da, Azərbaycan dili üçün inversiya hadisəsidir. Cümlənin xəbəri tamamlıqla birlikdə rema, məsdər tərkibi ilə ifadə olunmuş mübtədə isə tema mövqeyindədir. Rema aktuallaşaraq cümlənin əvvəlinə keçmiş, məntiqi predikativ yükü öz üzərində götürmüşdür. Tema isə cümlənin sonunda işlənərək informasiyanı zəif bir tonla tamamlamışdır və bir növü qoşulma mövqeyi daşmışdır.

M.F.Axundzadənin əsərlərində yalnız mübtədanın deyil, tamamlığın da inversiyaya uğrayaraq qoşulma mövqeyində dayanması müşahidə olunur:

Hamısı gedirlər. Sonra qapı açılır, dörd nəfər sərbaz içəri girir Ağa Kərim ilə [MFA I, s.178].

“Mürəfiə vəkillərinin hekayəti” əsərində daxili remarkadan götürülmüş bu mətn ardıcılzamanlı birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə şəklindədir. Sonuncu komponentdə inversiya hadisəsi baş vermişdir. Müəllif cümləni tamaşaçının gözü ilə qurur: Hamı gedir, səhnədə heç kəs qalmır. Qapı açılarda

tamaşaçının diqqətini ilk baxışda cəlb edən sərbazlar olur. Zənn ilə baxıldıqda bunların Ağa Kərim ilə gəldiyi görünür.

Subyekt (dörd nəfər sərbaz) və yer zərfliyi ilə birlikdə qəbul etdiyimiz, istiqamətləndirici predikat (içəri girir) cümlənin önündə, aktuallaşan tamamlıq isə (Ağakərim ilə) cümlənin sonunda işlənmişdir. Tamamlıq obyekt və subyekt münasibətlərinə görə ikili xarakterə malikdir: Ağakərim subyektdir, çünki dörd nəfər sərbazı buraya gətirən odur; Ağakərim obyektidir, çünki sərbazlar onunla içəri girir.

Eyni xüsusiyyəti cümlənin mübtədasi haqqında da söyləmək olar: sərbazlar subyektdir, çünki içəri girən onlardır; sərbazlar obyektidir, çünki onları buraya gətirən Ağakərimdir. Bu cəhətinə görə istiqamətləndirici predikat (içəri girir) cümlənin ortasında işlənərək özündən əvvəl və sonra gələn obyekt-subyekt münasibətlərinə nəzarət edir, lakin əsas məntiqi predikativ vurğunu “Ağakərim ilə” tamamlığının üzərinə yönəldir. Beləliklə, cümlənin mübtədasi passiv, tamamlığı isə aktiv mövqedə dayanır.

M.F.Axundzadə əsərlərinin dilində subyekt-obyekt qarşılaşdırılması olduğu kimi, obyekt-predikat qarşılaşdırılması da diqqəti cəlb edir.

Hacı Nuru şair. *Sən mülkədarsan, sənə lazım idi ki, əkdirəydin, biçdirəydin və dövlət qazanaydın; amma sən əbəs yerə özünü saldın qalmaqala, durdun onun ilə, bunun ilə döyüşməyə, xalqın dalısınca yaman sözlər danışmağa* [MFA I, s.34].

Bu, qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlədir. Cümlənin qütbləri arasında qarşılaşdırma əlaqəsi mövcuddur. 1-ci qütb üçkomponentlidir, inversiya hadisəsi yoxdur. İkinci və üçüncü komponentlər mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir (*sənə lazım idi ki, əkdirəydin, biçdirəydin və dövlət qazanaydın*). “Baş cümlə+budaq cümlə” quruluşlu bu sintaktik vahidin budaq hissəsi həmcins xəbərlidir. 1-ci qütbün birinci komponenti (*sən mülkədarsan*) ilə həmin tabeli mürəkkəb cümlə arasında aydınlaşdırma əlaqəsi mövcuddur, çünki Hacı Nuru bir

mülkədarın görə biləcəyi işləri sadalayır.

Mətnin 2-ci qütbü 1-ci qütbə qarşı qoyulur, bir mülkədarın əkdirmək, biçdirmək, dövlət qazanmaq əvəzinə, yaman işlər görməsindən danışıılır. İnversiya şəklində qurulmuş bu qütbədə tamamlıqlar aktuallaşaraq cümlənin sonuna keçmiş, predikativ mərkəzi öz üzərində cəmləşdirmişdir. Qütbün əvvəlində qarşılaşdırma bağlayıcısı (amma) və yer zərfliyi (əbəs yerə) ilə xüsusi bir ton yaradan mübtədə (sən) cümlənin temasıdır, subyektiv mərkəzdir. Sən şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mübtədə predikativ mərkəzlə şəxs sonluqları (saldın, durdun) vasitəsi ilə uzlaşma əlaqəsinə girir və bununla da cümlənin kommunikativ mərkəzini yaradır.

Tamamlığın aktuallaşması nəticəsində temanın mövqeyi zəifləyir, xəbərlə birlikdə rema yaradan tamamlığın mövqeyi güclənir. Hətta qrammatik cəhətdən xəbərlə yanaşma əlaqəsində olan tərz-i-hərəkət zərfliyi (əbəs yerə) semantik cəhətdən obyektə doğru istiqamətlənir. Bunun bir səbəbi odur ki, tamamlıq məsdər tərkibi ilə ifadə olunmuşdur: əbəs yerə onun ilə, bunun ilə döyüşməyə; əbəs yerə xalqın dalısınca yaman sözlər danışmağa.

Hətta aktuallaşmış obyekt semantik hökm mövqeyində çıxış edə bilir: əbəsyerə qalmaqal etdin, əbəs yerə onun ilə, bunun ilə döyüşdün, əbəs yerə xalqın dalısınca yaman sözlər danışdın. Bu isə ondan irəli gəlir ki, xəbər predikativ mərkəzdə zəif mövqə tutur.

Xəbərin zəif mövqə tutması bəzən təkrarlarla bağlı olur ki, bu da ellipsisə, həmcinsləşməyə yol açır. Bu baxımdan aşağıdakı cümləni nəzərdən keçirək:

Dərəyə getdikcə çadırların birisində sakindir Molla İbrahimxəlil kimyagər, birisində Molla Həmid, onun şagirdi [MFA I, s.35].

Burada “Molla İbrahimxəlil kimyagər” və əlavə ilə işlənmiş “Molla Həmid, onun şagirdi” mübtədası aktuallaşaraq cümlənin sonuna keçmişdir. Bu sintaktik bütövdə 1-ci komponent (*Dərəyə getdikcə çadırların birisində sakindir Molla İbrahimxəlil*

kimyagər) 2-ci komponentin (*birisində Molla Həmid, onun şagirdi*) anlaşılmasına şərait yaradır. “Çadırların birisində sakinidir” ifadəsində “çadırların” və “sakinidir” sözləri ellipsisə uğramışdır. “Birisində” sözü semantik cəhətdən fərqli (digərində mənasında) olduğu üçün ixtisara məruz qalmamışdır. 2-ci komponentin xəbəri ixtisar olunmaqla öz mübtədasının 1-ci komponentin xəbəri ilə əlaqəyə girməsinə və hər iki komponentin mübtədasının həmcinsləşməsinə səbəb olmuşdur. Bu mətnə müəllifin məqsədi subyektə nəzərə çatdırmaq olduğu üçün onu aktuallaşdırmış və cümlənin sonunda hökm şəklinə gətirmişdir: Budur – Molla İbrahimxəlil kimyagərdir; budur – Molla Həmidir, onun şagirdidir.

Aktuallaşmanın yaratdığı semantik dəyişmələri zərfliklərdə də görmək mümkündür. Bunun üçün bir dialoqa nəzər salaq:

Hatəmxan ağa. *Balam, sən hələ uşaqsan, bu zadlar tamam boşdur. İnsana ağıl lazımdır. Bir dil artıq bilmək ilə ağıl artmaz. Adam gərək hər dil ilə olsa, filcümlə fəhm və zəmanə əhlinin adət və xəvvasından müttələ olsun; öz işin yola aparsın.*

Şahbaz bəy. *Zəmanə əhlinin birisi də Parij xalqıdır. Sizin sözüünüzə görə onların adət və xəvvasından xəbərdar olmaq lazımdır.*

Hatəmxan ağa. *Nə eybi var, onların adət və xəvvasını bilgilən, əgər istəyirsən.*

Şahbaz bəy. *Bu surətdə əgər Parijə getməsəm, oranun əhlinin adət və xəvvasından necə müttələ ola bilərəm?*

Hatəmxan ağa. *Çox asan. Necə ki, mən onları bilirəm, ancaq müsyö Jordanı görmək ilə və sözlərinə qulaq asmaq ilə. Əgərçi Qarabağdan başqa bir özgə yer görməmişəm [MFA I, s.51].*

Situasiyadan, mükəllimənin baş tutduğu zaman və məkandan asılı olaraq, bu mikromətnə Hatəmxan ağa ilə Şahbaz bəyin nitqi bir-birini tamamlayır, fikrin açılma məcrasına yönəlir. Hatəmxan ağanın nitqindəki “Çox asan” ifadəsi yarımçıq cümlədir – üzvlənən cümlədir. Şahbaz bəyin “Bu surətdə əgər Parijə

getməsən, oranın əhlinin adət və xəvvasından necə müttələ ola bilərəm?” sualına cavab olaraq üzvləri məqsədli şəkildə buraxılan, lakin bərpa edilməsi mümkün olan cümlədir. Bərpa oluna bilən cümlənin tərzi-hərəkət zərfliyidir: Bu surətdə əgər Parijə getməsən, oranın əhlinin adət və xəvvasından çox asan müttələ ola bilərsən.

Lakin sual cümləsi “əgər” və -sə bağlayıcı vasitələri ilə baş cümləyə bağlanmış şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə olduğu halda, bərpa olunmuş yarımçıq cümlə şərt anlayışından çox, qarşılaşdırma məzmununa malik olur: Bu surətdə Parijə getməsən belə, oranın əhlinin adət və xəvvasından çox asan müttələ ola bilərsən.

Çünki bərpaedici cümlədə “əgər” şərt bağlayıcısının funksiyası itir.

Ümumiyyətlə, “*Çox asan. Necə ki, mən onları bilirəm, ancaq Müsyö Jordanı görmək ilə və sözlərinə qulaq asmaq ilə. Əgərçi Qarabağdan başqa bir özgə yer görməmişəm*” cümləsində semantik diferensiaslaşma daha güclüdür. Bu mətnin semantik-sintaktik dəyişmələrinə bir neçə cəhətdən nəzər salaq:

1-ci baxış: “ancaq” məhdudlaşdırıcı ədatı ilə işlənmiş “ancaq Müsyö Jordanı görmək ilə və sözlərinə qulaq asmaq ilə” ifadəsi “Necə ki, mən onları bilirəm” cümləsinin inversiyaya uğramış tərzi-hərəkət zərfliyidir: Necə ki, mən onları ancaq Müsyö Jordanı görmək ilə və sözlərinə qulaq asmaq ilə bilirəm.

2-ci baxış: “ancaq Müsyö Jordanı görmək ilə və sözlərinə qulaq asmaq ilə” ifadəsi “çox asan” yarımçıq cümləsinin (tərzihərəkət zərfliyinin) əlavəsidir: Bu surətdə Parijə getməsən belə, oranın əhlinin adət və xəvvasından çox asan □ ancaq Müsyö Jordanı görmək ilə və sözlərinə qulaq asmaq ilə müttələ ola bilərsən. “Necə ki mən onları bilirəm” sintaktik vahidi isə əlavə cümlədir.

3-cü baxış: “Əgərçi Qarabağdan başqa bir özgə yer görməmişəm” sintaktik vahidi inversiyaya uğramış qarşılaşdırma budaq cümləsidir: Əgərçi Qarabağdan başqa bir özgə yer görmə-

mişəm, ancaq Müsyö Jordani görmək ilə və sözlərinə qulaq asmaq ilə mən onları bilirəm.

4-cü baxış: “necə ki” izahedicisi, aydınlaşdırıcı söz, “ancaq” məhdudlaşdırıcı ədat funksiyası daşıyır, “əgərçi Qarabağdan başqa bir özgə yer görməmişəm” sintaktik vahidi isə parsel-yasiya nəticəsində yaranmış qoşulma konstruksiyadır.

Q.Kazımov qoşulma konstruksiyalardan bəhs edərək yazır: *“Nitq prosesində müəyyən bir cümlə – söyləmə daxil ola bilən nitq elementi (sözlər, söz birləşmələri, mürəkkəb cümlə komponentləri) əvvəldən planlaşdırılmış əsas özümlə cümlə strukturuna daxil ola bilmir, sanki qəflətən yada düşən vacib bir element kimi əsas cümləyə əlavə edilir – qoşulur. Nitqin bu cür qurulması qoşulan hissənin semantik zəifliyinə deyil, əksinə, aktuallaşmasına səbəb olur. Nitq prosesində yaranan bu cür əlaqəli cümlələrdən birincisinə əsas (özümlə) cümlə, sonrakına qoşulma konstruksiya deyilir. Qoşulma konstruksiyalar bir çox hallarda özümlənin bölünməsi, parçalanması əsasında əmələ gəlir. ...Qoşulma konstruksiyalar əsas cümlə ilə həm mənaca, həm də qrammatik cəhətdən bağlı olur və bir bütöv təşkil edir...”*¹³⁶

Təqdim olunmuş mətndə Hatəmxan ağanın digər iki nitqində də cümlə şəklində işlənmiş qoşulma konstruksiyalar vardır: *Adam gərək hər dil ilə olsa, filcümlə fəhm və zəmanə əhlinin adət və xəvvasından müttələ olsun; öz işin yola aparsın. Nə eybi var onların adət və xəvvasını bilgilən, əgər istəyirsən.*

Birinci cümlədəki “öz işini yola aparsın” sintaktik vahidi həm aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin 2-ci komponenti, həm də qoşulma konstruksiya xüsusiyyətinə malikdir.

İkinci cümlədəki “əgər istəyirsən” sintaktik vahidi isə həm qoşulma konstruksiya, həm də inversiyaya uğramış şərt budaq cümləsidir.

¹³⁶ Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: 2004, səh. 239.

M.F.Axundzadənin əsərlərinin dilində bu tipli cümlələrin işlənməsi təsadüfi deyil. “*Qoşulma konstruksiyalar şifahi nitq üçün daha səciyyəvidir, əsas cümlənin tələffüzü prosesində və ya onun tələffüzündən sonra dərhal yada düşməklə nitqi sadələşdirir, əsas cümləni ağır informasiya yükündən xilas edir, nitq axını prosesində əsas söyləmə qoşulmaqla lazım olan fikrin tam və emosional ifadəsinə imkan yaradır*”.¹³⁷

Diqqətimizi cəlb edən bir məsələ də budur ki, qoşulma konstruksiyaların bir çoxu aktuallaşma baxımından baş vermiş inversiya hadisəsi ilə bağlıdır. Çünki istər mürəkkəb cümlə komponentlərinin, istərsə də cümlə üzvlərinin yerdəyişməsində cümləyə əsas baxışın iki istiqaməti olur: semantik aktuallaşma və qoşulma konstruksiya. Bir nümunəyə diqqət edək.

Məstəli şah. *İndi siz, xanım, güman eləməyin ki, mən divlərimi quru nağıl ilə bəsləyirəm; Bəlkə, mən gərək belə işlərdən ötrü olara ziyafət edəm, oları oxşayam, oynadam, şihabi-saqib düşüb oları qıranadək* [MFA I, s.63].

Bu sintaktik bütövün “İndi siz, xanım, güman eləməyin ki, mən divləri quru nağıl ilə bəsləyirəm” qütbü “baş cümlə+budaq cümlə” tipli tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. 2-ci qütbü isə 1-ci qütb ilə qarşılaşdırma-ziddiyyət yaradan “Bəlkə, mən gərək belə işlərdən ötrü olara ziyafət edəm, oları oxşayam, oynadam, şihabi-saqib düşüb oları qıranadək” cümləsidir. 2-ci qütbün əvvəlindəki bəlkə sözü müasir Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisədə əksinə modal sözünün sinonimi kimi işlənmişdir. “Şihabi-saqib düşüb oları qıranadək” sintaktik vahidi həm aktuallaşma nəticəsində inversiyaya uğrayan zaman zərfliyi, həm də fikrin anlaşıqlı olması, sadələşməsi nəticəsində parçalanmağa, cümlənin ümumi tərkibindən ayrılmağa məruz qalan qoşulma konstruksiya hesab oluna bilər. Qoşulma konstruksiya kimi başa düşülsə də, bu sintaktik vahid 2-ci

¹³⁷ Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: 2004, səh. 243.

qütbün zaman məsafəsi kimi çıxış edən zərfliyidir. Zaman zərfliyinin məsafə əlaməti qazanması -dək qoşması ilə əlaqədardır.

Sintaktik bütövün sadələşmə məqamı və özülü budur: “mən divlərimi quru nağıl ilə bəsləmirəm, əksinə, gərək onlara ziyafət edəm, oları oxşayam, oynadam”.

Mətndəki “güman eləməyin” feili “düşünməyin” sözünün sinonimi olsa da, eynimənalı deyil. Belə ki, “güman eləməyin” ifadəsində modallaşmağa meyil var. Məhz bu cəhətdən sintaktik bütövün 2-ci qütbündə güman, şübhə, ehtimal bildirən “bəlkə” modal sözü işlənmişdir.

Aktuallaşma ilə qoşulma konstruksiyasını eyniləşdirmək olmaz. M.F.Axundzadə qoşulma konstruksiyalardan mətnaltı mənaları, komizm ünsürlərini, satira, yumor, kinayə, istehza və s. məsələləri oxucuya çatdırma bilmək üçün daha çox istifadə etmişdir.

Situasiyadan asılı olaraq, zaman və məkan çərçivəsində qoşulma konstruksiyaların mahiyyəti daha tez anlaşılır.

Molla İbrahimxəlil. *...sizə bir parça artıq gümüş vermək, mənə görə heç bir təfəvüt etməz. Amma sizin kimi aşxasa bir həbbə də puldur. Xudahafiz, yola düşün, gedin! Mənim xəbər göndərməyimə müntəzir olun!* (Gedir öz çadırına başı aşağı, yavaş, öz yanında söyləyə-söyləyə). *Ümid olun ki, mən sizə xəbər göndərəcəyəm. Allah qoysa, o vaxtdək bir çarə taparam ki, bir də sizin üzünüzü görməyim* [MFA I, s.44].

Mötərizədə verilmiş “Gedir öz çadırına başı aşağı, yavaş, öz yanında söyləyə-söyləyə” cümləsi ədəbi-bədii baxımdan mətnin remarka hissəsidir. Hər bir səhnə əsərində olduğu kimi, rolu ifa edən şəxsin hərəkət və davranışına mizan vermək üçündür. Lakin qrammatik baxımdan isə ara cümlədir. Mətnin digər cümlələri ilə qrammatik bağlılığı yoxdur. Semantik cəhətdən isə mətnə əlavə məlumat gətirir. Əgər remarka hissəsi verilməsəydi, Molla İbrahimxəlilin kinayəli danışığını başa düşməzdik, nuxululara üz tutub danışdığını düşünərdik. Çünki remarkadan

əvvəl və sonra işlənən cümlələrin hamısını eyni intonasiya ilə söyləmək mümkündür. Belə olduqda yalnız mətnin son komponenti (ki, bir də sizin üzünüzü görməyim) anlaşılmaz qalardı.

M.F.Axundzadə remarkada təqdim etdiyi cümləni kommunikativ strukturunu elə qurmuşdur ki, oxucu prosesi müəllifin gördüyü kimi görür: Molla İbrahimxəlil gedir, arxasını “nuxulular”a çevirərək gedir, öz çadırına gedir.başıaşağı gedir, yavaş gedir, öz yanında söyləyə-söyləyə gedir. Deməli, aktuallaşmış xəbər önə keçməklə bütün üzvlərə nəzarət edir. Düzdür, inversiya hadisəsi olmasa da, xəbər bütün cümlə üzvləri ilə əlaqəyə girir. Lakin burada semantik aktuallığı yaratmaq üçün “gedir” xəbəri cümlənin əvvəlinə keçirilmiş, sonrakı proseslərin “çadıra” tərəf gedilən müddətdə baş verdiyi vurğulanmışdır. Həmcins tərzi-hərəkət zərfliklərinin (başıaşağı, yavaş, öz yanında, söyləyə-söyləyə) yer zərfliyindən (öz çadırına) sonra işlənməsində də məqsəd var. Belə ki, yer zərfliyi xəbərdən sonra işlənməklə bu “gedir”in məsafəsini göstərmiş olur. Tərzi-hərəkət zərflikləri bərabərhüquqlu olsalar da, düzülmə ardıcılığı semantik cəhətdən mükəmməldir, həmin anı oxucunun təsəvvüründə canlandıracaq səviyyədədir. Həmcins tərzi-hərəkət zərfliyinin sonuncu ifadəsi isə (öz yanında söyləyə-söyləyə) Molla İbrahimxəlilin remarkadan sonrakı nitqinin əsl mahiyyətini, “baş cümlə+budaq cümlə” quruluşlu (“Ümid olun ki, mən sizə xəbər göndərəcəyəm”) tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin kinayə ilə deyildiyini nəzərimizə gətirir. Tamamlığı çatışmayan “ümid olun ki” baş cümləsi aktuallaşma baxımından elə bir xüsusi tona malikdir ki, oxucu “ümid olmayın” nidasını açıq-aşkar görür. Mətnin son cümləsində intonasiya cəhətdən ton dəyişir və ümumi mətnə yeni bir konstruksiya qoşulur: “Allah qoysa, o vaxtadək bir çarə taparam ki, bir də sizin üzünüzü görməyim”. Artıq burada kinayə yox, bir fırldaqçının, yalançının əsl siması verilir. Tip öz dili ilə danışaraq daxili eybini üzə çıxarır.

“Allah qoysa” nitq etiketi ilə başlayan bu sintaktik vahid təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Birinci komponent təyini qəliblə ifadə olunmuş baş cümlə, ikinci komponent isə budaq cümlədir. Burada qrammatik cəhətdən heç bir inversiya hadisəsi baş verməmişdir. Lakin əsərdə baş verən hadisələrin axarı, zaman və məkan daxilində müəllifin oxucuya çatdırmaq istədiyi fikir canlı nitqin yazıya köçürülə bilmək məharəti ilə ortaya çıxa bilmişdir.

Molla İbrahimxəlilin bu nitqi həm semantik, həm də intonasiya baxımından dörd hissədən ibarətdir:

1) Öz mahiyyətini pərdələmək istəyi: ...sizə bir parça artıq gümüş vermək, mənə görə heç bir təfavüt etməz. Amma sizin kimi aşıxsa bir həbbə də puldur.

2) “Nuxulular”ı başından eləmək, buradan tez uzaqlaşdırmaq cəhdi: Xudahafiz, yola düşün, gedin! Mənim xəbər göndərməyimə müntəzir olun!

3) Avam “nuxulular”ı aldatmaq sevincinin kinayəli təqdimi: Ümid olun ki, mən sizə xəbər göndərəcəyəm.

4) “Nuxulular”ı bir daha görməmək üçün ikrahla yeni “çarə”lərə doğru addım atmaq istəyi: Allah qoysa, o vaxtadək bir çarə taparam ki, bir də sizin üzünüzü görməyim.

İntonasiya cəhətdən dörd tona malik olan bu hadisələrin hər birinin ayrılıqda aktuallaşma mövqeyi vardır.

2- ci hissədən sonra verilən remarka (Gedir öz çadırına başı aşağı, yavaş, öz yanında söyləyə-söyləyə) dörd hissəli nitqin tamlığını bərpa etməyə kömək edir. Bu sintaktik bütövdə Molla İbrahimxəlilin nitqinin 4-cü hissəsi özlüyündə qoşulma xarakteri daşıyır.

Deməli, *“Məhz mətn daxilində cümlə müəyyən ekspressiv və məntiqi məzmun alır”*.¹³⁸

¹³⁸ S.H.Mehdiyeva. Yazılı dastanların dili “Şəhriyar” dastanının materialları əsasında. Bakı: 1991, səh. 6.

*“Dilimizin tarixi inkişafını göstərən abidələrin dilindən aydın olur ki, sözlərin sıralanmasında hər zaman məna vəhdəti nəzərə alınmışdır”.*¹³⁹

M.F.Axundzadənin də əsərlərinin dilində müşahidə olunan inversiyanı ədəbi dillə danışq dilinin yaxınlaşması, danışq dili ilə ədəbi dilin yaxınlaşmasının nəticəsi kimi başa düşmək olar.

¹³⁹ H.İ. Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: 1990, səh. 351.

NƏTİCƏ

M.F.Axundzadənin əsərlərinin dilində müşahidə olunan mürəkkəb cümlələrin və bu cümlələrin işləndiyi mətnlərin semantik-sintaktik cəhətdən araşdırılması nəticəsində Azərbaycan dilinin nə dərəcədə zəngin bir dil olduğu, bu dildə fikri ifadə etmək imkanlarının hədsiz genişliyi bir daha üzə çıxarılmışdır.

Tədqiqata cəlb olunmuş materiallar əsasında müəyyən-ləşdirilmişdir ki, mürəkkəb cümlələr standart quruluşa malik olmaqla yanaşı, həm də dəyişkən xüsusiyyətə malikdir. Belə ki, qrammatik dəyişmələrin semantik, semantik dəyişmələrin də qrammatik struktura təsiri böyükdür. Bəzən isə qrammatik dəyişmələr baş versə də, cümlə semantik dəyişməyə məruz qalmır. Yaxud əksinə, qrammatik cəhətdən heç bir dəyişmə baş vermir, semantik cəhətdən şaxələnmə, məna genişlənməsi özünü göstərir.

Sadə cümlənin mürəkkəbə, mürəkkəb cümlənin sadəyə doğru inkişafı bu materiallarda qabarıq şəkildə öz ifadəsini tapmışdır. Sadə cümləni genişləndirən vasitələr (cümlə üzvlərinin əlavəsi, həmcins üzvlər və onlarda ümumiləşdirici sözlər, xüsusiləşmə, dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlər və s.) mürəkkəb cümlələrin sadələşməyə doğru inkişafını şərtləndirən amillərdir. Həmçinin nəinki sadə cümlə mürəkkəbləşməyə, yaxud mürəkkəb cümlə sadələşməyə meyillidir, hətta mürəkkəb cümlə daha mürəkkəb konstruksiyaya malik cümlələrə də çevrilə bilər. Çünki fikir mürəkkəbləşdikcə sintaktik bütöv komponentlərinin sayca artıb mürəkkəb konstruksiyalar yaratması labüddür.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində tabeli və tabe mürəkkəb cümlələrin müəyyən edilmiş bütün növləri M.F.Axund-

zadənin dilində də eyni qrammatik semantikaya malik olmuşdur. Müəllifin dilində işlənmiş tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələr quruluş etibarilə müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki eyniadlı cümlələrdən heç nə ilə fərqlənmir, yalnız bağlayıcı vasitələrdə müəyyən fonetik və semantik dəyişmələr nəzərə çarpır. Birləşdirmə və qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr işlənmə tezliyinə görə digərlərinə nisbətdə üstünlüyə malikdir. Bölüşdürmə, aydınlaşdırma, səbəb-nəticə və qoşulma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin sayı onlara nisbətdə məhduddur. Qarşılaşdırma, şərt və təyin budaq cümlələrinin semantik-sintaktik cəhətdən maraqlı növləri vardır.

Mətni mürəkkəb cümlənin hüdudunu, semantik-sintaktik tamlığını müəyyənləşdirən bir çox vasitələr vardır. Bunların içərisində intonasiya, bağlayıcılar, bağlayıcı sözlər, ədatlar, bağlayıcı funksiya daşıyan, asılılıq yaradan şəkilçilər (-sa, -sə, -a, -ə, -mı, -mi, -mu, -mü) və s. xüsusilə seçilir. Bəzi bağlayıcı vasitələr tarixi faktor kimi müasir Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisəyə cəlb oluna bilər. Bunlar fonetik dəyişmə ilə, omonim, sinonim variantlarla diqqəti cəlb edir (əgərçi, çün, vəqta ki, ta, dəxi, çünki // indi ki, çün // elə ki və s.). Bağlayıcı vasitələrin tədqiqində iki mühüm nəticə də müəyyənləşdirilmişdir: semantik yük intonasiya ilə bağlılıqda daha çox sözlərin, bağlayıcı və digər vasitələrlə bağlılıqda isə daha çox həmin bağlayıcı vasitələrin üzərinə düşür.

M.F.Axundzadənin əsərlərində işlənən mürəkkəb cümlələrin sintaktik bütövlər kontekstində tədqiqi göstərir ki, yalnız müasir dil materiallarının deyil, dil tarixi materiallarının da mikromətnlər, lazım gələrsə, makromətnlər səviyyəsində araşdırılması önəmlidir. Sintaktik bütövlərin sərhədinin müəyyənləşdirilməsi, semantik diferensiallaşmanın öyrənilməsi, dialoji və monoloji nitqdə mürəkkəb cümlələrin təqdimi yolları mətni

sintaksisin t dqiində maraqlı məqamları  z  çıxarır. Ümumiyyətlə, M.F.Axundzadə irsi daim t dqi qata ehtiyacı olan bir bazadır. Azər baycan dilinin sintaksisinin tarixi, dialektoloji v  müasir baxımdan araşdırılmasında t dqi qatçılara zəngin material verir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri / K.Abdulla. – Bakı: MTM-İnnovation, – 2016. – 360 s.
2. Abdullayev, Ə.Ə. Aktual üzvlənmə və mətn / Ə.Abdullayev. – Bakı: Xəzər Universitəsi Nəşriyyatı, – 1998. –190 s.
3. Abdullayev, Ə.Z. Müasir Azərbaycan dili / Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. – Bakı: Şərq-Qərb, – IV hissə sintaksis – 2007. – 424 s.
4. Abdullayev, Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr / Ə.Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 1974. – 418 s.
5. Abdullayev, Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin təkamül meyilləri / Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı / Ə.Abdullayev. – Bakı: Abic Alarco, – c. 3 – 2013. – 522 s.
6. Abdullayev, Ə.Z. Sintaksisin aktual məsələləri (tabeli mürəkkəb cümlənin tədqiqi) / Ə.Abdullayev. – Bakı: ADU, – 1987. – 84 s.
7. Abdullayev, K.M. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər / Məmmədov A.Z., Musayev M.M., Üstünova K., Novruzova N.S. və b. – Bakı: Mütərcim, – 2012. – 608 s.
8. Abdullayeva, G.A. Azərbaycan dilində -sa, -sə şəkilçisi, onun qrammatik və üslubi xüsusiyyətləri / G.Abdullayeva. – Bakı: Elm, – 2000. – 119 s.
9. Adilov, M.İ. M.F.Axundzadənin dili və dram sənətkarlığı haqqında bəzi qeydlər / M.Adilov. – Bakı: Maarif, – 1991. – s. 74-85.
10. Adilov, V.Z. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu

- / V.Adilov. – Bakı: Nurlan, – 2002. – 136 s.
11. Axundov, A.A. M.F.Axundov komediyalarının dil və üslub xüsusiyyətləri. Seçilmiş əsərləri [2 cilddə] / A.Axundov. – Bakı: Elm və təhsil, – c 2. – 2012. – 464 s.
 12. Axundov, M.F. Aldanmış kəvakib (Azərbaycan dilində, əlyazması) / M.F.Axundov. – Arx.2, s.v.2, I, 7/100.
 13. Axundov, M.F. Kəmalüddövlə məktubları / M.F.Axundov. – Arx.2, Q10/173, s.v.13
 14. Axundov, M.F. Təmsilat (əlyazması) / M.F.Axundov. – 1857. – Fond 2, s.v.6, Q5/92.
 15. Axundov, M.F.Təmsilat / M.F.Axundov. – Fond 2. Q5/91, sax.vah.4. 1850-52.
 16. Axundzadə, M.F. Əsərləri [3 cilddə] / M.F.Axundzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2005. – 296 s.
 17. Axundzadə, M.F. Əsərləri [3 cilddə] / M.F.Axundzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2005. – 376 s.
 18. Axundzadə, M.F. Əsərləri [3 cilddə] / M.F.Axundzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 3. – 2005. – 296 s.
 19. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti [4 cilddə] / Ə.Orucov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 3, – 2006. – 672 s.
 20. Azərbaycan ədəbi dili tarixi [4 cilddə]. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 3, – XIX əsr, – 2007. – 336 s.
 21. Bağırov, Q.Ə. Bədii əsərlərdə danışq dilinin qrammatik xüsusiyyətləri / Q.Bağırov. – Bakı: API Nəşr, – 1978. 95 s.
 22. Bakıxanov, A.Q. Seçilmiş əsərləri / A.Bakıxanov. – Bakı: Avrasiya Press, – 2005. – 488 s.
 23. Bayramov, H. Müasir Azərbaycan dilində tabesiz mürəkkəb cümlələr / H.Bayramov. – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, – 1960. – 126 s.
 24. Cahangirov, M.P. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin apa-

- ricı üslubları [2 hissədə] / M.Cahangirov. – Bakı: Elm, – 1989. – 280 s.
25. Cahangirov, M.P. M.F.Axundov dram əsərlərinin dili üzərində necə işləmişdir? / M.Cahangirov. – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, – 1962. – 256 s.
 26. Cavadov, Ə.M. Mətn və cümlədə sözlərin sırası // – Bakı: Azərb. SSR EA xəbərləri, ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, – 1973. №4, – s. 18-19.
 27. Cavadov, Ə.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sırası / Ə.Cavadov. – Bakı: Elm, – 1977. –110 s.
 28. Cavadov, Ə.M. Mürəkkəb cümlələrin tərəflərinin sıralanması (birinci məqalə) // – Bakı: Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, – 1974. №1, □ s. 77.
 29. Cəfərov, S.Ə. Sintaktik təhlilin bəzi məsələlərinə dair (məqalə) // – Bakı: “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, – 9 avqust, – 1956. – s. 4.
 30. Cəfərzadə, M.M. Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi / M.Cəfərzadə. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – 380 s.
 31. Cəlilov, F.A. Mürəkkəb cümlə sintaksisi / F.Cəlilov. – Bakı: Maarif, – 1983. – 116 s.
 32. Çobanzadə, B.V. Mirzə Fətəli Axundovda azəri ləhcəsi. Seçilmiş əsərləri [5 cildə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2007. – 368 s.
 33. Dəmirçizadə Ə.M. Mürəkkəb cümlələr (məqalə) // – Bakı: “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, – 1947. – № 5-6, – s.49-57, №1, – s.24-35.
 34. Dəmirçizadə, Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi / Ə.Dəmirçizadə. – Bakı: Maarif, – I hissə. – 1979. – 268 s.
 35. Dəmirçizadə, Ə.M. Kitabı-Dədə Qorqud dastanlarının dili / Ə.Dəmirçizadə. – Bakı: Elm, – 1999. – 140 s.

36. Dəmirçizadə, Ə.M. M.F.Axundov dil haqqında və M.F.Axundovun dili / Ə.Dəmirçizadə. – Bakı: Azərbaycan XMK nəşri, – 1941. – 43 s.
37. Dəmirçizadə, Ə.M. Müasir Azərbaycan dili (cümlə üzvləri) / Ə.Dəmirçizadə. – Bakı: Azərnəşr, – 1947.
38. Dilçilik ensiklopediyası [2 cilddə]. – Bakı: Mütərcim, – c. 1. – 2006. – 516 s.
39. Dilçilik ensiklopediyası [2 cilddə]. – Bakı: Mütərcim, – c. 2. – 2008. – 528 s.
40. Eyvazova, R.H. Kişvəri “Divan”ının dili / R.Eyvazova. – Bakı: Elm, – 1983. – 137s.
41. Əlibəyzadə, E.M. Azərbaycan dilinin tarixi [2 cilddə] / E.Əlibəyzadə Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – c. 2. – 2008. – 640 s.
42. Əlibəyzadə, E.M. M.F.Axundovun dram əsərlərinin dili haqqında // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi jurnalı / E.Əlibəyzadə. – Bakı. – 1962. – №4. – s.68-71.
43. Əliyev, M. Tabeli mürəkkəb cümlələr və onların xüsusiyyətləri / M.Əliyev. – Bakı: Maarif, – 1992. – 190 s.
44. Əliyev, Y. Orta əsrlər türk yazılı abidələrində qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr / Y.Əliyev. – Bakı: Tədqiqlər, IV. – 2009. – s.102-111.
45. Əliyeva, N. Struktur sintaksisdə sintaktik əlaqələr problemi (avtoreferat) / N.Əliyeva. – Bakı: 2017. – 44 s.
46. Əlizadə, A. Elmi üslubda bəzi sintaktik xüsusiyyətlər (tarixi aspektdə), (məqalə) / A.Əlizadə. – Bakı: Terminologiya məsələləri. – 2005. – s.14-16.
47. Ərəb və fars sözləri lüğəti. – Bakı: Yazıçı. – 1985. 1036 s.
48. Əsədova, M.N. İngilis və Azərbaycan dillərində tamamlıq budaq cümlələri / M.Əsədova. – Bakı: Nurlan. – 2007. – 146 s.

49. Əsədova, R. İngilis və Azərbaycan dillərində zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş və budaq cümlələri arasında olan zaman münasibətləri (məqalə)/ R.Əsədova. – Bakı:Tədqiqlər III. – 2003. – s.204-215.
50. Farsca-Azərbaycanca lüğət. – Bakı: Şərq-Qərb. – 2007. – 640 s.
51. Hacıyev, T. M.F.Axundzadənin bədii dili / T.Hacıyev. – Bakı: Maarif, – 1979. – s.59-87.
52. Hacıyev, T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi [2 hissə] / T.Hacıyev. – Bakı: Elm, – II hissə. – 2012. – 392 s.
53. Hacıyev, T.İ. Seçilmiş əsərləri [2 hissə] / T.Hacıyev. – Bakı: Elm, – I hissə. – 2017. – 448 s.
54. Haqverdiyev, Ə.Ə. Seçilmiş əsərləri [2 cildə] / Ə.Haqverdiyev. Bakı: Lider nəşriyyat, – c. 2. – 2005. – 408 səh.
55. Həsənova, E.C. Mürəkkəb cümlələrin polipredikativliyi / E.Həsənova. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti, – 1986. – 84 s.
56. Hüseyn, M.Ə. M.F.Axundovun dramaturgiyası haqqında bəzi qeydlər. Seçilmiş əsərləri. [3 cildə] / M.Hüseyn. – Bakı: Avrasiya-PRES, – 2005. – 312 s.
57. Hüseynova, M. Ə. Mətnin sintaktik, semantik və koqnitiv interpretasiyası (avtoferat) / M.Hüseynova. – Bakı. – 2004. – 33 s.
58. Xəlilov, Ə.Ə. Sintaktik bütövlərin əmələ gəlməsində morfoloji elementlərin rolu //Azərbaycan dili morfologiyasının aktual problemləri. – Bakı: ADU. – 1987.
59. Xudiyev, N.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi / N.Xudiyev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2018, – 632 s.
60. İmamquliyeva, K.H. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası / K.İmamquliyeva, K.Quliyeva, Q.Qəmbərova,

- M.Məmmədov, Z.Xasiyev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2015. – 308 s.
61. Kazımov, Q.Ş. Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin inkişaf tarixi / Q.Kazımov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2010. – 176 s.
 62. Kazımov, Q.Ş. Azərbaycan dilinin qrammatikası / Q.Kazımov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 944 s.
 63. Kazımov, Q.Ş. Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsərə qədər) / Q.Kazımov. – Bakı: Təhsil. – 2003. – 584 s.
 64. Kazımov, Q.Ş. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi / Q.Kazımov. – Bakı: Elm, – 2019, – 608 s.
 65. Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili / Q.Kazımov. – Bakı. – 2007. – 494 s.
 66. Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis / Q.Kazımov. – Bakı: “Aspoliqraf LTD” MMC, – 2004. – 496 s.
 67. Kazımov, Q.Ş. Seçilmiş əsərləri [10 cilddə] / Q.Kazımov. – Bakı: Nurlan. – c. 1. – 2008. – 559 s.
 68. Kazımov, Q.Ş. Seçilmiş əsərləri [10 cilddə] / Q.Kazımov. – Bakı. Nurlan. – c. 2. – 2008.
 69. Kərimov, Ş.M. Azərbaycan dilinin Çənbərək və Karvansaray şivələri / Ş.Kərimov. – Bakı: Nurlan, – 2004. – 362 s.
 70. Kitabı-Dədə Qorqud. – Bakı: Yeni Nəşrlər Evi. – 1999. – 704 s.
 71. Koroğlu. – Bakı: Folklor İnstitutu. – 2009. – 396 s.
 72. Koroğlu. – Bakı: Gənclik. – 1982. – 326 s.
 73. Qafarov, N. M.F.Axundzadə komediyalarının dili və milli gülüş mədəniyyətinin ənənələri / N.Qafarov. – Bakı: Mədəni-maarif, – 2002. – № 8-9. – s.40-41.
 74. Qədimaliyeva, A.F. Qazi Bürhanəddin “Divan”ının leksika-

- sı / A.Qədimalıyeva. – Bakı: Nurlan, – 2008. – 184 s.
75. Quliyev, İ.E. Qazi Bürhanəddin “Divanı”nın dilinin sintaktik quruluşu / İ.Quliyev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2010. – 184 s.
 76. Qurbanova, A.A. Orta əsrlər Azərbaycan dili yazılı abidələrində vasitəsiz və vasitəli nitq (avtoferat) / A.Qurbanova. – Bakı. – 1997. – 28 s.
 77. Mehdiyeva, S.H. Mirzə Fətəli Axundzadənin üslub novatorluğu // Ədəbi dil məsələləri / S.Mehdiyeva. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – 354 s.
 78. Mehdiyeva, S.H. Yazılı dastanların dili “Şəhriyar” dastanının materialları əsasında / S.Mehdiyeva. – Bakı: Elm. – 1991. – 136 s.
 79. Məhəmməd, F. Əsərləri [6 cildə] / Məhəmməd Füzuli. – Bakı: Şərq-Qərb. – II c. – 2005. – 336 s.
 80. Məhərrəmov R.C., Cahangirov M.P., Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisinə dair materiallar. – Bakı: 1962. – 259 s.
 81. Məhərrəmov, R.C. Mirzə Ələkbər Sabirin söz dünyası / R.Məhərrəmov. – Bakı: Nurlan, – 2006. – 323 s.
 82. Məmmədquluzadə, C.M. Əsərləri [Dörd cildə] / C.Məmmədquluzadə. – Bakı: Öndər nəşriyyat. – C.1 – 2004. – 664 s.
 83. Məmmədov, İ.T. Azərbaycan dilində qrammatik sinonimlik / İ.Məmmədov. Bakı. – 1985. – 86 s.
 84. Məmmədova, İ. Diskursun koheziya xüsusiyyətləri (alman və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında) (avtoferat). – Bakı. – 2017. – 28 s.
 85. Məmmədova, Ş. Zaman budaq cümləsinə dair (məqalə) / Ş.Məmmədova. – Bakı: tədqiqlər III. – 2003. – s.193-196.
 86. Məmmədova, Z.Ş. Bədii mətndə xarakteroloji nitq və onun ifadəsi problemləri (avtoferat) / Z.Məmmədova. – Bakı. –

2011. – 40 s.
87. Mirzə Kazımbəy. Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası. Tərcümə, tədqiq və şərh: İdris Abbasov. – Bakı: Zərdabi LTD MMC. – 2017. – 1000 s.
 88. Mirzəzadə, H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası / H.Mirzəzadə. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti Nəşriyyatı, – 1990. – 376 s.
 89. Mirzəzadə, H. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi (Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti) / H.Mirzəzadə. – Bakı: Maarif. – 1968. – 162 s.
 90. Murtuzayev, S. M.F.Axundovun komediyalarının frazeologiyası / S.Murtuzayev. – Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı. – 1985. – 78 s.
 91. Musayev, M. Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi /M.Musayev. – Bakı: Kitab aləmi. – 2011. – 404 s.
 92. Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası. – Bakı: Elm. – 1985. – 244 s.
 93. Müzəffəroğlu, T. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasi / T.Müzəffəroğlu. – Bakı: Azər nəşr. – 2002. – 304 s.
 94. Müzəffəroğlu, T. Tabeli mürəkkəb cümlənin təkamülü (sadə cümləyə transformasiya) / T.Müzəffəroğlu. – Bakı: MBM. – 2012. – 160 s.
 95. Novruzova, N. Azərbaycan dilində sintaktik bütövlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri / N.Novruzova. Nam. Dis-sı. – Bakı. – 1999. – 157 s.
 96. Novruzova, N. Türk dillərində mətn sintaksisi problemləri (avtoreferat) / N.Novruzova. – Bakı. – 2018. – 42 səh.
 97. Potter S. Dilimiz / S.Potter. – Bakı. – 2014. – 168 s.
 98. Sadıqov, Ə. Nəşr edilən klassik ədəbiyyatda durğu işarələrinin işlədilməsi vəziyyəti // Türkologiya (Beynəlxalq Elmi

- Jurnal) / Ə.Sadıqov. – Bakı. – 2000. – №1-4. – s. 25-31.
99. Sadıqov, Ə.Ş. Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində işlənmiş təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin xüsusi bir növü haqqında. Azərbaycan EA Xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. – 1976. – №1, – s. 64-71).
100. Seyidov, Y. M.F. Axundzadə yaradıcılığında dil problemi / Y. Seyidov. – Bakı: Yazıçı. – 1979. – s. 44-91.
101. Seyidov, Y.M. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: söz birləşmələri, tabeli mürəkkəb cümlələr, frazeologiya / Ə. Abdullayev, A. Məmmədli. – Bakı: Prestige. – 2014. – 607 s.
102. Şahbazova, Z.Ə. Müasir Azərbaycan dilində ara söz, ara söz birləşmələri / Z. Şahbazova. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti. – 1985.
103. Şamıoğlu, Ş. Mirzə Fətəli Axundzadə (dövrü, elmi bibliografiyası və müasirləşmə konsepsiyası) / Ş. Şamıoğlu. – Bakı: Elm və təhsil. – 2016. – 184 s.
104. Şərifova, S.V. Monooloji və dialoji nitqdə mürəkkəb cümlələr // – Bakı: Dilçilik İnstitutunun Əsərləri (xüsusi buraxılış), – 2012. – s. 135-137.
105. Şərifova, S.V. Mürəkkəb bütövlərdə semantik diferensiallaşma // Əli bəy Hüseynzadənin 150 və akademik Məmmədağa Şirəliyevin 105 illik yubileyləri şərəfinə keçirilən “Səhləflər və Xələflər” I beynəlxalq simpoziumunun materialları, – Bakı: – 22-24 oktyabr, – 2014, – s. 406-410.
106. Şərifova, S.V. XIX əsr dramaturgiya dilində mürəkkəb cümlənin modallaşmağa doğru transformasiyası // Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 93 illiyinə həsr edilmiş Gənc tədqiqatçıların IV beynəlxalq elmi konfrans materialları, – Bakı: – 29-30 aprel, – 2016, – s. 869-870.

107. Şərifova, S.V. M.F.Axundzadənin əsərlərində şərt və qarşılaşdırma budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayan vasitələr // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2018. № 14, – s. 114-125.
108. Şərifova, S.V. M.F.Axundzadənin əsərlərində təyin budaq cümləsi // – Bakı: Dilçilik İnstitutunun əsərləri, – “Elm və Təhsil”, – 2018. – s. 112-125.
- 109.Şirəliyev, M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları / M.Şirəliyev. – Bakı: Şərq-Qərb. – 2008. – 416 s.
110. Tanrıverdiyeva, A.Y. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərini bağlayan vasitələr // Müqayisəli-tarixi türkologiyanın aktual problemləri. – Bakı: ADU nəşri. – 1984. – 102-104 s.
111. Vəliyev K. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında bağlayıcı-sız tabeli mürəkkəb cümlələr / K.Vəliyev, F.Cəlilov. – Bakı: ADU-nun elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası. – 1978. – №1. – s.25-30.
112. Yusifli, Ş.V. Azərbaycan dilinin üslubi sintaksisinə dair / Ş.Yusifli. – Kirovabad: KDPI. – 1972. – 50 s.
113. Zeynalov, F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası (Fonetika, leksika, morfolojiya / F.Zeynalov. – Bakı: MBM nəşriyyatı. – 2008. – 354 s.
114. Zəkiyev, İ.Ş. M.F.Axundov və kitab mədəniyyəti / İ.Zəkiyev. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. – 1974. – 80 s.
115. Абдуллаев, К.М. Проблемы синтаксиса простого предложения в азербайджанском языке / К.Абдуллаев. – Баку: ЭЛМ. – 1983. – 108 с.
116. Ализаде, Ф.Ф. Актуальное членение предложения в современном Азербайджанском языке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук / Ф.Ализаде. – Баку. – 1990. 22 с.

117. Баскаков, А.Н. Функциональная значимость инверсии современном турецком предложении / А.Баскаков. Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка. – 1972. – Вып. 4, том XXXI.
118. Баскаков, А.Н.. Некоторые спорные вопросы синтаксиса бессоюзных сложноподчиненных предложений в турецком языке: Советская тюркология / А.Баскаков. – 1972, – №.3
119. Гаджиева, Н.З. Синтаксис сложноподчиненного предложения в Азербайджанском языке. Издательство АН СССР. – Москва. – 1963. – 219 с.
120. Джалилов, Ф.А. Бессоюзные сложноподчиненные предложения в Азербайджанском языке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Баку. – 1979. – 21 с.
121. Дмитриев, Н.К. Грамматика башкирского языка. – Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР. – 1948. – 276 с.
122. Дмитриев, Н.К. Грамматика кумыкского языка. – Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР. – 1940. – 205 с.
123. Кононов, Н.А. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IXвв.). – Ленинград. – 1980. – Наука. – 256 с.
124. Кононов, А.М. Грамматика современного турецкого литературного языка. – М.-Л. Изд. АН ССР. – 1956. – 569 с.
125. Крушельницкая, К.Г.К вопросу о смысловом членении предложения. «Вопросы языкознания». – 1956. – № 5.
126. Кязымов, Г.Ш. Теория комического. – Баку: Асполиграф. – 2004. – 268 с.

127. Мусаев, М.М Структурно-функциональная классификация определительных придаточных предложений в тюркских языках (на материале языков огузской группы). Советская тюркология. – 1986. – № 4.
128. Мусаев, М.М. Индоевропейская лингвистическая традиция и аспекты изучения сложноподчиненных предложений в тюркских языках (на материале огузской группы). «Советская тюркология». – 1990. – № 4.
129. Покровский, М.М. Семасиологические исследования в области древних языков. – Москва: Университетская типография. – 1895. – 123 с.
130. Пумпянский, А.Л. О логико-грамматическом членении предложения. «Вопросы языкознания». – 1972. – № 2.
131. Реформатский, А.А. Введение в языкознание. – Москва: Провещение. – 1979.
132. Реформатский, А.А. Очерки по фонологии, морфологии, морфонологии. – Москва: 1979.
133. Садыхов, А.Ш. Значение диалектных фактов в изучении исторического синтаксиса азербайджанского языка. – СТ, 1975. – №6. – с. 72-73.
134. Сибгатов, Р.Г. Эллипсис в системе средств выражения предикативного отношения. – Баку: Тюркология №6. – 1983. – с. 3-10.
135. Солчаник, Г.Я. Синтаксическая стилистика (Слоя синтаксическое целое). – Москва, 1991. – 182 с.
136. Спиркин, А.Г. Происхождение языка и его роль в формировании мышления // Мышление и язык. – Москва: Государственное издательство политической литературы. – 1957. – с. 3-71.
137. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Региональные реконструкции. – Москва: Наука. –

2002. – 767 с.

138. Тагизаде, З.Х. Сложное предложение в современном Азербайджанском литературном языке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. – Баку: 1965.
139. Фридман, Л.Г. К вопросу о сверхфразовых единицах (на материале немецкого языка). «Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков». – Ленинград:1975.
140. Шарифова, С.В. Сложные целые в произведениях Мирза Фатали Ахундаде // – Россия: Национальная ассоциация ученых (НАУ), – 2020. – 3 часть (№51), – с.59-63.
141. Ширалиев, М. Заметки осложноподчинённое бессоюзном предложении. – Советская Тюркология. – 1971. – №4. – с.14-19.
142. Karahan Leyla. Türkçede söz dizimi. – Ankara: Akçağ. – 2016. – 192 s.
143. Noam Chomsky. Aspects of the theory of syntax. The M.I.T. Press. Massachusetts Institute of Technology Cambridge. – Massachusetts. – 1965.
144. Noam Chomsky. Syntactic Structures. Mouton publishers. – The Hague. Paris. – 1957.
145. http://www.azkurs.org/pars_docs/refs/8/7203/7203.
146. <https://turuz.com/az/book/title/>
147. www.dictionaty.az

Səkinə Vidadi qızı Şərifova

**MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏNİN
ƏSƏRLƏRİNDƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN
SEMANTİK-SİNTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Kitab

*Mirzə Fətəli Axundzadənin anadan olmasının
210 illiyinə həsr olunur.*

Nəşriyyatın direktoru: *Elman Qasimov*
Dizayner: *Azər Aydın*

Çapa imzalanmışdır: 10.12.2022.

Formatı 60x84 1/16.

Həcmi 14 ç.v. Sifariş № 89. Tiraj 300

«Zərdabi Nəşr» MMC Nəşriyyat Poliqrafiya müəssisəsi

Tel: (012) 514-73-73, mob. (050; 070) 344 76 01

e-poçtu: zerdabi_em@mail.ru